

Erődsi leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban

Fejezet az erdélyi régészet történetéből

Erőd (Ariuşd) falu Kovászna megye délnyugati szegletében fekszik, a Baróti-hegység lábánál, az itt északi irányba folyó Olt jobb partján. A falu északkeleti végénél emelkedő Tyiszk-hegyen található a Kárpát-medence nagy őskori lelőhelye, az Erőd–Cucuteni–Tripolje-kultúra erdélyi csoportjának névadó telepe. A lelőhely kutatásának története már önmagában külön tanulmány tárgyát képezhetné, hiszen a felfedezése óta eltelt több mint száz év alatt több ásatásnak volt színhelye, számos publikáció biztosított számára nemzetközi hírnevet. Fontosságát mi sem példázza jobban, mint hogy leleteiből az egykori Magyarország számos múzeuma részesült. E külföldre „vándorolt” leletek egyik csoportját dolgoztuk most fel s kívánjuk az alábbiakban bemutatni.¹

Kutatástörténet

A Tyiszk-hegy első leleteit 1895-ben adományozta a Székely Nemzeti Múzeumnak Benkő András erődsi tanító, a telepet Teutsch Gyula, a Barcasági Szász Múzeum későbbi régésze ismertette meg a tudományos körökkel.² Maga Teutsch, később pedig Csulak Zsigmond református lelkész – Herepei Károly, a nagyenyedi Bethlen Kollégium régiségtárának őre megbízásából – ásatást is folytatott a helyszínen. Munkájuk szakmailag semmivel sem volt eredményesebb, mint a lelőhelyet felkereső amatőr kincsvadászoké, leleteik azonban rangos gyűjteményekbe, Teutsch gyűjtései Budapestre, Brassóba és Sepsiszentgyörgyre, a Csulaké Nagyenyedre kerültek. Az első módszeres régészeti ásatásokat a fokozatosan ismertté váló telepen László Ferenc, a Székely Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: SzNM) őre kezdte meg 1907-ben. A feltárásokhoz szükséges pénzt Pósta Béla közbenjárásával a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége biztosította.³

A munkálatok 1907. október 9-én a terület módszeres felmérésével kezdődtek, amelynek alapján elkészült a lelőhely rétegvonalas helyszínrajza. A telepet bejárva László megállapította, hogy az összesen mintegy öt és fél hektáros alapterületű.⁴ A régészeti objektumok és az előkerülő tárgyak helyének pontos meghatározása végett a területet négyzethálós felosztással látta el, szelvényeit ehhez a beosztáshoz igazította. Az ásatást a telep északi, martomlások miatt fokozottan pusztulásnak kitett részén kezdte meg, eleinte csupán kisebb, tájékozódó jellegű szelvényekkel.

¹ E tanulmány a szerző Eötvös Loránd Tudományegyetemen készült szakdolgozatának összefoglalása. A nagyobb terjedelmű dolgozat 2003 folyamán fog megjelenni (Communicationes Archaeologicae Hungariae 2002 – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest). A közlési engedélyért Kovács Tibor főigazgatót, a feldolgozás során nyújtott segítségért Vékony Gábor témavezetőt és T. Biró Katalint illeti köszönet.

² Az erődsi lelőhely és az ásatások történetéhez lásd László Attila: *Date privind activitatea științifică a lui László Ferenc în anii 1923–1925. Corespondența cu V. Gordon Childe. Colaborarea cu Vasile Pârvan*. Studii și comunicări, Muzeul Sfântu Gheorghe – Tanulmányok és közlemények (a továbbiakban: St.Com.), Sepsiszentgyörgyi Múzeum 1973. 171–205; Uő: *A régész.* = László Ferenc: *Táj és tudomány. Válogatott írások*. Buk. 1978. 75–100; Uő: *Un raport inedit asupra săpăturilor arheologice de la Ariuşd din anul 1925 (Întocmit de László Árpád)*. Aluta 10–11, 1980, 11–21; Székely Zoltán: *Denumirea locului Tyiszk la aşezarea neolitică de la Ariuşd (jud. Covasna)*. Angustia 2. 1997. 37–38.

³ László Ferenc: *Ásatások az erődsi őstelepen – Fouilles à la station primitive de Erőd (1907–1912)*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (a továbbiakban: Dolgozatok) V. 1914. 282–284.

⁴ Uo. 286. 3. kép.

Lászlónak három lakóházat sikerült teljes egészében feltárnia (L1, 2, 3) az 1907–1912 között lezajlott öt ásatási szezon folyamán (az 1909. évben pénzühiány miatt nem ásatott), megállapítva alaprajzukat, szerkezetüket, a bennük és körülöttük található összes régészeti objektummal (tűzhelyek, kemencék, agyag ülőkék, díszítőelemek, hulladék- és tárológödörök) együtt. A kisebb objektumokat úgy bontotta ki, hogy pontos metszeteket nyerjen róluk is – így sikerült megállapítania például a többször megújított tűzhelyek különböző építési periódusait. Megfigyelte, hogy a telep egyes részein a 4 méter vastagságot is elérő rétegsor az egykori élet különböző nyomainak a pusztulásával alakult ki. A házakban lévő vagy onnan kikerülő mindenféle hulladék (edénytöredék, állatcsont stb.) nyomai hozták létre a három, úgynevezett *terrare* réteget, a házak pusztulása folyamán összeomlott, kiégett falak, tetőrészek, tűzhelyek, kemencék és egyéb építmények romjai alkották a két, esetenként három *szuvartréteget*. A legfelső két, bolygatott és kevert réteg, a *felső és alsó humusz* zárták a település rétegsorát. László még első terepbejárásai alkalmával megfigyelte az északkeleti részt védő mesterséges árkot, az ásatások előrehaladtával pedig az északi oldalon, a házak előterében épített, sáncból, palánkból alkotott védmű szerkezetét is gondosan megállapította.

Nem kerülték el figyelmét a kisebb leletek sem, főként a fontosabbak, amelyeknek gyakran egészen pontosan följegyezte a lelőhelyét. Az 1907–1912 közötti időszakban összesen 5414 tárgyat tárt fel, s évente az ásatási szezon követően gondja volt rá, hogy a tárgyakat módszeresen beletárolja. A múzeumba került tárgyak java részét megfelelő módon restaurálta, a látogatók számára kiállítást rendezett belőlük, munkája eredményeiről népszerűsítő előadásokat is tartott. Erődsdi munkája mellett sorra felkutatta a festett kerámiás kultúra egyéb háromszéki lelőhelyeit, némelyik telepen kisebb, tájékozódó jellegű ásatást is folytatott (Oltszem/Olteni–Vármege, Oltszem–Leánykavár, Málnásfürdő/Malnaş Băi–Fövenyestető). Eredményeit hamarosan publikálta, s így kutatásaival a szélesebb szakmai közönség is megismerkedett.⁵ Ásatásait, múzeumi leleteit a kor olyan nagynevű szakemberei látogatták meg, mint Hubert Schmidt, Gustav Kossina, Pósta Béla, Jaroslav Palliardi.

A 19. század végén, a múlt század első felében még nemcsak a helyi gyűjtések, de az egyes múzeumok közötti „anyagcsere” is részét képezték a múzeumi munkának. 1912-ben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára részére végezte ásatását László, a budapestivel körülbelül egyező nagyságrendű anyaga (ásatási fotókkal együtt összesen 1427 db) Kolozsvárra került (Ltsz. III. 1–1878; IV. 2420–31), tudomásunk szerint máig feldolgozatlan.⁶ Ezt követően 1913-ban, Márton Lajos képviselőjében a Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: MNM) is bejelentette óhaját, hogy a lassan európai hírnévre szert tevő lelőhely anyagából maga is szerezzen. Mártont mint a tószegi bronzkori nagylelőhely első módszeres kutatóját ismeri a régészettudomány, a Tisza menti telepen éppen ekkortájt, a század első felében folytatta nagyszabású ásatásait.⁷ Együttműködésüket sűrű levélváltás előzte meg, amely során a munkálatok megkezdéséhez szükséges részletkérdéseket is megvitatták, az ásatás időpontját, anyagi körülményeit egyeztetették.⁸

⁵ László Ferenc: *Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek – Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék*. Dolgozatok II. 1911. 175–259; Uő. Dolgozatok V. 1914; Uő. *Les types de vases peints d'Ariuşd (Erősd)*. Dacia I. 1924 (1927). 1–27.

⁶ Roska Márton: *Erdély régészeti repertórium*. I. *Őskor*. Kvár 1942. 77. 30. sz.

⁷ Banner János–Bóna István–Márton Lajos: *Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae X. 1957. 12–21.

⁸ A levelek eredetije a Székely Nemzeti Múzeumban található, szövegük e tanulmány bővebb változatában olvasható.

László augusztus folyamán előbb egy hétig a SzNM számára ásott az *L2* és *L3* lakóházak közötti területen, ezt követően kezdte meg az *L4*. B jelű, mintegy 71 m²-es területrész, illetve a telepet észak–déli irányban keresztül metsző, –3 *kutatóárok* feltárását az MNM részére. A budapesti intézmény képviselőjében Márton L. maga is három napon át Erősdön tartózkodott, az ásatás vezetésében közreműködött. Az ásatásról megjelent beszámolók szerint⁹ sikerült teljes egészében feltárni a sorrendben immár negyedik, *L4* jelű házat a benne lévő tűzhelyekkel, üllőkkel, igen gazdag leletanyaggal, a településen addig ismeretlen tárgytípusokkal együtt, egy 41 m hosszú, 1 m széles kutatóárok segítségével pedig a település észak–déli irányú kiterjedésére, a településrétegek vastagságának változásaira nézve nyertek információkat.

Tekintsük át most röviden az ásatás eredményeit. László kiadott beszámolóiban, 1914-es nagy dolgozatának néhány említésében és ábráin¹⁰ az *L4* területről szolgált a legtöbb adattal. Megtudjuk mindenekelőtt pontos helyzetét: a mintegy 71 m² kiterjedésű tábla a település északkeleti részén, az *I–XII.* hosszúsági és a –8 és –15 szélességi vonalak koordinátái közt terül el.¹¹ Az *L4* területnek tehát a déli, mintegy 35 m²-es része az *L4* B tábla, amelyből a Magyar Nemzeti Múzeum anyaga származik. Két publikált metszetráaj is rendelkezésünkre áll a területéről. Egyikük észak–déli irányban, a –8 szélességi vonal hosszában mutatja a rétegvizonyokat, a másik az őstelep nagy, 38 méter hosszúságú, kelet–nyugati irányú keresztmetszete, keleti végén az *L4* terület 7 méteres szekvenciájával.¹²

A legkorábbi megtelepedés nyomait itt is a kelet és dél felé fokozatosan vékonyodó 7. (alsó terramare) réteg képviseli. A kelet–nyugati metszeten látszik, hogy a magaslat felszínét a telep legelső lakói többször is elegyengették: két keskeny, szenes sáv is húzódik egymás fölött, s közvetlenül az alsó szénréteg alatt felülnézetből kör alakú paticsfolt (*R2*) terül el.¹³ Az *R2*-t a tőle nyugati irányban, mintegy 8–9 méterre elterülő hasonló, *R1*-es folttal együtt nevezte László a „legelső szuvarrétegnek”.¹⁴ Közvetlenül az *R2* alatt, –8 vonalában sekély, kör alakú gödör (*H8*) mélyedt az őstalajba délnyugati irányban, vele egy vonalban csaknem 2 méter mély (185 cm), elnyújtott méhkas alakú verem (*H19*) volt beásva. Előbbit világos, meszes réteg zárta.¹⁵ Az *R2*-vel együtt e két objektum képviseli ezen a területen a legkorábbi megtelepedés nyomait. Az egyes objektumokhoz közvetlenül már nem tudunk leleteket kapcsolni, az egész 7. (alsó terramare) réteget magában eléggé gazdag anyag képviseli: kőeszközök, csonttárgyak, szövésfonás eszközei, számos agyagkanál-töredék és kerámia, valamint egy nyéllyukas kőbalta.¹⁶ A települést északi irányból védő kettős sánc az *L4* területén is továbbfolytatódott.¹⁷ Közvetlenül a 7. réteg fölött terült el a 6. és 5. (alsó szuvar- és középső terramare) rétegekkel képviselt második településszint, itt is, akárcsak a telep többi részén, összefüggő, vékony szénréteg választotta el az alsó terramarétól. Ebben sikerült feltárnia Lászlónak az *L4* lakóházat, amely a település északkeleti felén állt, a többi házzal egy vonalban, velük azonos időben. Méretre majdnem egyforma lehetett a többivel: 7 méter hosszú, 5 méter széles, téglalap alakú építmény. Alig egyméteres távolság választotta el az *L3.* lakóháztól. Szerkezete is hasonló lehetett: cölöpös

⁹ László Ferenc–Csutak Vilmos (szerk.): *Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1913. évi állapotáról* (a továbbiakban: Jelentés SzNM), Sepsiszentgyörgy, 11–13; László Ferenc: *Az erődsi ásatások*. Archaeologiai Értesítő (a továbbiakban: Arch.Ért.) 34. 1914. 151–153.

¹⁰ László Ferenc: Dolgozatok 1914. 287. 291–295; 4, 78. kép.

¹¹ Uo. 4. kép.

¹² Uo. 68, 78. kép.

¹³ Uo. 70. kép.

¹⁴ Uo. 376.

¹⁵ Uo. 382.

¹⁶ Jelentés SzNM 1913, 12.

¹⁷ László Ferenc: Dolgozatok 1914. 373; 70. kép.

szerkezetű, nyeregetetős, ágasfás-szelemenes építmény. Felmenő fala sárral betapasztott, függőlegesen a földbe állított karók közé fonott sövényből készült. Hátsó részén, akárcsak a többinél, magas, tapasztott padló volt, délkeleti sarkában a *T48* számú, négyszer megújított tűzhellyel. A sima, tapasztott járósínten eredeti helyzetben megtalálták a ház berendezésének az építmény pusztulásakor lehullott, beomlott részeit, mindenekelőtt egy – közelebről meghatározatlan formájú – agyagdíszítményt és két, ugyancsak agyagból készült ülőket. Míg az előbbire nem sikerült rábukkannunk, s így semmit sem tudunk róla, a két ülőke (*T51–52*), viszonylag jó állapotban, megőrződött az MNM raktárában.

A *T48* tűzhely szerkezete, formája sokban hasonlított a telepen feltárt többi tűzhely némelyikére. Lekerekített sarkú, nagyjából négyszögletes építmény volt, sütőfelületét négyszer is megújították, legfelső lapja igen kemény volt, és széttöredezett. A legfelső sütőfelület alatt kavicsból, kerámiából és homokból álló szigetelő betöltés volt, oldalain párkányként kiemelkedő tapasztás. A korábbi években, a felső szuvatrétegben feltárt *T35* tűzhelyhez hasonlóan függőleges oldalát úgy alakították ki, hogy 2–3 cm vastag, a földbe szúrt karók közé vízszintes ágfonást készítettek, majd erre a vázra került rá az agyagtapasztás. Ugyancsak az *L4* lakóházhoz tartozott a 7. rétegen át az őstalapba is lemélyedő három cölöplyuk (*90, 91. és 280.* számúak). Nem lehet egyöntetűen eldönteni, mi volt a házhoz való viszonya az 5. (középső terramare) rétegben feltárt további két tűzhelynek (*T46 és 47*). A *T46*-ról nem állnak rendelkezésünkre adatok, a *T47* metszete azonban László 78/A ábráján látható. Tudjuk, hogy többször megújították, de erősen rongált állapotban került elő, ferde, talán másodlagos helyzetben. Tapasztott sütőfelülete megrepedezett, alatta kavicssal, összetört kerámiával kevert homokos szigetelő betöltés volt. A fentebb leírt két réteg leletanyaga igen gazdag; a ház padlóján, eredeti helyzetben, több edény is megmaradt épen vagy összerakható állapotban, egy csonka kúp alakú kis tálacska a délnyugati sarokban, tőle nem messze besimított nyakú, ujjbenyomásos, körbefutó bordával díszített nagyméretű, folyadék vagy élelem tárolására szolgáló edény darabjai (a leletanyagban mára csupán egyik peremtöredéke maradt meg). A további leletek között csont- és kőeszközök (négy darab őrlőkő is), miniatűr állatfigurák, emberi idolk szerepeltek. Innen, az *L4* lakóházból kerülhetett elő a telepről máig ismert egyetlen férfi (vagy hermafrodita) idol. A harmadik erődí településszint rétegei ugyancsak kiterjednek az *L4* területére, úgy tűnik azonban, hogy ebben a korszakban itt már nem állt semmilyen építmény. A 4. (felső szuvat) réteget egy alig másfél–kétféle méteres kiterjedésű, keskeny paticsfolt képviseli, jóformán leletek nélkül, a hozzá tartozó 3. (felső terramare) teljesen hiányzik. Talán a település felszínének folyamatos elegyengetése folytán másodlagos helyzetben került ide, akárcsak a 2. (felső humusz) anyaga: ez utóbbi ugyan leletekben elég gazdag, de mint máshonnan is tudjuk, igen kevert anyagú. László beszámol arról, hogy az alsó és felső humusgrétegben a kőkori és kora bronzkori anyag a bolygatások miatt erősen keveredett.¹⁸ Anyagunkban eredetileg alig több mint egy tucat „kőbronzkori kultúrához” köthető lelet (mind edénytöredék) szerepelt, ezeket ma már nem sikerült megtalálni.

Az 1913-as ásatás másik feladatául László a település észak–déli irányú horizontális kiterjedésének pontos megállapítását tűzte ki. Ennek érdekében az *L 4* területétől nyugatra, a –2 és –3 szélességi vonalak közötti területen hosszú kutatóárkot húzott, egészen a magaslat pereméig (–3 kutatóárok). Az összesen 41 méter hosszú, alig 1 méter széles kutatóárokban megfigyelt régészeti jelenségekről egy évvel később, nagy dolgozatában eléggé alaposan beszámolt,¹⁹ így ezeket részleteznünk nem kell, csupán főbb vonalakban foglaljuk össze. Megállapítható, hogy a

¹⁸ Uo. 299.

¹⁹ Uo. 269–297; 78. kép.

település első és második korszakában a telep egészen a magaslat széléig kiterjedt, bár a rétegsor – északról dél felé haladva – egyre vékonyodik. Az árok keleti metszefaláról készült rajzon²⁰ több nagy építmény (valószínűleg házak) nyomai is megfigyelhetők, alattuk, a legalsó rétegből indulva több verem vagy hulladékgyűjtő mélyed az altalajba (H12–18).

A legkevesebb adattal az L5 területről rendelkezünk. Mivel László adatai között nincs feltüntetve, pontos helyét sem ismerjük. Amennyiben megegyezik László 1914-es, 77. képén²¹ metszetben jelzett L5 lakóház területével, úgy az 1907–1912-es ásatások területétől, közvetlenül a 23. szélességi vonaltól nyugatra kellett elhelyezkednie. Mindössze 5 m² kiterjedésű terület volt, egészen az őstalajig feltárva, s leletanyaga igen gazdag, így kár, hogy nem lehet pontosan azonosítani.

A lelőhely kutatásában az 1913-as ásatásokat követően hosszú szünet következett. Lászlónak csak 1925-ben sikerült végre újból ásatási engedélyt és pénzt szereznie, s ekkor még úgy tűnt, fáradozása igen szép reményekkel kecsegtet. Neve ekkorra már végképp összenőtt a lelőhelyével, és világszerte ismert volt. A kor nagy tudósaival fenntartott jó viszonya V. G. Childe nevével is kibővült, ugyancsak igen szívélyes kapcsolatban állt a román régészeti akkori „nagy emberével”, Vasile Pârvannal.²² Alig fejezhette be azonban 1925-ös ásatását, a túlfeszített munka során kiújult a betegsége, és váratlanul elragadta a halál.

Halálát követően csaknem ötven évig szünetelt a kutatómunka Erősdön. A Cucuteni–Tripolje kultúrkör kutatása mind ez idő alatt ugyanakkor széles körben kibontakozott. Nemcsak a kultúra eredetét, belső tagozódását, időrendjét és kapcsolatait sikerült tisztázni, de a település történetére, életmódjára, gazdasági viszonyaira vonatkozó egyes részletkérdéseket is. Ebbe a jól tisztázott rendszerbe a délkelet-erdélyi Erősd-csoport mindössze főbb vonalakban volt beillesztve, többnyire még a László által elért eredmények alapján. A kutatást a hatvanas évek végéig területünkön csak Székely Zoltán, a sepsiszentgyörgyi múzeum régész-igazgatójának néhány szondázó ásatása képviselte (Réty/Reci, Sepsiszentgyörgy–Gémvára, Kézdiszentlélek/Sânzieni, Kézdikővár/Petriceni, Székelykeresztúr/Cristuru Secuiesc). A csoport belső időrendjét, kialakulását és kapcsolatait illetően számos kérdés válaszra várt – mindezek alapján újra felmerült az erődsi ásatás szükségessége, ezúttal már a Román Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kezdeményezésével.²³ Az újabb kutatásokat 1968-ban kezdték meg I. Nestor, E. Zaharia és Székely Z. vezetésével, a munkálatokban több intézmény képviselői vettek részt (D. Galbenu – Román Történelmi Múzeum; Székely-Kékedy Zs., Bartók B., Erőss J. – Kovászna Megyei Múzeum). Az ásatások az 1968–1975, illetve 1977–1985 közötti időszakban folyamatosan tartottak, és a múzeumban található nagy mennyiségű, mindmáig feldolgozatlan leletanyag tanúsága szerint igen jelentős eredményekkel szolgáltak.

Az anyag értékelése

Az alábbiakban bemutatásra kerülő leletanyag – tekintve, hogy a lelőhely és a kultúra időrendje szempontjából elsőrendű fontosságú – megkövetelné, hogy a rétegtani előkerülés rendjében tárgyaljuk és elemezzük. Az anyagot László nem sokkal az ásatást követően, gondosan becsomagolva, hiánytalanul el is küldte Budapestre, munkájáról levélben is beszámolt. Az elküldött leleteket beszámolta, pontos jegyzéket készített róluk, amelyben az egyes tárgyak ré-

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 385.

²² László Attila: St.Com. 177–185.

²³ Zaharia, Eugenia–Székely Zoltán: *Raport asupra săpăturilor de la Ariușd (Jud. Covasna). 1968–1985*. Aluta 17–18; 1985–1986. 101–114.

tegtani hovatartozását is megjelölte. Az ilyen módon Budapestre került anyag végül csupán 1948–1951-ben lett beleltározva, s az évek során jelentős károsodás érte. László máig megőrzött jegyzéke alapján egy része azonosítható, teljes egésze viszont nem tekinthető reprezentatívnak, így meg kell elégednünk pusztán formai és díszítésbeli szempontból történő vizsgálatával. Az anyag – eredetileg – közel 1400 tárgyból állt, ennek zöme kerámia volt (edények, idollok, egyéb agyagtárgyak), de kő- és csonteszközök is szép számmal szerepeltek benne. Mára – az említett okokból kifolyólag – csak mintegy egynegyedük azonosítható, jelen dolgozatban kizárólag ezekkel foglalkozom.

Kerámia

A kerámia zöme gondosan iszapolt, homokkal soványított agyagból készült, a durvább kivitelezésű nagy edények anyaga szemcsés, apró kvarcszemes homokkal van keverve. Pelyvás soványítással alig találkozunk. Az edények alapszíne a leggyakoribb élénk téglavöröstől a világos sárgásbarnán át a szürkés vagy egészen feketéig széles színskálán mozog, és olyan jól kiégetett, hogy ütésre élénk pengő hangot adnak.

Az anyag válogatott jellegének tulajdonítható, hogy a *durva házikerámia* nem szerepel benne túl nagy arányban. A házi használatra készült edények között előfordulnak egészen jó kidolgozású darabok is, minőségük azonban általában elmarad a finom- és díszkerámiáétól. Anyaguk durvább, szemcsés, ritkábban tisztított homokkal, apróbb vagy nagyobb szemű törmelékkeverékkel, néhány esetben pelyvával van soványítva, színük leggyakrabban világosbarna, világosvörös, néha sárgás árnyalattal, szürke, vörös vagy fekete. Nagy részük szabálytalan foltos égetésű, törésfelületük is gyakorta réteges. Festéssel, polírozással nem díszítették őket, egyéb plasztikus dísszel is csak amennyire funkciójuk kívánta: vízszintesen vagy függőlegesen átlukasztott bütyökfüllel, hengeres, esetleg szarvszerű dudorokkal, ujjbenyomkodásos bordával. A leggyakoribb formák a fazekak, kihajló peremű, ívelt széles vállú, csonka kúpos alsó részű változatok, durva, nagyméretű, valószínűleg élelmiszer, gabona tárolására használt tárolóedények széles, kerekded, átfűrt bütyökfüllel vagy anélkül. A nagyobb fazekak és tárolóedények külső felületét rátett vagy rákent barbotinnal, fröcsköléssel, ujjbehúzkodással szándékosan is durvították. A tálak között is találunk ebbe a kategóriába sorolható példányokat, kihajló és behúzott peremmel egyaránt. Hasonlóan durva anyagból, nagyvonalúan megformálva készült néhány kisebb edény: elnyújtott gömbös testű vagy kifelé húzott peremű, hasas csészék. A durva házikerámia közé sorolható az agyagkanalak egyik típusa. Rövid nyelűk, hosszúkás, eléggé lapos öblük, durva megformálásuk ugyancsak eltérő az Erősd–Cucuteni–Tripolje kultúrkör igen sajátos, jó anyagú, gazdagon díszített agyagkanáltípusától. Anyaguk szemcsés-darabos, felületüket nem simították el, általában világosbarnára, szürkére égnek, és semmiféle díszítés nem fordul elő rajtuk.

A leletanyag legnagyobb részét a *finomabb házikerámia* kategóriája képezi; ezek nagyobb-részt ugyancsak házi használatú, de nagyobb körültekintéssel kidolgozott edények. Az edénykészítésre kiválasztott agyagot gondosan megtisztították, iszapolták, keverték. A soványítás kizárólag finom, apró szemcsés, megrostált homokkal történt. Az edények lehetnek díszítetlenek vagy plasztikusan és festéssel díszítettek, mindkét csoport jellemzője azonban a gondos megformálás: felületük kívül és belül egyaránt sima. A díszítetlen darabok színe vagy világos- és téglavörös, vagy szándékosan sötétre, általában feketére égetett, a festett edényeké szinte kizárólag téglavörös, majd erre viszik fel a különböző színű festékanyagot. Nagyon gyakori felületalakító eljárás a polírozás.

Gazdag, nagyon változatos formakinccsel találkozunk ebben a kategóriában: különböző formájú (egyenes profilú, csonka kúpos, kihajló vagy behúzott peremű, gömbölyded vagy éles válltörésű) tálakkal, enyhén kihajló peremű, nyomott hasú bögrékkel, a kisebb fazekak számos változatával, festett vagy festés nélküli, áttört csótalpakkal, csészékkel, kettős öblű és miniatűr edényekkel, kanalakkal.

Az 1913-as anyagban a *díszkerámia* csoportját csak alig néhány darab képviseli. Egyikük egy enyhén kihajló peremű, hosszú nyakú, nyomott hasú bögre. Anyaga egészen finom, szemcsék alig vehetők benne észre. Kiválóan égetett, az edény törésfelületén látható alapszíne élénk, valósággal rikító téglavörös. Fala – méretéhez képest – különösen vékony, felülete külső és belső oldalán egyaránt kiválóan, tükörsima-csillogóra polírozott, sötét vörösesbarnára égett, hosszú nyakrészén a válláig vékony vonalas fehér festés van. Ugyanilyen minőségű egy ívelt oldalú tál peremtöredéke, belső oldalán fehér festésű körbefutó vonallal, illetve néhány kisebb, vékony falú edénytöredék. Nem olyan finom anyagú, de formája és díszítése alapján mindenképpen ebbe a kategóriába sorolható egy kis oltár töredéke (II. tábla 4). Az edény eredetileg négy- vagy ötszögletes lehetett, kissé domború oldalakkal, sarkain elvékonyodó, rövid lábakkal. Oldalait, lábát és alját háromszínű (fehér-vörös-fekete) festés díszítette vékony, szögletes és köríves szalagok formájában, míg belső fele díszítetlen volt.

Kétféle díszítésmóddal találkozunk: plasztikus és festett díszítéssel. A plasztikus díszítésnek művészi hatása mellett funkcionális jellege is van. Erre a funkcióra mindenekelőtt az edények oldalán található bütykök és dudorok szolgálnak, mintegy helyettesítve a szalagfület, mivel ez utóbbi a kultúra leletanyagában jobbra ismeretlen. Formájuk igen változatos, lehet egyszerű kiemelkedő, lekerekített vagy kihegyesedő dudor, csonka kúp alakú, hengeres testű, hosszúkásan lelapított, néha téglalap alakú is. Többségük – az edény megfogása, felfüggesztése végett – vízszintesen vagy függőlegesen átfűrt, gyakran használatból eredő kopásnyom is megfigyelhető rajtuk. Sok edény oldalán – kis méretüknél fogva – pusztán csak díszítőelemként is szerepelnek. Nagyon gyakori plasztikus dísz a kanellúra. Keskeny, mélyebb, bordaszerű változata elsősorban a kisebb edények egyes részeit – leggyakrabban a nyakat és a vállat – választja el. A szélesebb változatok az edények nyakán, vállán és hasán, vízszintesen, néha ferdén körbefutó, bordaszerű vagy köríveket, félkörívet, spirális mintákat alkotó díszítőelemek formájában jelennek meg. Nem ritka a kör alakú, benyomott, homorú korong vagy lencsedísz a kanellúrák kiemelkedő élén vagy csak magában, az edények oldalán. Ugyancsak gyakorlati funkciót szolgáltak a csótalpak oldalán, egymással szemben párt alkotó, kör alakú áttörések is. Mivel ezt az edényformát tűzhelyen, főzéshez, melegítéshez használták (rájuk helyezve a tálat, fazekakat), ezek a rések biztosították a levegő, a füst ki- és beáramlását. A nagyobb fazekak, tárolóedények oldalát a megszokott bütyökfülek mellett vastag, kiemelkedő, ujjbenyomkodással tagolt, körbefutó borda is díszíthette, máshol a bütyökfület koncentrikusan övező, kanellúraszerű, durva ujjbehúzkodással találkozunk. Egy másik nagyobb fazék peremének felső részén található a kissé szabálytalan ujjbenyomkodás. Bekarcolt, bevagdossított díszítés is előfordul, ferde vagy függőleges, rövid bevagdossások (egymással párhuzamosan az edények peremén és öblös oldalán, néha fenyőágmintát alkotva), geometrikus vagy spirális mintázatot, meandereket alkotó, mélyen bekarcolt vonalak formájában.

A kerámia leggyakoribb díszítőeljárása az égetés előtti festés. Két alapvető változata, a két- (bikróm) és három- vagy többszínű (trikróm) festés – pontosabban a kettő változatai, előfordulási arányuk – egyben a kultúra belső kronológiájának is alapvető meghatározója. A már megformált, félig szárított edényt nagyon finoman iszapolt, szemcséktől megtisztított, festékanyaggal kevert homogén agyagmasszába mártva, majd rövid szárítás után felületét fényesre simítva

érték el.²⁴ Égetés után ez a bevonat adta az edény alapszínét, amely – az égetés technikájától, az anyag minőségétől és a festéktől függően – lehet sötét árnyalatú, barnás rozsdavörös, világosabb vörös, sárgásbarna, fekete vagy akár többszínű, foltos is. Az edények – a fentebb leírt módon elért – alapszínére felvitt fehér festésű, úgynevezett bikróm kerámia és annak különböző változatai az erdélyi Erősd-csoport egyik legjellemzőbb kategóriája. A bikróm kerámia alapszíne lehet fekete is – ez anyagunkban ugyancsak előfordul, de leggyakrabban vörös, sötét barnávörös, míg a fehér festés rajta általában sárgás-krémszínű árnyalatú. A kétszínű festés néha egyedüli díszítőelemként is előfordul keskenyebb vonalak, vonalkötegek, szalagok formájában, de leggyakrabban plasztikus díszítéssel párosítják: kanellúrákkal, besímított bordázattal, benyomott, homorú körökkel. Ez az úgynevezett „szintetikus” (összetett) bikróm díszítőstílus Erdélyben (Oltszem,²⁵ Kézdiszentlélek,²⁶ Kézdikővár,²⁷ Sepsiszentgyörgy–Gémvára,²⁸ Marosszentgyörgy/Sângiorzu de Mureș – Dealul Bunii, Marosszentgyörgy – Gyéra-alja,²⁹ Csíkszentgyörgy³⁰) és a Kárpátok keleti oldalán (Frumușica,³¹ Gura Văii,³² Bontęști,³³ Poduri–Dealul Ghindaru³⁴) egyaránt előfordul.

A trikróm kerámia három alapvető színe a fehér, a vörös és a fekete. Erősdön és a Cucuteni A főfázis összes lelőhelyén két alapvető háromszínű festésmóddal találkozunk: *a) barna alapú és b) fehér alapú* trikróm festéssel. Előbbi barna alapszínére fekete és fehér festés felvitelével érik el a háromszínű hatást. Ennek ugyancsak két változata figyelhető meg: egyikre a vékony vonalas vörös-fekete festés és széles, fehér térközök (*A1*), a másikra az úgynevezett „normál” (szélesebb) vörös-fekete vonalvezetés (*A2*) a jellemző.³⁵ Mindkét változat megvan Erősdön, de főként az *A1* a gyakoribb, alapvető formája a fordított vagy rendes, szögletes *S* motívum vékonyabb fekete vonalakkal határolt vörös sávokból és a mintákat kitöltő fehér térközökből, a különböző, hasonló módon létrehozott négyszögletes és spirális meanderek, körívek és zárt, festett körök, rombuszminták, háromszögek, egymásba kapaszkodó futóspirálok, valamint ezek kombinációi. Az 1913-as anyag háromszínű kerámiájának zömét az *A1–A2* változat adja, más, délkelet-erdélyi lelőhelyek anyagában is nagyobbbrészt ezzel találkozunk (Sepsiszentgyörgy–Gémvára,³⁶ Csíkszentgyörgy³⁷), s általában véve a változat a Kárpátok külső ívének medencéiben található lelőhelyeknek (Bontęști, Ciorani), kronológiailag a Cucuteni A2 fázisnak fő jellemzője.

²⁴ Dumitrescu, Vladimir: *Arta culturii Cucuteni* (a továbbiakban: Cucuteni). Buc. 1979. 15.

²⁵ László Ferenc: *Festett edények az erődsi és oltszemi telepekről*. Arch. Ért. 1912. III. tábla 14; Uő: Dacia 1924. Pl. II/9, 11; Pl. IV.

²⁶ Székely Zoltán: *Contribuții la dezvoltarea culturii Ariușd*. Aluta 8–9, 1976–1977. 12.

²⁷ Uo.

²⁸ Uő: *Cercetări arheologice la Sf. Gheorghe, Gémvára – Avasalja (Cetatea Cocorului)*. Materiale și cercetări arheologice (a továbbiakban: MCA) V. 1959. 712–713.

²⁹ Lazăr, Valeriu: *Repertoriul arheologic al județului Mureș*. Târgu Mureș 1995. Pl. LVI/1–4.

³⁰ Lazarovici, Gheorghe–Maxim, Zoia–Crișan, Viorica–Pál János: *Ceramica pictată de la Ciucsângiorzu (jud. Harghita)*. Acta Musei Napocensis 26–30. 1989–1993. 26–28, fig. 1–3.

³¹ Mătasă, Constantin: *Frumușica, village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du nord, Roumanie*. Buc. 1946, Pl. XXXI/197.

³² Nițu, Anton–Buzdugan, C.–Eminovici, C.: *Descoperirile arheologice de la Gura Văii (Municipiul Gh. Gheorghiu-Dej)*. Carpica 4. 1971. 39–69.

³³ Nițu, Anton: *Reconsiderarea Ariușdului*. St. Com. fig. 10/1.

³⁴ Monah, Dan–Cucuș, Ștefan–Popovici, Dragomir–Antonescu, Silvia: *Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian, Dealul Ghindaru, com. Poduri, jud. Bacău*. Cercetări arheologice 5. 1982. 12. Pl. II/1.

³⁵ Nițu, Anton: *i. m.* 60–61.

³⁶ Székely Zoltán: MCA V. 1959. 713, fig. 3–5.

³⁷ Lazarovici, Gheorghe–Maxim, Zoia–Crișan, Viorica–Pál János: *i. m.* fig. 5/4.

Edényformák

Csonka kúp alakú tálak (I. tábla 3; III. tábla 4–5, 9–10). Alakjuk fordított csonka kúp, profiljuk ferde-egyenés, peremük kissé elvékonyodó, fenekük homorú, belül kiemelkedő kis dudorral, hegyesebb vagy lekerekített formában. Többségük oldalán egymagában álló vagy ellentett páros, lefelé vagy felfelé álló bütyök van, illetve bütyök nélküli változatuk is előfordul, egyéb díszítés nincs rajtuk. A korábbi anyagból ugyanitt, Erősdön három párhuzamuk – egyikük felületét kívül bekarcolt spirális vonalak díszítik –, további három Oltszemről ismeretes.³⁸ A moldvai anyagban szintén előfordul, Izvoare lelőhelyén több is, egyikükben vörös okker nyomait figyelték meg, így talán festékanyagok tárolására, keverésére használhatták őket.³⁹ További párhuzamaik Târpești,⁴⁰ Poduri–Dealul Ghindaru,⁴¹ Drăgușeni⁴² lelőhelyein Cucuteni A(2–3–4) környezetben fordulnak elő. A budapesti anyagban szereplő példányok a 6. (alsó szuvat) rétegből kerültek elő, az L4 lakóház megszenesedett padlóján.

Kihajló peremű tálak (III. tábla 8). Csonka kúpos alsó részű, keskeny aljú típusok. Előfordulnak tölcseresen kihajló, tagolatlan peremű, kívül-belül festett, széles peremű, rövid behúzott nyakú, ívelt, lekerekített hasú, mélyebb, díszítetlen változatban. Különösen a behúzott nyakú, ívelt vállú típus a gyakori, akárcsak mélyebb fazékváltozata.⁴³

Függőleges peremű tálak (III. tábla 3–6). Csonka kúpos alsó részű, keskeny aljú, bikónikus forma. Széles peremszalagjuk van, peremük és válluk majdnem egyforma széles, enyhén lekerekített vagy éles törésvonallal rendelkeznek. A perem alatti függőleges szalag lehet kissé homorú.

Behúzott peremű tálak (III. tábla 1–2, 7, 11). Csonka kúpos alsó részű, keskeny aljú forma, bikónikus, éles vagy kissé lekerekített törésvonallal. Két fő változata van, egyik erősen, másik enyhén behúzott peremmel. Díszítetlen és festett változatuk is előfordul, vállukon gyakran vízszintesen átfúrt bütyköt hordoznak. Erősdön inkább a felsőbb (2. és 4.) rétegekben gyakoribb.⁴⁴

Ívelt oldalú tálak. Csonka kúpos alsó rész, széles száj, gömbölyded oldal jellemzi őket. Formájuk a csészékére emlékeztet, de méretüknél fogva a tálak közé sorolandók. Peremük alatt gyakran átfúrt bütyök látható, festett és festés nélküli változatuk is van.⁴⁵ Ez a típus karakterisztikus, de nem annyira korjelző eleme a Cucuteni–Erősd kerámiának, alapvető formái a korzak és a terület rokon kultúráiban (Petrești) is felfedezhetők.⁴⁶

Bikónikus, nyomott hasú csészék, bögrék (II. tábla 3, IV. tábla 1–4). Enyhén kihajló perem, hosszú, kifelé kissé homorú nyak, nyomott, élesebb vagy lekerekített törésvonalú has, csonka kúpos vagy enyhén domború alsó rész és keskeny fenék jellemzi őket. A Cucuteni A időszak egyik legkarakterisztikusabb edényformája. Korai változatai szintetikus, bikróm festésű és plasztikus díszítésűek, hasukon vízszintes kanellúrákkal és benyomott körökkel, barna és fehér alapú háromszínű festéssel egyaránt előfordulnak. Majdnem minden lelőhelyről ismerjük példányait, Erdélyben (Oltszem,⁴⁷ Csíkszentgyörgy⁴⁸) és Moldva területén

³⁸ László Ferenc: Dacia 1924. Pl. I/5, XIV.

³⁹ Vulpe, Radu: *i. m.* 214. fig. 209/4–8.

⁴⁰ Marinescu-Bîlcu, Silvia: *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*. British Archeological Report, International Series 107. 1981. fig. 171/11, 187/73–74.

⁴¹ Monah, Dan–Cucoș, Ștefan–Popovici, Dragomir–Antonescu, Silvia: *i. m.* 13. Pl. III/4.

⁴² Marinescu-Bîlcu, S.–Bolomey, A.–Cârciumaru, M.–Muraru, A.: *Ecological, economic and behavioural aspects of the Cucuteni A4 Community at Drăgușeni*. Dacia N.S. 28. 1984. fig. II/3–6.

⁴³ Marinescu-Bîlcu, Silvia: *i. m.* fig. 187.

⁴⁴ László Ferenc: Dacia 1924. Pl. I/9–12.

⁴⁵ Uő: Arch.Ért. 1912. IV. tábla 5.

⁴⁶ Paul, Iuliu: *Cultura Petrești*. Buc. 1992. Pl. XXIV/2, 4–7, 9–10, 16, 29, 31; XXVIII/6.

⁴⁷ László Ferenc: Arch.Ért. 1912. III. tábla 14; Uő: Dacia 1924. Pl. XIV.

⁴⁸ Lazarovici, Gheorghe–Maxim, Zoia–Crișan, Viorica–Pál János: *i. m.* fig. 1.

(Izvoare III,⁴⁹ Frumușica, Mărgineni⁵⁰, Târpești,⁵¹ Poduri–Dealul Ghindaru⁵²), Cucuteni A2–3 és A4 környezetből. Korai változatai alacsonyabb, zömökebb formájúak, később a forma keskenyebb vállú, nyurgább változata jelenik meg. A Cucuteni A–B és B korszakok változataira már tagoltabb, gyűrűsen kiemelkedő has vagy váll jellemző és csonka kúpos, cilindrikus formájú nyak. Erősi példányai majd minden rétegben előfordulnak szintetikus bikróm és barna alapú háromszíni festéssel.⁵³

Ívelt oldalú csészék (II. tábla 2). Kisméretű edényforma gömbölyded, ívelt oldalú, enyhén befelé húzódó peremmel és szélesebb fenékkal vagy keskeny, esetleg egészen legömbölyített aljjal. Egyik erősi változata oldalán festett trikróm díszítés volt.⁵⁴ A forma más lelőhelyeken is elég gyakori, de nem számít korjelzőnek.

Bekarcolt, plasztikus díszítésű csészék. A forma tulajdonképpen azonos a fenti típussal. Ez a kategória anyagában, díszítésében mégis a leginkább idegen az erősi leletanyagban. Pedig nem annyira ritka: az itt bemutatott darabok különböző rétegekből származnak, s az 1968–1985 közötti ásatások adatai szerint az összes településszintben előfordulnak.⁵⁵ Formájuk egyszerű, félgömb alakú, csak peremük megvastagodó, lekerekített. A peremet általában ferde, az edény oldalát vastag függőleges vagy ferde, egy esetben fenyőágszerűen elrendezett, kettős sorú bevagdósás díszíti. Egy kis edény aljtörredékén négyszögletes, egyenes vonalú bekarcoláskötegek vannak. Színük szürke, sötétszürke, barna, és anyaguk az úgynevezett Cucuteni C típusú kerámiával mutat rokonságot, amely a moldvai lelőhelyek anyagában már a Cucuteni A2 fázistól megjelenik, s a szakirodalomban hagyományosan keleti, sztyeppi kulturális (és/vagy etnikai) elemek, befolyás lenyomataként értelmezik. Legközelebbi párhuzamait részben Cucuteni A, A–B lelőhelyeken (Fedeleșeni, Corlăteni, Sărata Monteoru⁵⁶), részben Cernavoda I–III, Foltești II (Slobozia⁵⁷), illetve a délkelet-erdélyi Zăbala/Zabola jellegű anyagokban találjuk.⁵⁸

Többszörösen tagolt testű fazekak (III. tábla 13). Ez a típus az erősi és délkelet-erdélyi csoport igen jellemző fazékformája. Hármastagolású: alsó és középső részét két egymásnak fordított csonka kúp, felső részét cilindrikus nyak képezi. Kizárólag szintetikus bikróm díszítéssel fordul elő, nyakán körbefutó, keskeny fehér sávok, középső, válli részét körkörös és ovális formájú széles kanellúrák, fehér festésű, kidomborított és bemélyített korongok díszítik. Alapszínük sötét barnásvörös, felületük fényesre polírozott. Az itt bemutatott edény töredékei az 5. (középső terramare) rétegből, az L4 lakóház fölött kiásott T47 tűzhely tapasztása alól kerültek elő. Maga a fazékforma – némileg egyszerűbb, középső, vállrészén íveltebb változatban – Moldva szubkárpati medencéinek lelőhelyein is megtalálható (Frumușica⁵⁹). További erdélyi párhuzamai Oltszem–Leánykavár és Réty–Törökréty lelőhelyekről kerültek elő.⁶⁰

⁴⁹ Vulpe, Radu: *i. m.* fig. 112/1, 133/2–3, 135/1–2, 136/1. Pl. V/3.

⁵⁰ Dumitrescu, Vladimir: *Cucuteni*. fig. 14, 78, 80, 87, 90, 92, 96, 99.

⁵¹ Marinescu-Bîlcu, Silvia: *i. m.* fig. 148/6, 150/6, 155/2, 159/4.

⁵² Monah, Dan–Cucoș, Ștefan–Popovici, Dragomir–Antonescu, Silvia: *i. m.* Pl. II/1.

⁵³ László Ferenc: Dacia 1924. Pl. XIV.

⁵⁴ Uo. Pl. II/1.

⁵⁵ Zaharia, Eugenia: *Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariușd 1968–1973*. St.Com. 30–31; Zaharia, Eugenia–Székely Zoltán: *i. m.* fig. 6.

⁵⁶ Nestor, Ion–Zaharia, Eugenia: *Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*. Dacia N.S. 12. 1968. 19–20, fig. 2/8–9. 3.

⁵⁷ Morintz, Sebastian–Roman, Petre: *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*. Dacia N.S. 12. 1968. Abb. 9/8, 31/18–24, 34/3, 7, 46–47.

⁵⁸ Zaharia, Eugenia: *i. m.* 30–31.

⁵⁹ Mătasă, Constantin: *i. m.* 118.

⁶⁰ László Ferenc: Dacia 1924. 12.

Hengeres nyakú, nyomott gömbtestű fazék (I. tábla 1). Viszonylag megszokott formájú, de az erődsi leletkörben ritka díszítésű. Nyaka hengeres csonka kúp alakú, teste enyhén nyomott gömbszerű, oldalán két kis, vízszintesen átfúrt bütyökkel, fenéke keskeny. Közvetlenül a nyak alatt koncentrikusan három széles barázda fut körbe, alatta, egészen az edény aljáig körkörös spirálokból és félkörívekből alkotott, bekarcolt díszítésminta található. Hasonló formájú edények kisebb fazék és nagyobb korsó változatban Erősdön még felbukkannak,⁶¹ a bekarcolt díszítés azonban archaikusabb, Precucuteni-jelleget mutat. Az edény az L5 területről, a 6. (alsó szuvat) rétegből származik.

Kihajló peremű, behúzott nyakú, öblös hasú fazekak. Széles, gömbölyded váll, rövid, élesen homorú nyak, gömbölyded vagy csonka kúpos alsó rész jellemzi őket. A korábbi erődsi anyagban előforduló egyik párhuzamuk alsó részén, válltól lefelé függőleges seprődísz,⁶² a nagyobb példányok vállán, oldalán gyakran több bütyökfűl is előfordul.

Széles vállú, ívelt oldalú fazekak. Főként nagyobb méretű tárolóedények képviselik. Anyagunkban két ilyen edény töredéke is előfordul: mindkettő anyaga durva, pelyvával, kavicsos homokkal soványított. Egyikük oldalát ujjbenyomásos borda (III. tábla 16), a másik peremét felülről szabálytalan ujjbenyomás díszíti.

Korsók. Az edényformának csupán egyetlen biztosan meghatározható képviselője van az 1913-as anyagban: egy magas, csonka kúpos, beszűkülő nyakú, tojásdad testű korsó peremtöredéke, külső oldalán trikróm díszítéssel.

Csőtálpak (IV. tábla 5–8). Az összes erődsi leletanyagból ennek az edényformának három változata ismert: *a)* alacsony, *b)* középmagas, *c)* magas csőtálpak. Az 1913-as anyagban az utóbbi két változat fordul elő. Többségük középmagas, egyetlen töredék (mérete alapján) a *c* változatba sorolható. Kissé kihajló alsó részük, ívelt, áttört oldaluk és éles törésvonallal kihajló peremük van. A festett változatok trikróm díszítésűek, peremük egyszínű (fehér) és gyakran belső fele is festett. A lelőhelyről jó néhány példány előkerült különböző rétegekből, s a többi délkelet-erdélyi telepnek is gyakori, karakterisztikus edényformája.⁶³ A Kárpátokon kívül inkább íveltebb oldalú vagy keskenyebb, nyúlánkabb változatokban fordul elő.⁶⁴

Egyéb edényformák (III. tábla 12, 14). Anyagunkban néhány olyan edényforma is megtalálható, amelyek a kultúrán belül általában ritkaságszámba vehetők. Ilyen a László által is leközölt kettős öblű, csonka kúp alakú agyag- (talán edénykiöntő) cső, illetve fenekénél ívben kihajló, festett edény aljtöredéke.⁶⁵ Az ívelt aljú töredék valószínűleg széles hasú, keskeny, cilindrikus nyakú, magas korsóhoz tartozott.

Miniatűr edények. A kis miniatűr edényeknek sok változata került elő igen nagy számban az erődsi telepről.⁶⁶ Az anyagunkban jelen lévő formák is igen változatosak. Van köztük négy-szögletes, bikónikus, egyenes aljú és kis talpgyűrűn álló, megvastagodó vállú, félgömbös ívelt oldalú, valamint kis csőtálpas tálacskát utánzó darab. Ez az edénytípus a neolitikus, rézkori lelőhelyeken igen gyakori, nem is igazán köthető korszakhoz vagy kultúrához.

Agyagkanalak. Az erődsi lelőhely és a délkelet-erdélyi csoport karakterisztikus leletei az agyagból készült kanalak. Kerek vagy enyhén ovális, félgömböszerű öblük, közvetlenül a perem meghosszabbításából kiképzett vagy kívülről kissé a perem alá ragasztott, lapos, kerekded,

⁶¹ Uo. Pl. IV/13.

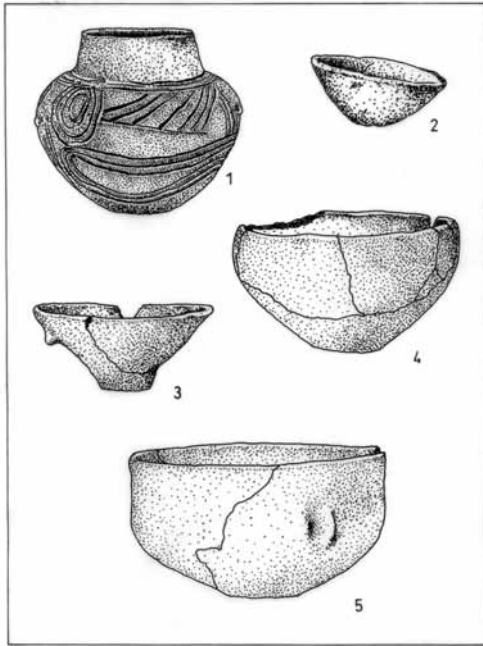
⁶² Uo. Pl. IV/10.

⁶³ László Ferenc: Dolgozatok 1911. 211–212, 44–45. kép; Uő: Arch.Ért. 1912. 3. tábla 11. IV. tábla 11–14; Uő: Dacia 1924. Pl. VII.

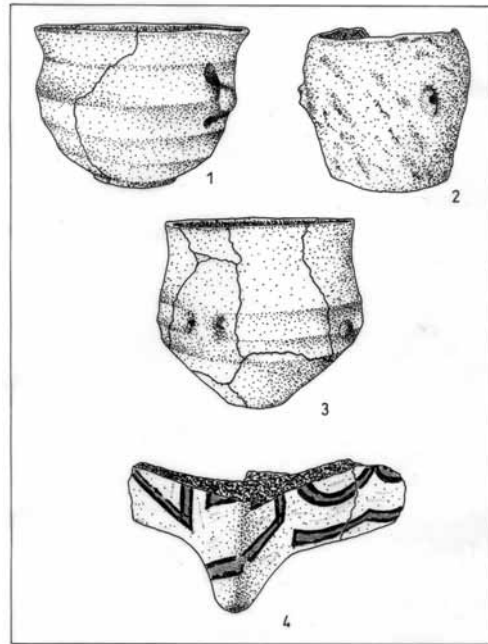
⁶⁴ Marinescu-Bîlcu, Silvia: *i. m.* fig. 187/92–95, 98–105.

⁶⁵ László Ferenc: Dacia 1924. Pl. XIII/2, 5, 6.

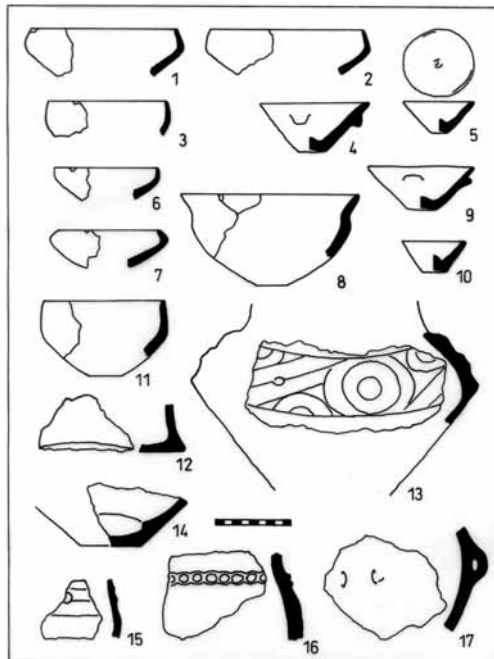
⁶⁶ Uo. Pl. XI.

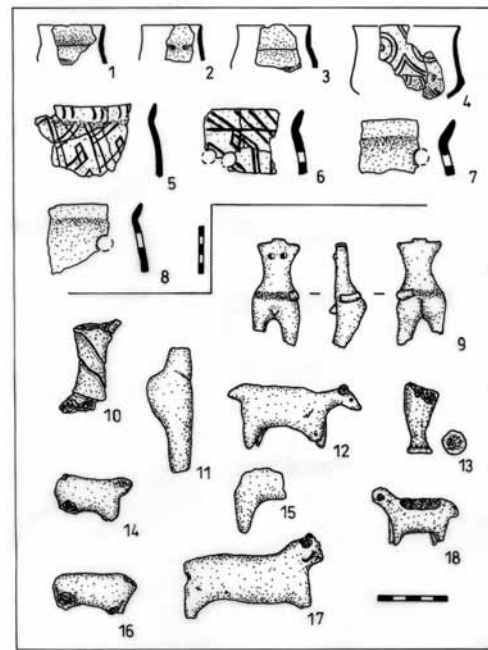
I. tábla

II. tábla

III. tábla

IV. tábla

fokozatosan elvékonyodó nyelük van. A nyelet gyakran plasztikus mintákkal, bemélyített körökkel, nyitott V alakú, kettős bekarcolással, oldalbevágással is díszítik. Anyaguk nagyon jól iszapolt, finom homokkal soványított, többségük fehér-vörös-fekete sávossal festéssel díszített. A kategória másik változata – amelyről már esett szó – olyan durván megformált, szemcsés anyagú, szürkére-barnára égetett, kisebb méretű kanálformákból áll, amelyek nem túl gyakoriak az erődsi és a vele rokon telepek leletanyagában.

Egyéb agyagtárgyak. Orsókarikák, hálonehezékek, kis agyaggyöngyök, egy hosszanti irányban átfúrt agyagkúp, edényfedő lapos, korong alakú fogója sorolható még az agyagtárgyak közé. Orsókarikák, hálonehezékek nagy számban és igen változatos formában kerülnek elő az őskori lelőhelyeken. Az erődsi változatok díszítetlenek, formájuk egyszerű lapos korong vagy kettős csonka kúp. Egyik példányuk cserépedény oldalából készült. Néhányukon, az átfúrás körül, használatból eredő kopásnyomok figyelhetők meg.

Antropomorf idolk

Az emberi ábrázolásokat – akárcsak a zoomorf plasztika esetében – egész alakos figurák képviselik. Két csoportra oszthatók: női és férfi idolkra. A női idolk zömével egyszerű, hengeres vagy félkör átmetszetű, erősen sematizált példányok, nemi jellegüket csak hangsúlyozott, nagyméretű zsírfaruk jelzi. Kivétel nélkül töredékesek, általában kettős, összeragasztott testű figurák fél-töredékei. A IV. tábla 9. férfi (vagy hermafrodita) idolja az erődsi anyagban mindmáig egyedülálló, s az egész Cucuteni–Tripolje településterületen is igen ritka, mint ahogyan a hímnemű ábrázolások is általában.⁶⁷ Párhuzamait Scânteia Cucuteni A3 fázisú lelőhelyéről ismerjük nagyobb számban,⁶⁸ továbbá Izvoare telepéről kissé bizonytalan (talán II. 1a, tehát Protocucuteni) rétegtani adatokkal,⁶⁹ illetve Țigănești,⁷⁰ Drăgușeni,⁷¹ Tripolje területről Koșilovtzi, Medveja, Krutoborodintzi I, Sipenic településekről.⁷² Valószínűleg női idolk töredéke a IV. tábla 13. ábráján látható darab. Párhuzamai – lábuk alsó részén korongos, homorú talpban végződő női agyagfigurák – ugyancsak Erődsről kerültek elő az 1968–1985 közötti ásatások során.⁷³ Nagyobb méretű, formájából ítélve talán trónon ülő figura lába lehetett egy hengeres átmetszetű, vastag, bekarcolt vonalakkal díszített töredék (IV. tábla 10).

Zoomorf idolk

Az 1913-as anyag ebből a leletkategóriából igen gazdag. Az összesen 14 példány legalább részben, többségük erősen töredékes, de némelyikük esetében megállapítható, milyen állatot ábrázoltak. Többségük szarvasmarhát vagy kiskérődző állatot (juh, kecske), esetleg sertést vagy kutyát. Egyes példányok formailag jól kidolgozottak, mások egészen sematikusak, az állatfigurák végtagjait, fejét-farkát elnagyoltan ábrázolják. Ezeknek a tömör, egész alakos figuráknak a törzse kerek vagy enyhén ovális átmetszetű, színük világos vöröses, anyaguk szemcsés homokkal soványított. A IV. tábla 18. kis állatkája az úgynevezett ürege hátú példányok közé tartozik. Legkö-

⁶⁷ Mantu, Cornelia-Magda: *Plastica antropomorfă a așezării Cucuteni A3 de la Scânteia (jud. Iași) = Arheologia Moldovei* (a továbbiakban: Arh.Mold.). 16. 1993. 52, 59.

⁶⁸ Uo. 66–67, fig. 10/1–12, 11/1–9.

⁶⁹ Vulpe, Radu: *i. m.* 224–230, fig. 224/6, 232/1.

⁷⁰ Florescu, Marilena-Căpitanu, Viorel: *Plastica antropomorfă din așezarea Cucuteni A de la Țigănești, județul Bacău.* = Dumitroaia, Gheorghe-Monah, Dan (ed.): *Cucuteni aujourn'hui.* Piatra Neamț 1996. 348, fig. 3.

⁷¹ Mantu, Cornelia-Magda: Arh.Mold. 1993. 66.

⁷² Pogojeva, A. P.: *Antropomorfnaja plastika Tripolia.* Novoszibirszk 1983. 90.

⁷³ Bartók Botond: *Contribuții la cunoașterea obiectelor din cupru și ceramică, a plasticii antropomorfe din așezarea neolitică de la Ariușd.* Aluta 14–15, 1983. 28, Pl. II/1–2.

zelebbi párhuzama magán Erősdön került elő,⁷⁴ s ezt a formát tordosi, pločniki, vinčai, gumelniői hasonló darabokkal együtt Zalai-Gaál István a lengyeli kultúra úgynevezett „agyag-mécseseivel” (Mórágy–Tüzködomb, Lengyel, Várdomb–Újberekpuszta, Zengővárkony, Györe, Aszód, Kaposvár–Ólaki-dűlő) állította szoros párhuzamba.⁷⁵

Kőeszközök

A kőanyag számbelileg nagyobb részét pattintott, gyakran retusált kovapengék, vakarók képezik, némelyiken használat nyomai is megfigyelhetők. A gyártási hulladékok helyi megmunkálásukról árulkodnak. Az enyhén aszimmetrikus vagy szimmetrikus profilú, keskeny téglalap vagy elnyújtott trapéz alakú csiszolt kőbalták igen elterjedtek az egész kultúrkör területén.⁷⁶ Az erődsi telepről eddig ismert két nyéllyukas kőbalta egyike is megvan még, mindkettő 1913-ban került elő, egyik a 4. (felső szuvat), másik a 7. (alsó terramare) rétegből. A házak megszokott leletei közé tartoznak a nagyméretű, lekerekített téglalap vagy ellipszis alakú őrlőkövek. Az erődsi telepről származó kőanyagáról mind ez ideig nem készült részletes vizsgálat, de a közeli Lécfalva–Várhegy erődsi rétegeinek kőanyagáról tudjuk, hogy azt zömével a régió közeli hegyeinek (Ojtozi-, Bodoki-hegység, Háromszéki-havasok) krétakori és paleogén rétegeiből bányászták.⁷⁷ Anyagunkban egyetlen obszidián gyártási hulladék fordul elő csupán, az Erősd-csoport lelőhelyei viszont általában obszidiánban gazdagok, s ez az igen jó minőségű, ritka és értékes nyersanyag a Kárpátok külső előterében is gyakran előfordul.⁷⁸ Az erdélyi lelőhelyek obszidiánja valószínűleg nagyjából Északkelet-Magyarországról, a Tokaj-Eperjesi hegység területéről származott,⁷⁹ s jelenléte a Kárpát-medence különböző régióinak őskori kereskedelmével (kő nyersanyagok, Erdély esetében különösen a só, réz, arany) hozható kapcsolatba.⁸⁰

Finds of the Prehistoric Settlement from Erősd (Ariuşd) in the Hungarian National Museum. The subject of this study is an archaeological material provening from the late neolithic – early copper age settlement of Erősd/Ariuşd, eponyme site of the Cucuteni – Ariuşd Culture. Discovered at the end of the 19th century, the site became famous after the excavations carried out by Ferenc László, former director of the Sekler National Museum, in 1907–1913 and 1925.

The material presented here is the result of the excavations from 1913, carried out by the initiative and financial support of the Hungarian National Museum. It contains the finds of the Cucuteni – Ariuşd Culture: pottery, anthropomorphic and zoomorphic figurines, stone and bone objects from different levels of the settlement. In the first part of the study the author presents the history of the excavations in 1913, the cooperation between László and Lajos Márton, giving then a general view of the published material.

⁷⁴ László Ferenc: Dolgozatok 1911. 244. 86. kép; Uő: Dacia 1924. 22. Pl. XII/1–2.

⁷⁵ Zalai-Gaál István: *A lengyeli kultúra „agyagmécsesei”*. Arch.Ért. 120. 1993. 27–30, 1–20. kép.

⁷⁶ László Ferenc: Dolgozatok 1911. 246. 88. kép; Păunescu, A.: *Evoluția uneltelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*. Buc. 1970. 53–55.

⁷⁷ Maxim, Zoia–Săsăran, Luminița: *Utilajul litic cioplit de la Leț*. Angustia 5. 2000. 27.

⁷⁸ Vulpe, Radu: *i. m.* 245; Monah, Dan–Cucuş, Ștefan–Popovici, Dragomir–Antonescu, Silvia: *i. m.* 20.

⁷⁹ T. Biró Katalin: *A kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata*. Arch.Ért. 108. 1981. 194–205; Comşa, Eugen: *Neolithicul pe teritoriul României. Considerații*. Buc. 1987. 90–92.

⁸⁰ Roska Márton: *Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz*. Arch.Ért. 61. 1934. 158; T. Biró Katalin: *i. m.* 203–204; Comşa, Eugen: *i. m.* 90–91.

A mezőpaniti udvarház

Térségünk egyedi viszonyainak köszönhetően kevés építészeti emlék maradt fent napjainkig. Ez a megállapítás a 17. század folyamán épültek tekintetében is helytálló, habár erre a korszakra „nagy építőkedv” volt jellemző. Ezért vagyunk rászorulva a különféle írott történeti források – urbáriumok, inventáriumok, levelezések, szerződések, számlák stb. – segítségére, amelyek sokszor mára már rég elpusztult világi (kastélyok, várak, udvarházak) vagy egyházi épületeket örökítettek meg.

B. Nagy Margit munkásságának köszönhetően¹ betekintést nyerünk az erdélyi reneszánsz és barokk ízlésű udvarházépítészetbe, illetve ennek a népi építészettel való kapcsolataiba. Csak csekély adalék az általa elmondottakhoz képest a most közlésre kerülő forrás, amelynek alapján a mezőpaniti (Maros megye) elpusztult kúria képzeletbeli rekonstruálása válik lehetségessé.

Az udvarház leírása egy 1760. május 13. és június 20. között felvett, könyv formájú leltár első részében található. Az urbárium Böződi György hagyatékával került az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárába. Itt található a hilibi Gál család levéltárának töredéke, amelynek nagy részét a makfalvi Dósák birtokaira vonatkozó iratok teszik ki. Ezek közül került elő az említett leltár, amely valószínűleg Bethlen Julianna tulajdonában volt, ugyanis a borító hátoldalán az ő nevét olvashatjuk. Erre utal a kötet bevezetője is, amelyből kiderül, hogy az összeírás néhai Macskási Krisztina javairól készül az ő néhai Bethlen Istvántól született gyermekei, László, István, Mihály és Julianna, valamint néhai Váradai Istvántól született leánya, Barcsai Pál felesége: Katalin számára. Az emlékiró Rettegi György két oldalt szentel Macskási Krisztina személyének.² Julianna nevű leányáról is megemlékezik, aki először Földvári Györgyhez, majd mostohatestvéréhez, ifjabb Dósa Mihályhoz ment feleségül. Így kerülhetett a leltár a Dósák, majd a nevezett Mihály leánya, hilibi Gál Jánosné Dósa Anna által a Gál család tulajdonába.

Az összeírást, amely marosszéki (Mezőpanit, Kisfalud, Mezőmadaras, Csittszentiván, Mezőbánd, Galambod), Torda (Pete, Mezőrűcs), Kolozs (Királyfalva, Szentgyörgy, Domb, Mezősáli) és Küküllő (Szásznádas, Hétúr) vármegyei, valamint Kővár-vidéki (Aranymező) részbirtokokra vonatkozik, a királyi tábla jegyzői, Bothos Sámuel és Huszár László végezték.

A marosszéki Mezőpanit több nemesi család között oszlott meg, ezért valószínű, hogy a településen több udvarház is épült. Az 1860-as évek végén gr. Kornis Ferenc özvegye, a református egyház, a Zöld, Izsák, Kovács, Gál, Fekete, Nagy, Barabási, Jánosi, Gáspár, Bodó, Barta és Zajzon családok rendelkeztek itt kisebb-nagyobb részbirtokkal.³

Az első írott forrás, amely említ egy paniti udvarházat, 1630-ból való. Ekkor Marosszék főkapitányának, Szövérdi Gáspár Jánosnak az özvegye, Bethlen Zsófia Bethlen Györgynek rendeli itteni ingatlanját és annak tartozékait.⁴

A következő adatot már az EME kéziratárában található urbárium szolgáltatja. Az összeírók által lemásolt építési feliratok (leginkább a tornác festett kazettás mennyezetének feliratára gondolunk) szerint az 1670-es években a kúria a szentmártonmacskási Macskásiak tulajdonában volt. Mivel a Bethlenek és a Macskásiak között léteztek rokoni kapcsolatok⁵ (a feliratokban említett Macskási Boldizsár Mihály és Bethlen Judit fia), feltételezhetjük, hogy az udvar-

¹ B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Buk. 1970; Uő: *Várak, kastélyok, udvarházak*. Buk. 1973.

² Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Buk. 1970. 104–105.

³ Benkő Károly: *Marosszék ismertetése*. Kvár 1868–1869. 326–327.

⁴ Uo. 327.

⁵ Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IV. Pest 1860. 219.

ház öröklés által került az utóbbiak birtokába, tehát a két forrás ugyanarra az épületre vonatkozik.

Az Apafi-korszak kiemelkedő személyisége, Macskási Boldizsár a mezőpaniti udvarházat 1670–1673 között emelte (esetleg csak átépítette). Erre utalnak az urbárium által megörökített feliratok. Az emeleti tornác „templomok menyezete formájára, virágokra tarkán festett” mennyezetének közepén a következő felirat volt olvasható: „AUXILIANTE DEO, HOC OPUS FECIT FIERI SPECTABILIS, AC GENEROSUS DOMINUS BALTHASÁR MATSKÁSI, UNA CUM CONSORTE SUA MARGARETA HUSZÁR. ANNO DOMINI 1673, DIE 23 7bris”. Maga az épület valószínűleg már 1670-ben készen állott, amit bizonyítanak az ajtófélfákra metszett vagy festett évszámok, illetve monogramok (M.B. 1670. H.M.). Az 1673-as évszám tehát csak a festett mennyezetekre vonatkozatható. Az új épületben a naplóíró Nemes János először 1675. április 3-án vendégeskedett.⁶

A paniti birtok Boldizsár halála után is a Macskásiak tulajdonában maradt. Fia, László építői tevékenységére nincsenek adataink. Az ő halála után a kúria leányágon öröklődött tovább, így lett az új birtokos az urbárium által is említett híres-hírhedt Macskási Krisztina. Kemény József Mezőpanitot 1734-ben is a Macskásiak birtokaként említi, de megjegyzi, hogy a településen Bethlen Istvánnak van udvarháza.⁷ Az általa említett Bethlen István 1723. február 13-án jegyezte el Macskási Krisztinát, és augusztus 21-én meg is szöktette gyámjától.⁸ Az épület egykori északi falán található latin nyelvű felirat szerint az ő és felesége nevéhez kapcsolhatók az 1728. évi javítások. Ugyanitt az összeíró „valami sidó betűk”-et is felfedezni vélt, feltehetően egy számára értelmezhetetlen héber nyelvű feliratot.

Bethlen István 1737-ben halt meg, özvegye 1744-ben ment férjhez fiai nevelőjéhez, Váradi Istvánhoz. Macskási Krisztina az új férjétől is hamarosan elvált, majd makfalvi Dósa Mihályhoz ment nőül, és katolizált. Ehhez az eseményhez kapcsolható az urbáriumban leírt paniti kápolna 1750. évi fundálása.⁹ Rettegi Györgynek köszönhetően tudjuk, hogy a kalandos életű Krisztina asszony 1759-ben halt meg Marosvásárhelyen.¹⁰ A paniti birtokot az első házasságából született gyermekei, László, Mihály, István és Julianna örökölték. Mivel Mihály és István nem voltak egészségesek, a családi ügyeket László (1729–1783) intézte.¹¹ Őt 1765-ben mezőpaniti „hereditarius Matskasi just bíró possessor”-ként említik.¹²

Halála után valószínűleg özvegye, Bánffy Klára igazgatta a paniti birtokot 1792-ig, ekkor ugyanis gyermekei, Bethlen Karolina, Bethlen Farkas és Mária, valamint Földvári Ferencné (Bethlen Mária) megosztottnak a paniti, kislaludi, csittszentiváni, mezőkövesdi, galambodi és felei birtokokon.¹³

A kúria ezután feltehetően a Kornisok tulajdonába került. Benkő Károly szerint az 1856-os tűzvész után az egyedüli mezőpaniti kőháztulajdonos Kornis Ferencné.¹⁴ Az említett osztályle-

⁶ *Hídvégi id. Nemes János naplója. 1651–1686.* Közli Tóth Ernő. Történelmi Tár 1902/III. 545: „mentem hálni Panitba Macskási Boldizsár uramhoz”.

⁷ Kemény József: *Transilvania possessionaria.* Kézirat. 257.

⁸ Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Bp. 1928. 467. Vö. Rettegi György: *i. m.* 104–105.

⁹ Benkő Károly: *i. m.* 327: „fundationales Christinae Matskási de Capella Panitiensi bona sua Hosszuaszoziensia in flor. hung. 150 obligantis anno 1750”. Benkő már csak az alapjait látta.

¹⁰ Rettegi: *i. m.* 105; 1760-ban írja: „meghala nyavalyás tavaly Vásárhelyen”.

¹¹ Lukinich: *i. m.* 467.

¹² Marosszék levéltára a Marosvásárhelyi Lt-ban. Generális vagy derék szék és continua tábla jegyzőkönyve 1765/34. sz. 728.

¹³ KvLt. Urbaria et conscriptiones. XVII/3. sz. Sajnos csak a jegyzékben található rövid regeszta tanulmányozható, az eredeti irat ugyanis elveszett.

¹⁴ Benkő: *i. m.* 327.

vél és Benkő adatai összegeztethetők, ugyanis Földvári Ferencné (Bethlen Mária) leánya, Kornis Jánosné gyermekei között szerepel Kornis Ferenc.¹⁵

A mezőpaniti udvarház virágkorában nemcsak lakóigényeket elégített ki, hanem a birtok gazdálkodásának irányításában is fontos szerepe volt. A kúria helyének megválasztását meghatározta a környezet. Sokat jelentett például egy út közelsége (esetünkben az udvarház az országút mellett épült), mivel ez lehetővé tette a többi birtoktesttel való összeköttetést. Szerepet játszott az is, ha a falu több nemesi család között oszlott meg. Ekkor a kúriát a birtokhoz tartozó részre, a saját jobbágytelkek közé kellett építenie a tulajdonosnak, úgy, hogy két-három telket egybeolvasztott. Paniton is több részbirtokos volt, ezért feltételezhetjük, hogy a Macskási-kúria a család birtokrészének központjában helyezkedett el. Az udvarházhely minden esetben két részre tagolódott: külső és belső „pertinentiák”-ra. A külső tartozékokon a különféle kerteket, a veteményest, a csűröskertet, gyümölcsöskertet magában foglaló elkerített területet értették. A „belső pertinentiák” kifejezés a telek beépített területére vonatkozott, az udvarházra és melléképületeire. B. Nagy Margit a különböző telektípusokat több kategóriába sorolta.¹⁶ A leírás alapján a mezőpaniti a többudvaros rendszert követte, ugyanis a lakóudvar (amelyen az udvarház és a funkciójuk révén szorosan hozzá kapcsolódó épületek – konyha, illetve a tisztartó háza – voltak) és a gazdasági udvar zsindejjel fedett kerítéssel volt elválasztva.

A korszakban épültekhez hasonlóan szabályos négyszög alaprajzú udvarház lehetett a mezőpaniti is, az északi homlokzati részen kiugró tornáccal és éléskamrával, e kettő között pedig kis virágoskerttel. Sajnos az épület földszintjén felsorolt helyiségeket nem sikerült az alaprajzon is megnyugtató módon elhelyezni. Az összeírók öt szobát („házat”), egy boltozott helyiséget, két árnyékszékot, egy éléskamrát és két fűstházacsakát említenek. Ezek a helyiségek – az emeleten levőkhöz hasonlóan – feltehetően három menetben voltak elhelyezve.

A „felső házakhoz” a pitvarból lehetett feljutni „cserefából kő grádicsok formájára faragott grádicsokon”, amelyekről a leesést „faragott cserefákban foglalt, esztergában metzett orsók, cifra kerítések” őrizték. A 17. századi kúriákban az orsós korlát a deszkamellvéd mellett kisebbségben volt. Nem az egyszerűbb udvarházakban, hanem főként várakban, kastélyokban és olyan helyeken fordult elő, ahol a reneszánsz hatás fokozottabban érvényesült. A hajdani szentbenedeki kastély oszlopos, gazdag faragású lépcsőházához hasonlóan képzelhetjük el a panitit.¹⁷ Úgy tűnik, Macskási Boldizsár az erdélyi főurakhoz méltó módon építkezett.

A mezőpaniti homlokzati tornác a korszak kedvelt háromkönyöklős, előreugró, négyszögű típusába tartozott. Különösebb figyelmet érdemel a tornác mennyezete, amely „templomok mennyezete formájára, virágokra tarkán festett, s párkányozott négy szegű, gerendában szegzett fenyő deszka táblákkal” készült. A korszakban az igazi reneszánsz mennyezet kazettás volt, s előképül a díszesen festett északolasz kazettás mennyezetek szolgáltak.¹⁸ A paniti tornác mennyezetének középső – általában nagyobb méretű – kazettájára került az építési felirat, amelynek köszönhetően a mű pontosan datálható.

Az emelet központi részét képezte az ugyancsak kazettás mennyezetű, reprezentációs célokat szolgáló nagyterem, a „palota”. Ennek külön kijárata volt a tornácra, és ez elé vezetett a pitvarból felszolgáló belső lépcső is. A teremből jobbra és balra nyíló szobák is kazettás mennyezettel készültek. Ezek valószínűleg a ház urának és asszonyának voltak a lakosztályai.

¹⁵ Nagy Iván. II. 231.

¹⁶ B. Nagy Margit: *i. m.* 18–24.

¹⁷ B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* 87.

¹⁸ Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Bp. 1968. 78–100; B. Nagy Margit: *i. m.* 95–97.

Az alábbi kivonatos közléssel a művészettörténészek figyelmét kívánom felhívni az erdélyi építészettörténetnek különféle levéltárakban fellelhető elfeledett, de igen fontos emlékeire. A szöveg átírásánál az Erdélyi Történelmi Adatok 1990 után megjelent köteteiben alkalmazott szabályzatot vettem figyelembe.

A forrás

Descriptio curiae

Az ide Panithoz tartozó, s szolgáló minden jószágib[an], a néhai m[é]l[tósá]gos Matskási Krisztina asszony, miket bírt légyen, tudják azok, akik azokban lakosok, és arra nézve meg is mondják. Mi pediglen, mivel hogy azokban sem nem születünk, sem nem neve[]kedtünk, sem pediglen nem laktunk, nem tudjuk. Hanem azt tudjuk mindnyájan nyilván és bizonyosan, hogy itt Panitban vagyon egy curialis házhely, melynekis délről szomszédja a mező, északról pedig a szőlőre kijáró út. Ezen curialis házhelyre napnyugot felől egy széles, cserefából kötött, kívül cifrán faragott, felyül kétszeres galambúgos, rongyos zsendely fedelű meg dőlt, s hogy el ne dőlné, belől mind két felől kétszeresen megtámasztatott két levelű *kapun* (mely levelek egyikének, mely nyílik északra, deszkái, egyen kívül mind oda vagynak, az alsó-hevedere egészen, a középső pediglen félig eltört; a másikjának pedig semmi hejja nincsen, mindketten pediglen felyül vas kapcsokban, alól pedig a földben fában forognak) bé menvén 's jobb kézre, vagyis délre térvén, vagyon legelöl egy, négy csakhamar pusztulásra jutandó, földben ásott cserefa lábakon álló igen régi, mind öszve mohosadott zsendely fedél alatt, a föld színétől mérvén, *két német öl*, 's *fél sing* [1 német öl 1,9 m-nek, 1 sing mintegy 62 cm-nek felel meg] mélységű, cserefa deszkákból négy szegre ki rakott oldalú, mindenkor tiszta, bő és jó innyaló vizű *kút*, melynekis gárgyája hasonló cserefa deszkákból való, 's némely résziben bomladozott. Meríte nek ezen kútból csak mostanáb[an] falazott, 's csinált tengejű, mind két felől földben ásott, de elrodhadott, 's erre nézve hogy el ne dőlne, mind két felől meg támasztatott cserefa lábokban forgó kereken. Mellette ezen kútnak vagyon egy hitván itató válú.

Ezen a kútan felyül vagyon egy *konyha*, melynekis mind a négy, mintegy fél állapottokban lévő oldalai földre fektetett cserefa talpokban vésett cserefa sasok közé rakott, rész szerint fenyő, rész szerint csere, rész szerint nyárfa boronákból rakattak ki, 's tapasztattanak. Az ajtajának paraszton csinált, 's félignél viseltesebb fenyő deszka levele mind alól, mind feljül fa sarkokon forog, 's egy hitván fa szeggel záratik, mellyéke paraszton faragott cserefa, úgy a két ablakainak mellyékei is; fedele zsendely, 's félignél viseltesebb, a tűzhelye, melynek oldalai romladozottak, alól téglából rakott, felyül pediglen földdel töltött, 's színlett 's mind négy felől a szélein egymással egyben kötött cserefákkal párkányozott. A kéménye, melynek nyolcszegű 's csak a tetején megromladozott sípja az említett fedél alól mintegy másfél ölnyire kinyúlik és amelynek alja elég bő és széles, áll négy téglából, jó izmosan rakott, erősen álló lábakon. Ennek a konyhának *hossza*, az ajtajától kezdvén mérni, teszen 4[?]'¹/₂ német ölet, *szélessége* pediglen 4 német ölet és két lábnyomnyit [1 lábnyom kb 26–31 cm].

Ezen konyhán felyül oldalfélt, vagyis délre vagyon félignél viseltesebb zsendely fedél alatt ilyen alkalmazosság: *elsőbenis* alól napnyugot felől egy középszerű *ház*, melynek alól teljességgel, felyül pediglen mintegy egy ölnyin kívül padolatlan pitvarában, egy paraszton faragott cserefa mellyékű, egyszeres, a négy szélén mindazonáltal, úgy a közepin keresztül közönségesen párkányozott, cigány csinálta vas sarkakon forgó, fazárral záradó, s szkába formálag csinált be huzajú festetlen fenyődeszka hevederes ajtón bemenvén szembe vagyon egy egészen téglából rakott, a fedél alól ki szolgáló kéményecske, melynek alatta vagyon két küsed tűzhelyecs-

ke. Ezen kéményecske alá be szolgáló ajtónak csak a paraszton faragott ajtó mellyékei vagynak, levele pedig nincsen. Ezen háznak mind négy oldalai földre fektetett jó erős cserefa talpokban álló ágasok közé rakott karokra font vesszéből valók, 's jó tapasztosok, az ajtajának pedig mind mellyéke, mind levele hasonló a mindjárt leírt pitvar ajtaja mellyékihez 's leveléhez úgy alól a földre, felyül pediglen paraszton faragott három számból álló cserefa jó erős fiókerendás, 's gyalult és egyszersmind mindkét szélén közönségesen párkányozott festetlen fenyődeszkával padoltatott s agyaggal beöntetett, három lantornához csinált ablakainak mellyékei, úgy keresztfáji mint az ajtónak mellyékei cserefából valók. A benne levő kemencének pediglen alacson tűzhelye földdel töltött, 's az edgyik oldalán úgy végén cserefával párkányozott, a kemence pediglen négy sor paraszt kájhákból rakott, s még jól szolgálhat.

Ennek a háznak pitvarán felyül ugyan azon egy fedél alatt vagyon a *sütő ház*, melynek falai, ajtaja, alól a földre, felyül a padlása, ablakai, hasonlóak a közlebb leírt háznak hasonló részeihez, csak hogy ennek falai egy kicsinnel romlottabbak, ajtajának hevederei el hullattanak s vas behúzója nincsen. Fiók gerendáji öt számból állók, a padlása igen füstös 's két ablakai vagynak. Ezen sütő házban vagyon két téglából rakott, félignél viseltesebb *sütőkemence*, melynek egyikében, úgymint amelyben fejr cipót sütnék, belé fér circiter 35 cipó. A másikban pedig, melyben köz cipót szoktanak sütni, belé fér circiter 200 cipó. Ezen két kemencék előtt melyeknekis fenekük földdel töltött, vagyon egy hosszú, paraszt kájhákból rakott, csaknem semmire kellő, láng 's füstfogó kemence. Ezen kemence két kürtőjének egyikén a ház héjára, a másikján pediglen a fenébe le írt kéményecskeben, úgy az előbbször leírt házból is, ezen kéményecskeben jár a füst. Ezen egész alkalmatosságnak *hossza* térszen nyolc német ölet, 's ötödfél lábnyomnyit. *Szélessége* pediglen két német ölet 's ötödfél lábnyomnyit.

Ezen a sütő házan felyül északra vagyon az *udvarház*, melynek *pitvarában* egy régi kő ajtófelek formájára faragott szemöldökös, dőlő félben lévő cserefa mellyékű 's bélétt ugyan, és körüdes körül közönségesen párkányozott, de nagyon romladozott, cigány csinálta vas sarkakon forgó, minden vasretesz, vagy zár nélkül való, hevederes festetlen fenyődeszka ajtón bémenvén bal kézre vagyon a most említett pitvarnak igen avatag ablaka, melynekis mellyékei 's keresztjei cserefából régi ablak kövek formájára faragtattak, 's két részre lévén az ablak osztva, alól, felyül három-három fiókos, mely fiókok is, mindegyik ráma nélkül szűkölködnek. Az alja ezen pitvarnak, amint még valami meglévő téglából, 's tégladarabokból ki tettzik, téglákkal volt kirakva, de most egészen fel romlott. Padlása pediglen felyül négy számból álló, s amint láttzik, nem igen régen faragott fiók gerendás, és hasonlóképpen nem régen közönségesen párkányoson gyalult fenyődeszkákkal padoltatott. *Magossága* ezen pitvarnak, az ajtó sarkánál lévő kőfal szegeletnél mérvén két öl s fél lábnyom. *Szélessége*, mindjárt belől a kőfalnak azon részétől kezdvén mérni, melyen a leírt ablak van, 1 öl 4 ½ lábnyom. Ezen pitvar ajtajának a sarkánál a kőfal nagyon meghasadott, s dőlni készült.

Ezen pitvarból jobbra, egy a leírt pitvar ajtajához hasonló, jól álló cserefa mellyékű, levél nélkül való ajtó nyílik be *egy házban*, melynek *hossza*, a mindjárt említett ajtótól a tulsó falig mérvén két német öl s négy lábnyom, *szélessége* 2 öl s negyedfél lábnyom, *magossága* két öl. Egy ablaka ezen háznak hasonló a pitvar leírt ablakához mindenekben, csak hogy ezen tanáltnak hat ráma sarkak. Alatt földdel töltött volt, de nagyon felbomlott, felyül pediglen hat jó erős cserefa fiók és egy mester gerendás, s a pitvar padlás deszkáihoz hasonlóképpen gyalult, füstös ugyan, mindazáltal jó állapotban lévő deszkákkal padolt.

Bal kézre ezen házból egy kisdéd közönségesen faragott cserefa mellyékű, leveletlen ajtócska szolgál be salva v[enia] egy *porvátára*. Innen pediglen más hasonló mellyékű, bélétt s környül párkányozott, festetlen 's sarkatlan úgy [!] zár nélkül való fenyődeszka ajtó nyílik be *egy füst házacskában*.

Szemben pediglen egy, a közlebb leírt ház ajtaja mellyékihez hasonló mellyékű, bélett 's környül keskenyen párkányozott, paraszt vas sarkakan forgó, minden vas zár vagy retesz nélkül való, hevederes kopott festékű, nagyon romlott fenyődeszka levelű ajtó nyílik be *más házban*, melynek egy ablaka, mint az eddig említett ablakok, cserefából faragtatott, csak hogy négy fiókja vagyon, s mind a négy ráma nélkül való, hanem a két alsónak egyike egészen, a másikja pedig félig vesszőkkel be fonatott, 's be tapasztatott 's csak egy ráma sarok található benne. Ezen ház alól földdel töltött volt, de fel bomlott, felyül pediglen tíz jó erős cserefa fiók, és egy mester gerendás (melyen kívül a fiók gerendáknak észak felől való végeit tartani segít egy jó erős cserefa gerenda) s hasonló deszkákkal padolt, a közlebb leírt ház padlás deszkáihoz, csak hogy ezek füstösöbbsék. Vagyon ezen házban egy téglá darabokból ki rakott, 's egy felől, vagyis, kívül felől, és végül egyben foglalt cserefákkal párkányozott tűzhely, melyen áll egy téglából rakott kemence oldal. A mint pediglen ezen házban bemennek, jobb kézre a falban vagyon egy küsed vak ablakocska. *Hossza* ezen háznak az ajtajától ablaka felé mérvén három német öl, 's három lábnyom. *Szélessége* egy német öl, 's ötödfél lábnyom. *Magossága* egy német öl 's ötödfél lábnyom.

Ezen közlebb leírt házból jobbra, ennek ajtajához hasonló mellyékű, 's levelű ajtó nyílik be *más nagyobb házban*, melynek ablakai hasonlóak a közlebb leírt ház ablakához; csak hogy ezen háznak azon ablakában, mely nyílik délre, tanáltatnak hat ráma sarkok, 's felyül egy ráma záró, azon kívül ezen ablaknak, valami hitvány csak papiroshoz fenyődeszkából csinált, alól, felyül (úgy a többinek is) két, két fiók rámai, 's kívül két felé nyíló, paraszt vas sarkakan forgó, kiség viseltes, fenyő deszka be tevő tábláji vagynak, annak pediglen, mely a házból való kinézésre nézve esik napnyugotra, a más mellette lévő ablakra nézve pedig délre, mellyéke faragott kő, nem különben keresztje is, de romladozottak; 's sem üveg, sem papiros alá való rámai nincsenek, rámasarok is egynél több benne nem tanáltatik, ennek is kívül hasonló bé tevő tábláji vagynak. Az harmadik ablakban tanáltatik két ráma sarok, 's kívül ennek is hasonló bé tevő tábláji vagynak. Nem különb[en] ezen háznak földje alól, padlása felyül hasonló azon háznak földéhez 's padlásához, csak hogy ennek fiók gerendáji kilenc számból állók, és egy felől is ezek[ne]k végeket gerenda nem segíti. Úgy a tűzhelye is ennek annak tűzhelyéhez hasonló, csak hogy épebb; a kemence pedig, mely rajta vagyon, négy sor, zöld mázas, romlófélben lévő kájhákból rakott. Ebből a házból nyílik ki az udvarra egy, a közlebb leírt ház ajtaja mellyékihez hasonló mellyékű bélett, 's körül párkányozott, vas sarkakan forgó, minden vas zár, vagy retesz nélkül való, nagyon romladozott, kívül festetlen, belől pedig kopott festékű levelű ajtó. *Testis primus Martinus Császár addit:* ezen ajtónak belső s felső hevederén felyül ilyen esztendőszám láttzik: 1670. Ezen háznak *hossza* 3 német öl, 's két lábnyom, *szélessége* 2 öl, 4 lábnyom, *magossága* 1 öl 4 ½ lábnyom.

Ezen közlebb leírt ház előtt, említett házból bal kézre nyílik be egy más, hasonló ajtó, egy téglával abrancosan boltozott *boltban*, melynek ablaka jó erősen négy szegre faragtatott, s minden kereszt nélkül való, hanem belől, megfűrt cserefa léceken által bocsátott vesszőkből csinált erős rostélyos, kívül pedig féligre cserefa deszka lécekkel bé szegeztetett. Ezen boltnak *hossza* 3 német öl, s 3 lábnyom, *szélessége* 2 német öl, s 4 ½ lábnyom, *magossága*, amint lehetett a bóthajtásnak közepéről mérvén aláfelé, 1 n[émet] öl, 4 ½ lábnyom. Ez a bolt is alól, mint az eddig leírt több házak, csak földdel töltetett. Vagynak ezen boltb[an] mind hosszára, mind keresztül két, két, négy, erős fenyőfa lábakon álló, fogas fenyőgerendák.

Ezen közlebb leírt boltból, mivelhogy sohováis ajtó belőle nem nyílik, ki menván, 's elsőbenis napnyugatra, onnan délre, onnan napkeletre fel térvén, a szegeleten vagyon egy kő láb, ezen felyül mindjárt vagyon ismét más kő láb, melyekis mind ketten a kőfalnak erősítésére

csináltattak. Ezen közlebb írt kőlabán felyül mindjárt vagyon egy kised füst házacska, melynek ajtaja mellyéke vékonyka fenyőgerendából faragtatott, 's levél nélkül való.

Ezen a füst házan felyül, a kőfalnak ugyan azon oldalán, egy, ugyan csak régi, kő ajtó felek formájára faragott, szemöldökös, jó erős cserefa mellyékű, béllett 's közül keskenyen párkányozott, festetlen, vas sarkokon forgó, vas kilinccsel, 's gömbelyég, vékonyka elétaszító vassal záródó, hevederes, félignél viseltesebb fenyődeszka levelű ajtó (melynekis előtte vagyon egy hosszú kerek, egyik végén megtört szép lapos patak kő) nyílik be egy *házban*, melynek mind két jó erős ablakai (melyek[ne]kis egyike délre, másika északra nyílik) hasonlóképpen régi ablakkövek formájára cserefából faragtattak, rámai pediglen ugyan cserefából, csak közönségesen faragtattak, s mind paraszt vas sarkokon forognak, 's retesszel zárattatnak; nem különben mint az edgyik, úgy a másik, nagyobbára aprószerű, ónban foglalt kerek karikából, 's kevés négy szegű eveg darabokból valók, hanem azon ablak két alsó fiókjának, mely délre nyílik, alsó részeiből a karikák mind ki hullottanak; úgy az edgyiknek felső részéből is mintegy hat, hét darab oda vagyon; a másiknak pedig, mely északra nyílik, edgyik alsó fiókjából (alól, felyül, mind a két ablak két, két, fiókra lévén szakasztva) mint egy kilenc, tíz darab kiesett. Ezeken a fogyatkozásokon kívül, ezen ablakok karikájában, hármán kívül, mely nagyobb megtört, egynéhány gyengén meg hasadott ugyan, mindazonáltal attól még sokáig elszolgálhat. Ez a ház alól gyalult fenyődeszkával, amint láttzik, nem igen régen padolt, felyül pedig téglával jó erősen, fiókosan boltoztatott. A kemence, mely vagyon ebben a házban, kívül négy sor, sima, zöld mázas nagy kájhákból rakatott, 's felyül hasonló mázú szorító kájhákkal párkányozott, úgy a fűtő is; belől pedig mind a kettő dirib, darab kájhákból rakattatnak, 's félignél viseltesebbnek tanáltattanak. Ezeknek alsó részei téglából töltött magosacska tűzhelybe, melynek a vége téglából rakott, a széle pedig kívül felől három darab régi, ugyan csak három régi faragott kő, 's két téglából rakott lábakon álló, faragott kővel párkányozott. Ezen házban két hosszabbacska, 's egy rövidebb, csak nem új, karos, festett, jó fogasok vagynak a kőfalban szegezve, 's a leírt ablakoknak is kívül, két felé nyíló, fenyő deszkából csinált, vas sarkokon forgó ép táblái a szelektől gyakran csikargottatnak. Mely[e]k[nek] *hossza* 3 öl s 3 láb, *széle* 2 öl s 4 ½ lábnyi; *magossága* 2 öl.

Ebből a házból jobbra nyílik egy, a közlebb leírt ház ajtaja mellyékihez hasonló szemöldöketlen mellyékű, 's annak leveléhez ugyan csak hasonló, nem igen viseltes, retesszel záródó, levelű ajtócska; alól cseredeszkás, felyül pedig boltozott *porvátára*, melyetis dél felől egy kised, a kőfalon keresztül vágott lyukatska világosít. Bal kézre pedig nyílik, más hasonló levelű, mellyékű, kívül retesszel (*primus testis provisor solus sequentia fatetur*), belől pedig elé taszító lapos vassal záródó, 's hitván fordító által nyíló nagyobb ajtó, melyen bé mehetni egy jókora nagyságú *házban*, melynek földje nem régiben fenyődeszkákkal deszkázattott, felyül pedig fiókosan boltoztatott, melynek ablakai, mind mellyékére, mind rámaira, mind eveg karikáira, úgy bé tévő deszka tábláira nézve, hasonló a közlebb leírt ház ablakaihoz, csak hogy ennek üveg karikái sokkal épebbek; nem különben a kemencéje is fűtőjével edgyütt hasonló amannak kemencéjéhez, ki vévén azt, hogy ennek a kájhá is épebbek, 's a tűzhelye alacsonyabb. Ennek quantitássát, bé lévén zárva ajtaja, megmérni nem lehet.

Ezen házból, jobb kézre nyílik a közlebb leírt háznak ajtajához hasonló ajtó, melyen mennek az *élés kamarában*, melynek földje alól téglával rakatott, ámbár ha bomladozni kezdett is, teteje pedig kereken boltozott; két ablakjai ezen élés kamarának mind mellyékekre, mind pedig eveg karikájokra, úgy rámajokra nézve is, hasonló a közlebb leírt háznak ablakaihoz, csak hogy ezek[ne]k üveg karikái fában foglaltattak, 's az edgyiknek két üveg karika, a másik[na]k pedig egy héjja sincsen, 's még az asztalosok külső táblákat is neki gyalulni nem érkeztenek,

hanem az edgyik[ne]k, tudnilik a mely nyílik északra, a külső felin fenyődeszkából csinált rostélyocska vagy on előtte.

Sequentia, primus cum reliquis testibus simul fatetur.

A fennebb említett, 's egészen describált pitvarból vagy on egy *felső házokban* járó felmenő hely, melyen elsőbenis hat egymás után lévő, jó erős cserefából kő grádicsok formájára faragott gradicsokon kell felhágni, s aztán balra fordulván, ismét négy hasonló grádicsokon szükség felfelé lépni (a holottis mindjárt, a kőfalnak észak felől való részin, a grádicsokra világosság jó bé), honnanis viszont balra térvén, hogy a felsőbb contignatióra juthassan valaki, kilenc grádicsokon által kelletik menni, 's legottan a *tornácnak* állását szemlélheti. Mely tornácnak kőfalain vagy on három (úgy mint napkeletre, napnyugotra, és északra fekvő) fél karika szabású, 's formájú kinéző, vagyis kikönyöklő hely, melyek[ne]k ketteje bédeszkázva, a harmadikja pedig kopacon maradott. Ezen tornácnak alsó fele deszkákkal padimentumoztatott, jó erős, kevésbé viseltes, gyalult fenyődeszkákkal; az embernek pedig ezen tornácból a grádicsokra, 's a gradicsokról a földre való leesésit, mind felyül a tornácban, mind pedig a grádicsok mellett végig le, a megírt gradicsoknak oldalain, alól, felyül, jó erős faragott cserefákban foglalt, esztergában metzett orsók, cifra kerítések őrzik, 's oltalmozzák. Felső része pedig e tornácnak, templomok menyezete formájára, virágokra tarkán festett, s párkányozott négy szegű, gerendában szegzett fenyődeszka táblákkal menyeztetett, melyek festékinek jóllehet a régiség keveset ártott, mindazonáltal még jól meg tettzenek. Ezen tábláknak pedig az egyikén, amely ti. a közepe tájatt vagy on, írás láttzik, de (*excipiuntur testes 1mus, 12mus, et 15tus*) hogy mi nem vagyunk déákosak, micsoda írás légyen az, nem tudjuk. *Proxime scripti autem tres[?] testes fatentur[?]*. Mi pedig azon írást így olvassuk: AUXILIANTE DEO, HOC OPUS FECIT FIERI SPECTABILIS, AC GENEROSUS DOMINUS BALTHASAR MATSKÁSI, UNA CUM CONSORTE SUA MARGARETA HUSZÁR. ANNO DOMINI 1673, DIE 23 7BRIS.

Ezen tornácból, amint a grádicson fel mennek, szemben egy, az eddig leírt ajtó mellyékekhez hasonló mellyékű, 's levelekhez hasonló levelű, nagyon kopott festékű, kívül vas retesszel, belül pedig elé taszító gömbelyég vas vesszővel záródó, cigány csinálta vas sarkakon forgó, fél viseltesnél alább való ajtó nyílik bé a *palotára*, melynek padimentuma fenyődeszkával nem régiben padoltatott, felyül pedig a menyezete a közlebb le írt tornác menyezetihez hasonló. Két ablakainak mellyékei, 's keresztjei régi kőablakok mellyékei, 's keresztjei formájára cserefából faragtattak illendő erős keménységgel, és vastagsággal 's mindenik hat, hat fiókinak rámai fenyődeszkából csak közönségesen faragtattak, cigány csinálta vas sarkokon forogván, vassal zárattatnak, az üveg karikáji pedig ónban foglalva, közönségesen hat szegre metztettek, melyek közül a délre nyíló ablak üvegei mind épek, hanem a másik[na]k egyik alsó rámajából a karikák mind ki hullottanak, 's mind az két ablakok kívül közönségesen csinált, bé tévő, de két felé nyíló fenyődeszka táblái a megírt ablakok evegjeit a romlástól őrzik. Ezen palotában vagy on egy, négy faragott kő lábakra épített, ugyan csak faragott kővel párkányozott, téglával színlett, csak nem új, kemence nélkül való tűzhely. Ennek *hossza* 5 öl, *szélessége* 2, s két lábnyom, *magossága* 1 öl, 's ½ lábnyom.

Ebből a palotából jobb kézre edgy, a közlebb leírt palota ajtajához hasonló mellyékű 's levelű ajtón (csak hogy ennek levele újabb, 's nem festett, és lapos fordító által kilincsel nyitattik, s kívül lapos vas húzóval vonatik bé) mehetni bé egy *jó nagy házban*, melynek padimentumát alól, 's menyezetét felyül, a közlebb declarált palota padimentumához, 's menyezetéhez hasonlóknak tartjuk, csak hogy ennek menyezete nagyon elfüstösödött, s egy hejt a párkányozása meg is bomlott. Nem különben hasonlóknak ezen ház, négy, négy fiókos, négy ablakainak mellyékei, 's keresztjei (edgyen kívül, melynek csak keresztjei cserefák, mellyékei pedig párkányos kőből valók) a közlebb leírt palota ablakjainak keresztjei, és mellyékeihez, de

nem csak, hanem külső bétévő deszka táblái, ablakjának jó, ép evegjei is semmiben nem, ablak rájáji pedig csak annyiban különböznek, hogy ennek cserefából, amannak pedig fenyőfából vagnak elkészítve. A kemence, mely ezen házban vagyó[n], fűttőjével edjűtt négy sor nagyobb szerű, zöld mázú, virágos, mind jó erős kájhákból, teteje hasonló zöld mázú csipkékből, gombosan rakatott, ajja pedig ugyan zöld mázú szorító kájhákkal párkányoztatott; melyis áll négy faragott kő lábakon álló, körülös körül faragott kövel párkányozott, 's téglával töltött tűzhelyen, mely kemencét hasonló kájhákból rakott fűttőjével edjűtt, csak nem újnak is el mondhattuk. Ezen háznak *hossza* 4 öl, *szélessége* 3, s 1 lábnyom, *magossága* 1 öl, 's 3 ½ lábnyom. Dél felől való oldalába[n] vagon egy deszkával béllett, négy részekre rekesztetett vak ablak.

Balra pediglen a fennebb leírt palotából más, azon palota ajtaja mellyékihez hasonló mellyékű, béllett, körülös környül keskenyen párkányozott, kopott festékű, fordító által vas kilinccsel járó, kívül retesszel, belől pedig elé taszító vassal záródó jó erős ajtón (*testis primus fatetur*, melyen is félyül ilyen betűk tettezenek: M.B. 1670. H.M.) mennek bé *más kisebb házban*, melynek is alól a padimentoma, 's félyül a menyezete a közlebb leírt ház padlásához 's menyezetéhez hasonlóknak láttatik, csak hogy ennek menyezetinek a párkánya soholtis még meg nem bomlott; úgy ennek edgy, alól, félyül három, három fiókos ablakának mellyékei 's kereszt-i, nem különben rájáji, 's üveg karikáji, úgy kívül bé tévő tábláji, amannak ablakainak mellyékeihez, 's keresztjeihez, nem különben rájájihoz, 's üveg karikáihoz hasonlóknak, abban különböztvén azoktól, hogy ennek karikáiból circiter 14, 15 kihullott, 's e felett vagon egy superlát tartó vékonyka vas rúd, melyet egy keskenyke csipkésen faragott deszkácska takar bé. Az ezen házban lévő kemence (melyis kívül a palotáról fűttetik bé) kiseded zöld mázas, virágos kájhákból nem igen régen rakatott, 's félyül hasonló csipkével csipkézett, 's négy rend szorító kájhákkal díszesített, 's áll négy faragott kő lábokon álló, körül ugyan csak faragott kövel párkányozott tűzhelyen. Ezen kemenc[én]ek az egyik vége, ahol a tűz nagyobbban ég, úgy a külső, 's belső oldalai nagyo[n] meghasadoztanak. Ezen háznak *hossza* 3 öl, 's 4 láb, *szélessége* 2 öl, 's 4 láb, *magossága* 1 öl 's 3 ½ lábnyom.

Ezen házból a fellyebb, 's alsó házak között [!] íratott házban nyílik bé egy, ezen ház ajtajához hasonló mellyékű, 's levelű ajtó (*testis primus solus fat[etur]*), ebben különböztvén, hogy ilyen betűk láttanak rajta: M. B. Mely ajtón belől két kő grádicsan lépnek bé a megírt házban, mely ház[na]k, minthogy (amint fejjebb is a ház[na]k másik ajtajánál megíratott) ezen ajtaja is bé vagon pecsételve, mekkora légyen, megmondani nem tudjuk.

A fennebb leírt tornácból lehet a megterhelt gyomornak egy magát meg üresítő S[alva] V[enia] *porvátára* menni, melynek kiseded cserefa mellyékű, béllett, 's körül keskenyen párkányozott, kopott festékű, kívül vas retesszel záródó ajtaja előtt vagon egy kiseded, fenyődeszkából cserefa lábokra könnyű szerrel épült tornácocska.

A leírt udvarház alatt vagon két pince, melyek is nagyobbknak, és kisebbnek neveztetnek.

A *kisebbik pincének*, melynek is ajtaja nyílik napnyugotra, a torka csak kisededen, négy kö-zépszerű cserefa sasokban rakott, nagyobbára csere deszkákból rakatott ki, de a rongyollott zsendely fedél alatt lévő, most említett sasok megdőlték ugyan, mindazonáltal jó gondviselés alatt még sokáig el tartanak. Ezen pince ajtajának felei jó erős cserefából faragtattattak, el rongyollott hitván fenyődeszka levele pedig két, cigány csinálta vas sarkakan forog (melyek[ne]k egyike meg bomlott) és vas retesszel záródik. A pincének felső része csaknem új, jó cserefa deszkákkal padolt, 's hasonló jó, erős nyolc fiók, 's két mester gerendákkal (melyeket is tarta[na]k két hasonló erős cserefa jó forma vastagságú oszlopok) gerendázattott. Ebben vagon két rendbeli fenyődeszkából csinált cipőtartó tábla, 's egy darab hitvány aszokfa. Ennek *hosszúsága* 4 öl, *szélessége* pedig 3.

A nagyobbik pince torok ajtajának mellyéki erős cserefából, levele pedig csak egyszerűen fenyődeszkából, kívül szélesen párkányozott, belől, alól, felyül[?] hevederezve csináltatott, jó két erős vas sarkakon forogván, vas retesszel zárattatik; ezen bé menvén vagyon a pince toroka, mely felyül jó erős cserefa deszkákkal padoltatott, 's ép, hasonló gerendákkal gerendáztatott, alól pedig cserefa lépcsőkkel grádicsztatott; de a lépcsők (melyekis kilenc számból állanak, egyiknek csak a hejje látzván) földdel nagyon feltöltettek. Ezen pince torok[na]k *hosszúsága* 3 öl, s 4 ½ lábnyom, *szélessége* 1 német öl 's 4 lábnyom. Ezen pince toroka, levél nélkül való belső ajtajának mellyéki hasonlóképpen jó erős cserefából nem régen faragtattak. A közepe tájatt ezen pincének vagyon egy, nagyobbára téglából rakott kőlab hajtás, felyül padoltatott, féligre nagyon elsenyvedett cserefa deszkákkal, féligre pedig jó erős, majd újjal érő, hasonló fából csinált deszkákkal, 's gerendáztatott 17, mint látzik, nem régen vágott, jó erősen faragott cserefa gerendákkal, melyek közül a napkelet felől való végső gerendát tartya egy jó erős cserefa oszlop. Hogy pedig a pince minden világosság nélkül ne lenne, a kőfalnak dél felől való részin két kisednyka ágosakon, két felől elé bocsátott rudakon fekvő, sövényből font alma potz. Ennek *hosszúsága* 5 öl, 's 1 ½ lábnyom, *szélessége* pedig 3 öl, egy lábnyom héjján.

Ezen ekképpen fel adott házaknak minden falai rész szerint kőből, de nagyobbára téglából rakattattak; melyekbenis olyas nevezetes romlás ugyan nincsen, hanem imitt, amott a régi vakolások le omladozott, és a felső tornác napnyugot felől való ki könyöklője alatt, 's úgy a napnyugat felől való, palota mellett lévő felső háznak a dél s észak felől való szeglete tájatt is a felső ablaktól fogva, csaknem a földig le, megrepedeztenek. Ahol pedig a kőfalok megmérgethettek, egy singnyi szélességűeknek tanáltattanak. *Testis primus fatetur sequentia*. Ezen épületeknek alsó végén, az északra néző oldalán a kőfalnak, ez az egy pár deák vers olvastatik:

BETHLENIUS MIRA PATRIS VIRTUTE CORUSCANS
STEPHANUS, HASCE COMES, CORRIGIT ARC DOMOS
KRISTINA MATSKÁSIDES COMITIS COMITISSA COOPTAT
GAUDEAT UT VOTIS, BETHLENIANA DOMUS

Ezen versek felett vagyon ilyen írás: *EUL[?]: 10. 10*. Mely után mindjárt láttadnak valami sidó betűk, de mit tegyenek, nem tudom, a leírt verseken pedig alól ilyen írás tettzik ki: *ANNO*, mely után ismét írás vagyon, de a régiség miatt nem olvashatni, melyek után ez az esztendőszám láttzik: 1728.

Testes singuli fatentur.

Ezen házaknak szarvazattyát közönséges fenyő tutaj fákból, jó magason faragták, melyeketis tartanak, 's erősítenek hasonló fenyőgerendákból, jó móddal csinált sűrű kötések. Legfelyül mindezek (a házoknak hijujában lévő fenyődeszkákból csinált szalonnás kamarával, mely[ne]k vas retesz ajtaján járnak bé, együtt) sendellyel takartattanak bé, melynek dél felől való oldalának fele meg rongyollatt, és szükséges képpen újítást vár, a több részei pediglen még jó, és nagy darab idejig kár nélkül való szolgálatot tehet[ne]k. A leírt egész épületek[ne]k dél felől való résziből két kémények, a sendylen felyül, mintegy két ölnyire magosan emeltettek, északról pedig még magosabban, mintegy harmadfél ölnyire a sendely fedelen felyül szép fejéren más szolgál ki, mely kémények közül egyiknek is nevezetes hibája még nem esmérzik. Napkeletről ugyan csak vagyon más kisednyed[?], a fedél alól mintegy fél ölnyire ki nyúló kéményecske. Ami ezen házaknak állását, vagyis fekvését nézi, és illeti: napkeletről hosszan nyúlnak le napnyugotra, melyek[ne]k észak felől való oldalából kinyúlik ugyan csak északra a megírt tornác, és az élés bolt, mely tornác, és élés bolt között lévő kis darab földecske, bé kerit-

tetett sendely fedél alá, cserefa talpban vésett sasok közé rakott karokra font vessző kerttel, az hováis egy könnyű szerrel csinált fa sarkokon forgó, vas szeggel záródó ajtón szoktanak bé menni. Ezen bé kerítettett helyecske eddig elé virágos kertnek tartattatott, melyben mostis vagyon egy veszni tért vén szilvafa, 's két ugyan csak veszendő félben lévő szilvafa csemete.

Ezen udvarházon felyül, dél felől, még alkalmas sendely fedél alatt (melynek is tetejéb[en] kéttzeres galambugacska építettett) vagyon egy cserefa talpokra, mindenfelől téglából vékonyon rakott oldalú kisded házacská, melynek fenyőfa mellyékü, 's egyszeres, körül mindazonáltal úgy a közepin párkányozott, vas fordítóval nyíló, 's gömbelyég elé taszító vas vesszővel záródó, jó erős festetlen fenyődeszka ajtaja előtt, vagyon egy küsded, festetlen, párkányosan gyalult fenyődeszkával bé deszkázott tornácocska; két ablakainak mellyékei cserefából, azok fíjókjinak rámai pediglen fenyő deszkából készítetttek, 's forognak paraszt vas sarkakon, és hasonló záróval záródnak; ezen házacská két ablakai közül mindenik[ne]k külön, külön, két, két, kétfelé nyíló fiókjai levén, az egyik fiókjáb[an] egészen aprószerű kerek üveg karikák fában foglaltattak, a másik fiókjáb[an] pediglen csak félig vagynak efféle karikák, azon alól egy kisded fiókocskáb[an] levén egész üveg táblácska; a másik ablaknak pedig mind két fiókjiban egész eveg táblák voltanak foglaltatva, melyek egy felől épen meg vagyunk mostis, de más felől az edgyik üveg tábla egészen ki tört, a másiknak pedig csak egy darabja. Ezen háznak allya földdel vagyon töltve, felyül pediglen gyalulatlan fenyődeszkával padolva, mely padlást is tartanak négy vékony fenyő gerendák. A benne lévő kemencének téglával színlett, 's körül régi párkányoson faragott kövekkel párkányozott tűzhelye igen alacson; maga a kemence négy sor zöld mázas virágos kájhákból rakott, 's felyül hasonló csipkéekkel díszesítettett, de megromladozott. Ezen kemencéből a füst egy téglából rakott, de a derekában nagyon megromlott kéményecskében (melyis vagyon a le írt házacskának napkelet felől való oldalá[na]k külső felib[e] ragasztva) jár ki. Ennek *hossza* 2 öl, *szélessége* 1 öl s 2 lábnyom.

Innen fordulván északra vagyon egy, nagyobbára jó sendely fedél alatt, erős és vastag nem régen vágott alatson cserefa tőke lábakon álló, jó erős cserefa talpokban vésett, cserefa sasok közé rakott, szépen öszve eresztett, fenyő boronákból állítottatott oldalú, 's belől tizenegy nagyobb, 's apróbb rekeszre szakasztott, felyül fenyődeszkával, alól pedig fenyő gerendákkal padoltatott, még jó állapottyában lévő, erős jó *gabonás*, melynek ajtaja mellyéki cserefából, levele pedig fenyődeszkából dupláson csináltattanak, és cigány csinálta vas sarkakan forogván, vas retesszel záródik, melynekis előtte vagyon egy kisded rostáló tornácocska. Ezen gabonásnak *hossza* kívül, a szélin mérettetvén meg, 8 német öl egy lábnyom héjján, *szélessége* pedig a végin 4 német öl. Erre a gabonásra négy kisded cserefa grádicsan hágnak fel.

Alól ezen gabonáson, napnyugotra térvén, vagyon egy földben vert karokra font, szalmával fedett új *törökbúza kas*, melyben elférne circiter 232 köböl csős törökbúza, melyis mintegy fél magosságnyira környül van kertelve, 's felyül pedig bé vant [!] tövisselve, hogy a marha 's S[alva] V[enia] a sertések (minthogy az udvaron vagyon) hozzá ne térhessenek.

Ezen alól, ugyan csak napnyugotra, vagyon egy, cserefa talpokban vésett, ugyan cserefa lábokan, vagyis ágosakon álló *sajtó szín*, melynek két felől való oldala bé vagyon, két felől pedig nincsen bé kertelve; ezen színnek nagysága akkorára terjed, hogy még szekereketis szoktanak egyik részib[en] tartani, melyre nézve azon a felin, amelyen a szekereket szokták tartani, öt fenyő 's egy cserefa gerendák az egyik végeivel keresztül rakattak egy, a színnek közepén hosszára nyúló, mester gerenda hejett lévő fenyő gerendára. Az alatta lévő öreg *lajtonak* pedig minden meg kívántató fáji cserefából vagynak, 's különben épek is, hanem a nagy sajtó fának az edgyik vége rodhadó formálag meg vagyon hasodva.

Ezen alól egy cserefa talpokban vésett, sasok közé bocsátott, elegyes fából minden felől ki rakott oldalú *szekér szín*.

Ezen alól vagyon egymás mellett két, a közlebb leírt szekér színhez hasonló oldalú, nyolc, nyolc ökörre való, alól hídlás nélkül való, felyül ágboggal bé hánt tetejű, földben ásott cserefa sasok közé rakott fákból való, felyül pedig hosszú fenyő gerendával tetézt jászlu S[alva] V[enia] *ökör pajta*. Mind ketten ezeknek ajtajok fenyődeszkából könnyű szerrel csináltattak, és fa szeggel záródván, jó erős cserefa ajtó mellyékekben vert fa sarkokon forognak.

Ezekon alól egymás mellett vagyon ugyancsak két *ló istálló*, melyek[ne]k edgyike, úgymint a felső, csak egy kicsin helyt, az alsó pedig egészen padolatlan, és hídlás nélkül való, felyül pedig mind a kettő gerendákra hányt ágboggal csináltatott bé, mind kettőben sövényből font jászol lévén, az egyiknek teteje hosszú fenyő gerendával vagyon bé párkányozva, végre pedig mind kettőnek ajtaji hasonlóak a leírt ökör pajták[na]k ajtaihoz, kivévén azt, hogy az alsó istálló ajtajának a sarka letört. Ezekon kívül, a közlebb le írt négy pajták előtt vagyon egy hosszan nyúló, vastag cserefa talpokban vésett, viszont cserefa lábakan álló ereszt, melyet is a pajták tornácának, vagyis pitvarának szoktunk mondani. Mind ezek az egymás után leírt darabból álló külön, külön való alkalmatosságok vagynak rész szerint nem régi, rész szerint pedig avatag szalmával fenyőfa szarufákra rázott fedéllel, egy fedél alá csinálva, mely fedél jó gondviselés alatt még alkalmas ideig való szolgálatot tehet.

Ezen alól ismét, külön fedél alatt, vagyon egy rodhadásra készülő cserefa tőke lábakan álló, fenyő boronákból rakott, ugyan fenyőfa szarufájú, megsuhodozott szalma fedelű, circiter 12 S[alva] V[enia] sertésnek való, hizlalni való S[alva] V[enia] *sertés ól*, melyis közből, hasonló fenyő gerendákkal keresztül rekesztetett, az edgyik oldaláb[an] vagyon csinálva egy, csak nem semmire kellő, meg rodhadozni kezdett, és megrágotott cserefa hosszú válú. Az ól mindazonáltal, ha ajtó leveleket csinálnának reá, 's más defectusatskái is meg igazítanak, és ki pótolnák, még egy darabig el szolgálhatna.

Az egész curiális hely azon részének, melyen az eddig feladott, és leírt épületek feküsznek (mely meg mérettetvén *hossza* tézsen 54 német öleket, *szélessége* pedig ismét 36 német öleket), a napnyugot, vagyis uttza felől való része egészen, már ezentúl rodhadásra készülő cserefa talpokb[an] vésett, jó ép cserefa sasok közé rakott, fenyőfa boronákból álló, fél viseltesnyi sendely alatt lévő kerítéssel vagyon bé kerítve, dél felől való része pedig circiter 12 német ölnyire hasonlóval, de fellyebb egy darabig meg rongyollott, és meg jukadozott, rossz fedelű támaszos hitvány, régi kerttel, egy darabig ismét jó elkészült sátaros, támaszos, nem igen régi sövény kerttel, még napkelet felől való része is, emberül vagyon bé kerítve. Nem külömben az észak felől való részeis minden nevezetes hiba nélkül való, csak nem új, támaszos, lézás sövény kerttel kerítettik, a holottis a fenn megírt sajtó szín mellett, egy hitvány sendely fedelű, jó erős, földb[e] ásott cserefa ágasú kötött ajtón (melynek dirib, darab deszkákból álló hitvány gyenge levele csak nem hulló félben lévő fa sarkakan forog) mennek bé a *csűrös kertben*, mely csűrös kert meg mérettetvén, *hosszasága* tézsen 58 n[émet] ölöket, *szélessége* pedig 52 n[émet] öleket. Ennek a közepében vagyon egy jó erős, földben ásott cserefa sasok közé bocsátott, fenyőfa boronákból kirakott oldalú, 's ugyan jó fenyőfa szarufákra hányatt, meg lyukadazott szalma fedelű, a mint láttzik, nem felette régen épült, jó erejiben lévő csűr, melynek *hosszúsága* tézsen 11, *szélessége* pedig 3 öleket, s négy lábnyomnyit. Ugyan ezen csűrös kertnek a dél felől való részin vagyon egy, majd bé tölt, le sorvadtt fedelű, 's el rodhadtt talpú, külömben még alkalmas szarufájú *jégverem*. Ezen csűrös kertnek a napnyugot felől való résziből bé kerítetttek egy darabot *veteményes kertnek*, melyben vagyon a kert mellett apróstól edgyütt mintegy 30 szilvafa, és 3 potzok édes almafa ültetve, mely kertnek *hossza* 33, *szélessége* pedig 18 német öl. Ezen veteményes körül a kert, noha lézás, és támaszos volt idejében, de most annyira meg kezdett rongyollani, hogy újat inkább, mint sem igazítást várjon. Egyebütt pedig a megírt csűrös kert körül mindenütt jó, nem igen régi lézás, támaszos, sövényből csere karokra font kert

tanáltatik. Ezen csűrös kertnek napnyugot felől való részén, az utzára nyílik egy földben ásott, két cserefa ágasú, csak paraszton kötött, szalma fedelű, jó magos *kapu*, melynek csak egy felé nyíló levelét romlott hevedereire szegzett, hulladozott, dirib, darab deszkái mellett vesszővel is kertelték, és igen szegény fa sarkakon forog. Ugyan csak ezen csűrös kertnek észak felől való oldalánál (mely ezelőtt régen *akol* volt) vagyon egy darab dohányföld, melynek *hossza* 75 n[émet] öl, *szélessége* pedig 55. Ezen dohányos kertet minden esztendőben, bizonyos falusi emberek[ne]k, taxára ki szokták osztani, úgy hogy minden esztendőben *négy, négy bál dohány szokott bé jóni a meg irt m[é]l[tósá]gos udvar számára*. Ezen kertnek az edgyik szegletin egy jobbágy cigány, a másik szegletin pedig a kertész laknak, melyről a sessiok seriessében bővöbben fogunk szállani. Ezen kert[ne]k fennebb említett részit, amelyet t.i. taxára ki adtak, mind kerttel az udvar tartya, úgy szántását is az udvar szokta végben vitetni.

Továbbá, a fellyebb megirt curiának, vagyis udvarnak, napkelet felől való részén egy, jó, erős cserefából faragtatott ágasú, 's mellyékű, nem igen régi, kötött ajtó (melynek cserefa deszkákból csinált levele, jó fa sarkakon forogván, tőke zárral zárattatik) nyílik bé a *gyümölcsös kertben*, melyben feles, mind vad, mind pedig jóféle alma, körtvély, szilva, meggy, som, és kőrifák tanáltatnak. Ezen gyümölcsös kert, a helynek fekvése úgy kívánván, két részekben mérettetett, úgy tudnilik, mintha kettő volna, melynek azon részénél, mely vagyon az otoványok gödre felől, *hossza* 100, *szélessége* pedig téssen 50 n[émet] ölöket. A más részének pediglen, mely az udvar mellett az utzára véggel le rúg, *hossza* 50, *szélessége* pedig 48 öl. Ennek kerítése némely helyt jobbacska, de nagyobbára igen meg rongyollatt, úgyhogy ezentúl az egész kerítésnek nagyobb része újat vár. Ezen gyümölcsösből ugyancsak vagyon más, a közlebb leírt ajtóhoz mindeneb[en] hasonló ajtó (ki vévén azt, hogy ennek fenyő, amannak pedig cserefa levele vagyon), melyen ismét a leírt udvarra mehetnek vissza.

Vagyon még ezen kívül, a meg irt udvarral által ellenben *egy kert*, mely régen veteményes kert vót, most pedig egy részit kaszálják, más részit pedig ugyancsak taxájára, mint a másikat, dohányval ültetik bé, melyből taxa dohány a m[é]l[tósá]g[o]s udvar számára bé jó mintegy *egy bál dohány*. Ennek *hossza* 58, *szélessége* pedig 32 öl. Ezen kertnek az utza felől való oldala, úgy az északra menő vége jó, nem igen rég tsinált támaszos, lészás, csere karokra font kerttel vagyon körül véve. A patak felől való oldalát pedig csak tövis gypüvel csinálták bé, melynek fűzfá karai nagyobbára megfogantak. A délről való végén eddig szolgált sátoros kertet ezentúl újjal szükség felváltani. Ezen kertnek a végiben vagyon egy házacska, mely *tyukász háznak* tartatott régen, de erről a sessiok seriessébben többet lehet látni. Ezen kertet is az udvar tartya kerttel, úgy szántását is az udvar viteti véghez...

A kápolna

Ezen Oltoványos nevezetű erdőnek, a Maros felől való tetején, vagyon edgy jó sendely fedelű, nem régiben kő fundamentumra téglából épült (mely téglafalnak *szélessége* 1 sing), négy szegeletű bolthajtásos kápolnácska, melynek alól deszkával padolt, felyül pedig padolatlan, földre fektetett cserefa talpokban vésett lábakon álló, hasonló sendely fedelű tornácában mennek bé egy fél embernyi magosságú, alól, felyül vékonyka cserefa gerenda darabokban foglalt, három esztergában metzett orsókból készült, fa sarkokon forgó ajtócskán. Ahonnanis, az irt kápolnának két felé nyíló, cifrán egy néhány helyt bélett, és külömb-külobmféle párkányozásokkal díszesített, belől setét, kívül pedig világos kéken festett, fenyőfa deszka levelű (mely levelek jó móddal csinált, csinos vas sarkokon forognak, és lakatos által készített, sokadalmokban árultatni szokott formájú, közönséges vas zárral zárattatnak. A dél felé nyíló ajtajának pedig alól, felyül fában járó, két kised lapas, vas zárócskája kétségekívül azért va-

gyon, hogy mikor az szükség nem kívánnya, csak az edjik levél nyittassék, a másik pedig zárva tartathassék) ajtaján mennek bé azon kápolnáb[a], melynek a most leírt ajtaja felett egy tojás vékonyabb fele formájú 's szabású, cserefa mellyékü ablak vagyon, mely ablak belől ritka szemű, vékony vas rudakból, vagy inkább vas vesszőkből, kívül pedig sűrű szemű, fenyődeszkából készült, feketén festett rostéllyal hálózottatott bé. Ezen kívül, a nevezett kápolnának dél, és észak felől való oldalain vagynak egy, egy kerek lyukacsák, melyek a kápolnát belől világosítják, mely lyukaknak a közepin, a kőfalb[an] vagyon véggel egy, egy kereszt vas bé bocsátva, melyek[ne]k edjike kitört, azon keresztvasok[na]k pedig előttök vagyon egy, egy sűrű szemű, fenyődeszkából csinált, feketén festett rostély.

Ezen ekképpen leírt kápolnában vagynak hat, cifrán faragott, tarkán festett, gyöntározatlan fenyődeszkából, jó móddal készült, boruló új székek, melyeknek is allyok gyalult fenyődeszkával vagyon padolva. Ezen a székeken kívül, a fellebb írt ajtóval szemben, vagyon egy cir[citer] másfél singnyi magosságú, festetlen fenyődeszkából láda formálag csinált oltár, melynek a fal mellett lévő szélin, diósínű festéssel festett, fenyődeszkából csinált keresztben, vagyon a *Krisztus feszületi*. Ezen oltárnak vagyon egy kék selyem tafatából csinált, ezüst csipkével keresztben cifrázott, ugyan csak kék bagaziával bélelt takarója. Ezen kívül vagynak három, fából csinált és faragott, annak rendi szerint festett képek, hat esztergában metzett, gombos lábú, jó magas, kívül ezüst levéllel béragasztott, fa gyertya tartók, és négy, a leírt gyertya tartókhoz hasonló formájú és állású, zölden festett, virágot tartó lábak, melyek[ne]k a tetejében téli virágokból kötött, jó magas bokréták állanak.

Ezen kápolnának belől *hosszasága* 2 öl, 's két lábnyom, *szélessége* pedig 1 öl, 's 4 lábnyom, melynek kívül, a tetején vagyon edgy vas kereszt, körös-környül mellette, kívül felől, egy fél embernyi magosságú, alól-felyül cserefa gerendákban vésett, esztergában metzett orsókból csinált ambitus. Előtte pedig egy bé sendelyezett ágos harangláb, melynek is a csengettyűje, a sz[ent] mise szolgáltatáshoz megkívántató minden egyéb apparátussal együtt a boltban be vagyon zárva...

The Mansion of Mezőpanit (Pänet). It is a well-known fact that – because of the agitated history of this region – there are just a few buildings conserved in their original form to the present day. The author – based on a conscription from 1760, preserved in the archive of the Transylvanian Museum Society – presents a destroyed mansion, the one built in Mezőpanit between 1670-1673, probably by Boldizsár Macskási, an influential politician of the Apafi-period. After his death the mansion remained in the possession of the Macskási family for a while, as the inscription preserved on the northern wall mentions the restorations made by Krisztina Macskási and her husband István Bethlen around the year 1728. Soon after this it became the heritage of the Bethlen and Kornis families. After the presentation of the supposed possessors of the mansion, the author tries to manage an imaginary reconstruction of the building, based on the dates offered by the conscription. Originally the manor-house had two levels. On the ground-floor the scribes have found five rooms and a vault, on the first floor the prominent portico (with boarded ceiling and an inscription which mentions the names of the builders and the year 1673), the so-called „palace”, and two other rooms. The dimensions of this building, the use of the boarded ceiling as a decoration shows that the mansion of the Macskási's from Mezőpanit was a significant example of the Transylvanian late-renaissance architecture.

A virágének a népköltészetben

1. A virág évmilliókkal hamarabb megjelent a földön, mint az ember, ám amióta egymásra találtak, sorsuk szétválaszthatatlanul összefonódott. Nem ok nélkül, hiszen a virág a legbúbajosabb, legkedveltebb, messziről hívogató-csalogató és messzire illatozó, színpompás képviselője a föld ama növénytakarójának, amely nélkül az ember ki sem alakulhatott volna: a tápnövények élelmet, az eszközfák szerszámot, a textilnövények ruházatot, a gyógynövények egészséget, az épületfák és tetőfedő növények hajlékot kínáltak és biztosítottak számára. A virágok mindezekkel együtt és mindezekben fölül szebbé vagy mondjuk ki pontosan: emberibbé tették életét. Emberibbé tették bölcsőtől a koporsóig és újesztendő hajnalától óesztendő éjszakájáig a valóságos virágok: a ház előtti kiskert virágai, az ablakokban és a tornácon sorakozó cserepes virágok, a gyermeki virágcsokrok, az aprószenteki vesszőcskék, a nagyleányok kapujába állított májusfák, a férjhez menést jövendő Katalin-ágak, a tavaszi rózsaleányok meg a pünkösdi királynők virágdíszei, a felvonulások és körmenetek zöld ágai és sátrai, az aratókoszorúk és a menyasszonyi koszorúk, a legényi és vőlegényi bokréták, a felvirágzott vőfélypálcák és lakodalmi perecek, a nászmenetben a virágos lovak és szekerek, a lakodalmas háznál a virágos kapuk és udvarok, a temetőben a halotti koszorúk és a sírvirágok, benn a lakóházban pedig az illatot árasztó vagy rovarirtó és feregűző vagy vihartól, villámcsapástól, tűzvészről óvó virágos ágacsok és így tovább, talán a végtelenségig.

Az ember életét nemcsak a valóságos virágok, hanem a népművészet virágai is szebbé tették az orsókarikától a nagykapuig fába faragva, a cifra fejű szegtől a mezőgazdasági szerszámokig vasba verve, a sírkőtől a ház homlokzatáig kőbe vésve, a fazekastermékektől az asztalosmunkákig festékekkel pingálva, a ruházatban a szoknya aljától a cifra mellrevalóig túvel hímezve, a szűrőkön posztóval rátéve, a vászon- és gyapjúszőttésekbe beleszöve, a lőportartó szaruktól a szuszékokig karcolva, az apró fatárgyakon spanyolozva, füstölve vagy kormozva, a hímes tojásokon viasszal kirajzolva és megint így tovább.

Már Erdélyi Pál felfigyelt reá 1899-ben, hogy ennyi virág közepette nyelvünk számos szót és kifejezést a növények és főleg a virágok „életviszonyainak és tulajdonságainak” szókincséből vett át, illetőleg alkalmazott az emberi életre: „A leány a mi nyelvünkben szűz virágszál, a legény ékes virág, s mind a kettő anyjának gyöngé ága vagy virága; a meddő asszony lombtalan vagy ágatlan fa, kinek nincs virága; a vénlány aszott kóró; a menyasszony s vőlegény aranyvessző; a család kihalt, mert magja nincs, míg a gyermek ékes bimbó, s a vén ember száraz fa. A leánynak liliom a karja, teste, növése, orcája, kökény a szeme, rózsza az arca, cédrus a dereka, cseresznye az ajka, rozmarin a szája, citrom a melle [...]; maga a virágzó, zöldellő, kinyílt, hervadt, szelíd, vad virágszál, s virágzásában van, mikor szerelmes. A fiatalság a falu virága, a katona a császár virága, [...] a szomorú katona hervadó virágszál, a megesett leányt dér csípi meg. A szerelem lehullt, mint a virág szirma, keblét tárja, mint a virág kelyhe, rügyet fakaszt, bimbózik, kinyílik, elhervad, meglankad, lefonnyad, elhal, mint a virág; rózsafán nyílik, éjjel virít, feslik, mint a hasadó bimbó; virágát leszakasztják, magát öntözik, hogy hajtson, s gyümölcse, hajtása a kisbaba.”¹

Ily foghíjas felsorolások helyett e „virágos” téma bizonyos alapos és módszeres tanulmányozást érdemelne, most azonban elégedjünk meg ezzel a néhány jelzéssel, azért, hogy a világ összes virágai közül végül is a népköltészet virágainak illatában gyönyörködhessünk.

¹ Erdélyi Pál: *A virágének*. Ethn. X(1899). 266.

2. Kezdjük azzal, hogy nyelvünkben a *virág* szó *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint ősi eredetű, és a világosságot, fényt, ragyogást jelentő *világ* jelentésmegoszlással elkülönült változata. És mily szép ajándéka a véletlennek, hogy mindkettőjüket együtt találjuk a verses magyar költészet legkorábbi emlékében, az 1300 körüli *Ómagyar Mária-siralom* két sorában:

*Világ világa,
Virágnak virága...*

Az előrím vagy betűrím (alliteráció) és a gondolatpárhuzam vagy gondolatrítmus e legelső és egyik legszebb magyar példájára nemcsak emlékeztet, hanem méltán vetekszik is vele a jó félezer és félszáz évvel később, 1863-ban Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményében két változatban is olvasható verses találós kérdés. Idézzük közülük a háromszékit:

*Mondja virág virágnak:
Várja végit világnak,
Két vén fának ledőtít
S a meghótnak felkötít,*

vagyis „mondja szerető szeretejinek, hogy várokozzék, míg bésétédik, s az öregek lefeküsznek, s a tűz feléled a hamu alól” (339.).

Ez a példa elvezet a folklórhoz: a magyar népi lírának, közelebbről a szerelmi költészetnek ahhoz a részéhez, amelynek *virágének* a neve. A virágének az idézett szótár meghatározása szerint „rég Magyar szerelmi dal”, magam azonban egy népköltészeti meghatározás számára egyrészt mellőzném belőle a „rég” jelzőt, ugyanis nemcsak a háromszéki találós versike, hanem további példák is igazolni fogják, hogy a virágének népköltészetünkben máig megmaradtak, másrészt kiegészíteném, hogy meg lehessen különböztetni a másféle szerelmi daloktól. Tehát: a virágének a magyar népköltészetben az a lírai dal, amelyben a szerelmesek virágnak nevezik egymást. Ez a meghatározás kizárja a szerelmi daloknak azt a 99 százalékát, amelyekben a szerelmeseket nem a „virág” szóval, hanem valamely virágnévvel illetik.

3. Maga a *virágének* terminus mai ismereteink szerint a 16. század korai közepétől a 17. század közepe tájáig dívott nyelvünkben; későbbi időktől nincsenek reá adataink – egészen addig, amíg az újabb kori irodalomtudomány és folklórkutatás feltámasztotta és műszavai közé illesztette. Legelőször 1541-ben, Erdősi Sylvester János újszövetségi bibliafordításának utójegyzetei közt, a bibliai nyelv képes kifejezéseinek megértésére utaló magyarázatként fordult elő, részint szerzőjének ízes í-ző nyelvjárásában: „Az ilyen beszédvel tele az Szentírás, melyhez hozzá kel szokni annak, az ki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű népünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszédvel naponkid való szólásában. Íl inekben, kiváltkippen az virág inekben, mellyekben csudálhatja minden níp az Magyar nípnek elmijinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb, hanem Magyar poézis.” Ekként hangzott, korát messze megelőzve, a humanista nyelv- és irodalomtudós hozzáértő vallomása – mind a mai napig népköltészetünk egyik legszebb dicsérete – a népnyelv és a virágének szimbolizmusáról, hogy folytatólag már korának harcos hitvédő-hitvitázó prédikátora szólaljon meg belőle: „Mikoron ilyen felsíges dologban ilyen alávaló példával ílek, az ganéjban arant keresek, nem azon vagyok, hogy az hísságot dícsírjem. Nem dícsírem az mirül az ilyen inek vadnak, dícsírem az beszédnek nemesen való szerzísít.”

Sylvester tehát a virágénekek költői nyelvezetét aranyának, tárgyát viszont ganéjnak tartotta, előbbi minősítése azonban páratlan kivételnek mondható, ugyanis a kortársak, majd az utódok a virágénekeket felekezeti különbség nélkül, egymást túllícitálva becsmérelték. Így Melius Juhász Péter 1561-ben Pál apostol egyik levelének a tiszta életre intő soraihoz ezt a magyarázatot fűzte: „Itt megtiltja Pál a parázna, hívságos, csúf és trágár beszédet, virágéneket, lator dudolást.” Telegdi Miklós 1583-ban gyóntató kérdései közé ezt a kérdőpontot is beiktatta: „Éneklettél-e avagy hallgattál-e virágéneket, melyben testi szerelemtől és buja dolgokról volt emlékezet?” A hasonló szellemű megnyilatkozások közül idézzük még 1584-ből Bornemisza Péter egyik dörgedelmes prédikációját: „Immár csak mind hazugságnak hallgatására és hívságos mulatságra vágyódnak mindenek fülei, tisztátalan és fajtalan beszédnek hallgatására, trágár és penészes csúfságra, bába-beszédre, álnokul költött fabulákra Királyfia Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hívságról; virág- és szereleménekek hallgatására, lant-, síp-, dob-, trombitaszó-beli hujja-hujjára és temény ezer csácsogásokra.” Míg Telegdi Miklós, miként láttuk, mindössze egy évvel korábban a virágénekek éneklését vagy hallgatását még a meggyónandó, tehát megbocsátható bűnök közé sorolta, addig – Szabó T. Attila értelmezése szerint – Bornemisza magatartása „kárhóztatóbb minden más korabeli prédikátori kijelentésnél, hiszen a szerelemtől szóló virágénekeknek még hallgatását is olyan bűnök társaságában sorolja fel, amelyekért a kor kérlelhetetlen ítélete szerint egyenként is súlyos testi büntetés: nyelvkiszaggatás, megkövezés, máglyahalál vagy legalábbis vesszőzés, hagymakoszorúval a városból, a faluból való kicsapás, enyhébb fokon: pellengérré állítással, illetőleg eklézsiakövetéssel kapcsolatos nyilvános megszégyenítés járt.”²

Az egyházaknak a virágénekek elleni hadjárata a következő évszázadban sem lankadt. Íme egy kis csokor vélemény egyetlen évből, 1636-ból: Medgyesi Pál szerint a szerelmi dal „a szemtelen ocsmány beszédet muzsikaságnak árulja”, Gelei Katona István szerint „ezek a tisztátalan szerelemtől írt pajkos énekek fajtalan, lutrikámos fűzfapoétáknak szemtelen beszédei”, de ugyancsak ő az egyedüli, aki mintegy elszólva magát, ezekről a „testi énekek”-ről azt mondotta, hogy „kellemes a virágének”. És végül Pázmány Péter prédikációjában hitte-hirdette, hogy „akik szerzik, akik éneklék a virágénekeket, országos kerítők, közönséges kutakat mérgezők”.

4. Folytatólag szenteljünk néhány szót a virágénekek népi vagy irodalmi eredetének és jellegének. Senki sem tagadja, hogy a virágénekek egy részét, mint „rég Magyar szerelmi dal”-t, az irodalomtörténet jogosan sorolja a maga hagyatékába; azt sem, hogy a műköltészet meg a népköltészet virágénekei századokon át, a folklorizáció meg a folklorizmus dialektikus folyamatában, kölcsönösen hatottak egymásra, vagyis a nép átvehette és szóbeli költészetébe olvaszthatta az irodalmi virágénekeket, mint ahogy a költők is ihletődtek a népköltészet virágénekeiből, élükön Balassi Bálinttal; és azt sem, hogy a virágének irodalmi és népköltészeti vonulata között volt egy félnépi, deákos-poétás vonulat is – ám mindenképpen egyoldalú épp a folklorista Katona Imrének az a meghatározása, miszerint „a virágének a 16–18. századi félnépi kéziratok énekköltészet szerelmi dalait jelenti”.³

Ellenérvként figyeljük meg, hogy Sylvester egyértelműen és kizárólag „a mű népünk”-ről, annak „naponkid való szólásá”-ról és „ínekei”-ről beszél, s a „Magyar poézis” olyan költőművészi minőségét dicséri, amelyet egy nép – bármelyik nép – nem évek-évtizedek, hanem csak évszázadok alatt képes kimunkálni. Eszerint a virágénekek gyökerei az időknek azokba a mélységeibe nyúlnak vissza, amelyekből – írásos emlékek híján – sem dalszöveget, sem szer-

² Haja, *haja virágom*. Virágénekek Szabó T. Attila gondozásában és bevezetőjével. Buk. 1969. 7.

³ Katona Imre: *Virágének – magyarnóta – népdal*. Artes populares. I. Bp. 1970. 70.

zót nem ismerünk. Igaz ugyan, hogy Gelei Katona a „lutrikámos (azaz fajtalan, szemérmetlen) fűzfapoétákat”, Pázmány pedig a virágénekek hallgatóival együtt szerzőiket is kárhoztatja, ámde a leghalványabb bizonyítékunk sincs arra nézve, hogy nekik és általában kortársaiknak bármilyen fogalmuk lett volna a nép közösségi (kollektív) alkotásmódjáról; következésképp minden virágéneket egyéni szerzeménynek hihettek. E szabály alól Sylvester szinte megmagyarázhatatlan kivétel.

A virágénekek énekeseire és éneklési körülményeire vonatkozó néhány adat szintén e költészet népi jellege felé mutat. Így 1574-ben Huszár Gál is becsmérli azokat a szerelmi dalokat, „melyeket minden gaz korcsmán énekelnek s amelyek között s részeg disznók előtt a szent dicséreteket énekelni nem illik”, Pázmány pedig prédikációjában újólág hadat üzen azoknak az „undok virágénekeknek, amelyeket mind gyermekek, mind leányasszonyok kardéra tudnak”, vagyis könyv nélkül, kívülről énekelnek. Szabó T. Attila egy 1585-ös kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvben talált reá Vékony Istvánné Márta asszony ama vallomására, amely szerint egy Erzsébet nevű leánynál „későn estve [...] valami legénkék vadnak”, köztük „ott vala az Székely Ferenc leánya is, és hát virágénekeket mondnak”, máskor pedig „éjjel valami legéneknek mond vala virágénekeket az leány és pohárt tölt vala”.⁴

5. A műfaj népi jellegének legfőbb bizonyítékait azonban mégis a virágénekek egy része szolgáltatja, kezdve a két legrégebbi, véletlen lejegyzéstől a 15–16. század fordulóján.

Az első közülük, az 1490-es évtized elején keletkezett *Soproni virágének*, a szerelmi költészet egyik legelégikusabb fajtáját, a búcsúdalt képviseli:

*Virág, tudjad, tőled el kell mennem,
És te írtted kell gyászba öltözmem.*

Már Kodály Zoltán észrevette 1937-ben,⁵ hogy ez a két sor refrén lehet, és mintegy ellenpárja a *Virágok vetélkedése* című, napjainkban is élő népballada refrénjének. E ballada Nyitrában a Szent Iván-napi tűzugrás szokásába illeszkedett, refrénje pedig így hangzik:

*Virágom, tőled elmegyek,
Virágom, tőled el sem maradok.*

A műfaj másik emléke az 1505–1507 táján lejegyzett *Körmöcbányai virágének*. Valószínűleg táncszó vagy táncdal lehetett, és az agg nő meg a szilaj szerelmet jelképező kanca azonosításával, valamint ékes öltözetű, tomboló táncra buzdító hívásával ama féktelenebb és szókimondóbb szerelmi költészetet képviseli, amely ellen, mint láttuk, a korabeli egyházi szerzők oly lelkiükből hadakoztak:

*Supra, aggnő, szökj fel, kabla,
Hazajött írjed, tombj, Kató!
A te szíp palástodban,
Gombos sarudban,
Haja, haja, virágom!*

⁴ *Haja, haja virágom*. 12.

⁵ Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Bp. 1937. 59–60.

Itt ismét a refrén hívja fel magára figyelmünket, ez a refrén pedig nemcsak a folkloristának, hanem bizonyára a népköltészet barátainak is azt a lakodalmi éneket juttatja eszébe, amely a folklórból kiemelkedve, a parasztság tulajdonából közismert és közkedvelt össznépi tulajdonná vált. 1790 táján kelt legkorábbi kéziratot Stoll Béla adta ki,⁶ majd a *Vadrózsáktól* Faragó József–Jagamas János gyűjteményéig (*Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Buk. 1954) újabb meg újabb változatai láttak nyomdafestéket, annak bizonyosságául, hogy népszerűsége az élő folklórban sem lankadt. Alábbi szövegét dallamával együtt Veress Sándor gyűjtötte a moldvai Bogdánfalván 1930-ban. Virágrefrénjével együtt meg nem nevezett „madár”-motívuma is tanúsítja régiségét, valamint növeli értékét, s ha virágénekeink egymás között vetekednének, talán ennek kellene adnunk a győzelmi pálmát:

*Tavaszi szél vizet áraszt,
Virágom, virágom,
Minden madár társat választ,
Virágom, virágom.*

*Hát én immár kit válasszak,
Virágom, virágom?
Te engemet s én tégedet,
Virágom, virágom.*

E reprezentatív virágénekünk híre-neve, ha egyáltalán lehetséges, még tovább nőtt azáltal, hogy Almási István két kiadást is megért, nagy népszerűségnek örvendő népdalválogatása *Tavaszi szél vizet áraszt* címmel jelent meg 1972-ben és 1982-ben.

Az 1565–1840 közötti időszakból fennmaradt közel kilencszáz kéziratot énekeskönyvnek⁷ óriási mennyisége miatt nincs olyan összesítő kiadása, amelyből a virágénekeket könnyűszerrel ki lehetne válogatni, ámde ugyancsak Stoll Bélának köszönhetjük azt a kitűnő forráskiadványt, amely a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 3. köteteként, *Szerelmi és lakodalmi versek* (Bp. 1951) címmel legalább a jelzett századból hozzáférhetővé tette a szerelmi dalok legjavát. A kötet 282 énektípus változatait rendszerezi: a kezdősorutató szerint több mint 900 szöveget. Alább, az énekeskönyvek időrendjében haladva, idézem közülük azokat a dalokat, illetőleg versszakokat, amelyek a kedvest virágnak nevezik. Nem teszek különbséget irodalmi, félnépi és népi alkotások közt, hiszen ez az esetek jó részében úgyszólván lehetetlen.

Egy 1547-ben kelt kézirat fedőlapjának belsejére írt bejegyzés egy virágéneknek mindössze a kezdősorát örökítette meg: „Legyen Isten hozzád, óh én szép virágom.”⁸

A Fanchali Jób-kódex 1604 körül másolt részében olvasható egy 17 versszaknyi *Virágh enek*, mindenik versszak első sorának élén a „lölköm Kata”, végén pedig „szívem Kata” megszólítással. A párja vesztett gerlice nevezetes motívuma miatt 12. versszakát is idézem:⁹

11. *Lölköm Katta, légy egészségben már, szívem Katta,
Éntőlem békessig, tisztessig neked, jó Katta,
Isten éltesen, jó és szép Katha,
Amíg élsz, vígan élj, virágszál, szép Katha.*

12. *Lölköm Katta, elmegyek már, szívem Katha,
Szívemnek előmben vött messzi uta,*

⁶ Vö. *Virágénekek és mulatónóták*. Bp. 1956. 216–217: 90. sz.

⁷ Stoll Béla: *A magyar kéziratot énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Bp. 1963.

⁸ *I. m.* 554.

⁹ Uo. 27–28: 19. sz.

*Az szegin gölice példája,
Életinek vége fának aszú ága.*

Míg a Fanchali Jób-kódex csak ezzel az egy példával kecsegtetett, addig a Vásárhelyi-daloskönyv egész kis sorozatnyi virágéneket őrzött meg az utókor számára. Összeírása 1673-ban fejeződött be, valószínűleg Sepsiszentgyörgyön, így feltételezhető, hogy a virágénekek a Székelyföldön talán gyakoribbak voltak, mint másutt.

Első szövegünk egy panaszos szerelmi dal záróversszaka:¹⁰

10. *Nem kell nekem már ez világh,
Mert elhagyott az szép virágh,
Hogy nem láthatlak, szép zöld ágh,
Szívemben száll nyomorúságh.*

Első két sorának meglepően közeli szövegváltozata több mint egy és egynegyed évszázaddal később, az 1801-ben keletkezett és Székelykeresztúron előkerült Czombó Mózes-énekeskönyvben is felbukkant:¹¹

2. *Nem kell nekem már ez világ,
Mert majd elhagy az szép virág,
Élek, mint útfélen nőtt ág,
Kit minden szabados nyes, vág.*

Második virágéneünk a Vásárhelyi-daloskönyvből:¹²

8. *Óh hogy mérjem előhozni sok panaszimot,
S megszámlálni nem tudhatom én gondaimot,
Könnyebb, hogy előszóléthatom virágomot,
Személy szerént akarnám látni Máriámot.*

Harmadik példánk ugyanonnan:¹³

6. *Kikapcsolá szívem kamuka szoknyáját,
Megmutatá nekem két aranyalmáját,
És megvigasztala virágom engemet,
Az melyért mennyégben végyen örök életet,
És megvigasztala virágom engemet.*

A negyedik példa párbeszédess szerkezetével a líra felől az epika felé közeledik:¹⁴

4. – *Honn vagy-e, honn vagy-e, lelkem szép asszonya?*
– *Honn vagyok, honn vagyok, szerelmes virágom,*

¹⁰ Uo. 54: 33/I. sz.

¹¹ Uo. 33/II. sz.

¹² Uo. 281: 108/I. sz.

¹³ Uo. 233: 131/I. sz.

¹⁴ Uo. 269: 157. sz.

*Jövel bé, jövel bé, szerelmes virágom,
Serem is jó vagyon, borom is jó vagyon.*

A mintegy negyed századdal később, 1695 után összeírt Thoroczkai-dalokkönyvben ennek a dalnak nagyon közeli szövegváltozatában ez a versszak szóról szóra megismétlődik.¹⁵

Végül a Vásárhelyi-dalokkönyv Balassi-strófában írt ötödik virágénekeében a „virág” mellett a népköltészet két legkedveltebb virága, a rózsza meg a viola is feltűnik:¹⁶

1. *Jó illat mezőkben, tavasszal kertekben mindenféle érkezik,
Csak az én szívemben, szomorú testemben szerelemben férkezik,
Az én Juliámnak, kedves virágomnak haragja elérkezik.*

10. *Régtől fogva immár szívemben kénlódok, én édes virágszálam,
Teutánad járok, sírok és nyomorgok, kedves szép rózsaszálam,
Könyörülj már rajtam, hogy ne kénoztassam, én édes szép violám.*

Az 1677 után összeírt Mátray-kódex virágénekeében a rózsza ismét feltűnik:¹⁷

8. *Bírd már úgy, mint sajátodat,
Egyetlen szép virágodat,
Felnevelkedett rózsádat,
És megfogott madárkádát.*
9. *Szolgálatomat ajánlom,
Mert én szeretlek, virágom,
Bár rövidüljön világom,
Csak lenne veled vígságom.*

A század utolsó éveiben a már idézett Thoroczkai-dalokkönyv Zrínyi Miklós *Arianna sirá-sa* című versének ismeretét tanúsító, bizonyos műköltői eredetű éneket őrzött meg:¹⁸

1. *Homályban öltözött tündöklő szép Phebus,
Meghervadt amaz gyenge szép laurus,
Bánatim újulnak, fájdalmas szívem bús,
Gyenge virágotól mert megfoszta Venus.*
2. *Nagy sebet szívemben Cupido csinála,
Gyenge virágotól mert engem megfoszta,
Miért bánatimnak iszonyú nagy árja
Magsokasodott mint tengernek nagy habja.*

7. *Óh mily igen várom tőled megválásom,
Hogy nem lehet nálad többé maradásom,*

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 294–295: 178. sz.

¹⁷ Uo. 344: 206. sz.

¹⁸ Uo. 425: 230. sz.

*Megbocsáss, ha neked vé[te]ttem, szép virágom,
Életemben kedves gyenge szép harmatom.*

A századfordulóra tehető, 1701 táján kelt Komáromi-énekeskönyv egy sokkalta népiesebb jellegű virágéneket tartalmaz *Cantio de amore* (Szerelmi dal) címmel:¹⁹

3. *Vehess azért példát rólam, édes virágom,
Választottál mást magadnak, kedves gyémántom,
Úgy ne járjon az is veled, az mint én jártam,
Meg ne tsaljad szép beszéddel, édes virágom.*

Stoll Béla korábban idézett másik művében a 18. század közepéről, az 1745 tájára keltezhető Halasi jegyzőkönyvből is közölt egy kétségtelenül népköltészeti jellegű, kimagaslóan szép búcsúzó virágéneket:²⁰

*Ne menj el, virágom, az idegen földre,
Ne hozz szomorú gyászt az én bús szívemre.*

*Ne menj el, virágom, szállj meg kérésemre,
Vagy csak azt mondd nekem, hon lesz maradásod?*

*Én lakóhelyeim lesznek a havasok,
Gyönyörű szállásim a szép kies halmok.*

6. Mivel a kéziratos énekeskönyveinkből nyert adatok elapadtak, a 19. század közepétől újabb forrásokat vonhatunk be a kutatásba: a nyomtatott népköltési gyűjtemények egyre pontosabban helyhez és időhöz köthető virágénekeket kínálnak, ugyanakkor azonban az is kiderül, hogy számuk az élő folklórban is egyre jobban fogyatkozik.

Mivel a továbbiakban lehetetlen valamennyi virágének felvonultatása – ez egy önálló gyűjtemény feladata volna –, próbából mindössze három gyűjteményt lapozok végig a műfaj bemutatása végett. Kezdjük 1863-ban a már idézett *Vadrózsákkal*. Két dal a boldog szerelem köréből, az első Székelykeresztúr környékéről, a második Háromszékről (66: 147. sz. és 148: 310. sz.):

*Most akadtam egy virágra,
Kit jó anya szült világra.
Tiszta mosott a ruhája,
Jaj de szépön illik rája!
Ingömöt vár vacsorára
A jó mézes pálinkára.*

*

*Világ irigyli sorsomat,
Szerelmes boldogságomat,
Hadd irigyelje a világ,
Enyim vagy te, legszebb virág!*

¹⁹ Uo. 111: 75/III. sz.

²⁰ Stoll Béla: *Virágénekek és mulatónóták*. 169: 65. sz.

Más két dal a kesergő szerelem köréből a Felső-Nyikó mellékéről, illetőleg a Mezőségről (115: 259. sz. és 222: 447. sz.):

*Sohase tartottam egy virágnál többet,
Azt is úgy féjtöttem, tudja meg az Isten,
Az égi harmattól, a napnak fényitő,
De mégis kilopták irigyim kertembő.*

*

*Virágas kertemnek más szedi virágát,
Mert az én idesem máshaz adta magát.*

A nagyleány panaszkodik, mert anyja nem engedi a fonóba. A Székelykeresztúr környéki dal két utolsó versszaka szerint (55: 112. sz.):

*A jó Isten tudja, mi lösz így belöllem,
Ha a legénserög mit se tud felőlem.*

*Elbúsulom magam, kiszárad a szívem,
Mind a virág, mikor ápolója nincsen.*

Egy kis hetyke üzenetváltás elvált szerelmesek között, ugyancsak Székelykeresztúr környékéről (27: 35. sz.):

*Vígon élöm világom,
Ne ítélj meg, virágom!
Éljed te is, nem bánom,
Még szívembő kívánom.*

Végül egy terjedelmesebb párosító (vagy Kriza János patinás jelölésével élve „házasító dal a fonóban”) a Fehér-Nyikó mellékéről. A virágos refrén ezúttal mindenik versszak második-negyedik sorára terjed. Mutatóba első versszakát idézem (109: 248. sz.):

*Egy asszonynak vala három szép leánya,
Szerelmös virág!
Kinél nincsen szöbbs kincs,
Kinek szüve bánatba nincsen, nincs.*

Második forrásunk Faragó–Jagamas szintén említett moldvai gyűjteménye 1954-ből. Ebben a *Tavaszi szél vizet áraszt...* két változatán kívül további két virágéneket találtunk. Az első egy pusztinai dal (48. sz.):

*Bár azt tudod, te virág,
Belőled áll a világ,
Nekem es van virágom,
Leszakasztom a nyáron.*

A klézsei dal igazi ritkaságnak számít, mert a virágmotívum ezúttal egy leányszájból elhangzó katonadalba illeszkedik (102. sz.):

*Nyugodjatok, tük virágok,
Testetek nem sajnáltatok,
Véreteket ontottatok,
Testetek földbe zártatok.*

Végül a harmadik forrásmunkával napjaink felé közeledünk: 1974-ben jelent meg Jagamas János–Faragó József több néprajzi tájat átfogó gyűjteménye, a *Romániai magyar népdalok*. Válogatásunkat kezdjük egy panaszos szerelmi dallal Magyarózdról (31: 13. sz.):

*Hervad az a virág,
Kit a kasza levág,
Hervad az a kislány,
Kit babája elhagy.*

Egy másik példa Csikmenaságról (143: 134. sz.):

*Menj bé virágos kertembe,
Szedd le virágimnok jóvát,
Csak meg ne sértsd gyenge jágát,
Megsiratad a gazdáját.*

A következő példánk ismét a szokásköltészetet képviseli: lakodalmi ének Zselykről. Helyi elnevezése szerint virág nótája (107: 108. sz.):

*Mondd meg, virág, a virágnak,
Mondd meg, virág, a virágnak,
Ha-te-ha-te-ha,
Ne tartson engem csúfjának,
Ne tartson engem csúfjának,
Ha-te-ha-te-ha, sa-ja-ja-ja...*

Folklorunkban általánosan ismert *A violát akkor szedik...* kezdetű szerelmi dal. Ugyancsak Zselyken és szintén lakodalmasként került elő kétségtelenül régebbi és eredetibb „virágos” változata. Alább párhuzamosan idézem ezt (260: 256. sz.) és történelmileg újabb verzióját a száztizennyel évvel korábbi *Vadrózsákból* a Fehér-Nyikó mellől (120: 266. sz.):

*A virágot akkor szedik,
Mikor reggel harmat esik.
Az én szívem akkor nyugszik,
Mikor vele mulatozik,
Ha-te-ha-te-ha.*

*A vilóját akkó szödik,
Mikó röggel harmat fémlik,
Mett ha ekkó le nem szödik,
Gyöngé széne elváltozik.*

Szemlénket két olyan dallal zárom, amelyben a régi „virág”-motívum természeti kezdőképnek is minősíthető, mintegy átmenetet alkotva a virágénekek és az újabb stílusú szerelmi dalok között. Az első a *Vadrózsákból* a Nyárádméntéről (105: 385. sz.), a második Jagamas–Faragó idézett művéből Magyaraszovátról (197: 191. sz.):

*Repül a pillangó virágról virágra,
Sohase válogass annyit a leányba.
Szép leány a barna, szép leány a szőke,
Legszebb mindenkinek az ő szeretője.*

*

*Szépen veri az eső a virágot,
Te meg, babám, kerüld meg a világot,
Kerüld meg ezt a világot kerekre,
Mégsem találsz igazabb szeretőre.*

A fentiekben megkíséreltem nyomon követni népköltészetünk virágénekeit a legrégebbi lejegyzésektől a legújabb népköltési gyűjteményekig. Mivel a régi lejegyzéseket igyekeztem mind idézni, három választott forrásunkat pedig egészen kimerítettem, bizvást mondhatni, hogy folklórunk vagy akár csak népi szerelmi líránk hatalmasan hömpölygő folyamához vagy parttalan tengeréhez képest a virágének csak alig-alig csörgedező és bűvópatakként el-eltűnő kis ezüstcsermelyhez hasonlítható. Csobogása még halkabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy választásom azért esett épp a három idézett forrásmunkára, mert számos más népköltési gyűjteményünkben még mutatóba sem találtam virágéneket. Mi több, forrásainkban sem mindig „tisztán” fordultak elő: egy-egy virágénekrészletet olyan versszakok előznek meg vagy követnek, amelyeket mellőztem, mert nem tekinthetők virágénekeknek.

7. Vajon mi lehet az oka és a magyarázata ennek a nagy ritkaságnak, amelyet fönnebb jelképesen egy százalékra becsültem?

Ismeretes, hogy amióta az irodalom kifejlődött, azóta a népköltészet, mint az írástudatlan néptömegek – a mi esetünkben a parasztság – íratlan költészete, az irodalom alatt élte a maga kevéssé ismert, sőt lényegében ismeretlen életét. Nos, a virágének évszázadokon át nemcsak irodalom alatt, hanem – amint láttuk – átok alatt is született és fejlődött, mindaddig, amíg az egyházi nyomás alábbhagyott, noha végleg soha meg nem szűnt. Mai gondolkodásunk vagy óhajunk szerint sok olyan írástudónak kellett volna lennie, aki az üldözött virágénekeket legalább saját kedvtelésére vagy az utókor gyönyörűségére titkon lejegyezte volna, Kodály Zoltán szép vallomása azonban a közelebbi-távolabbi múltba egyaránt visszavetíthető. *Népzene* című cikkében írta volt 1927-ben: „Csodálatos és hihetetlen, hogy 1858-ig, mikor a *Barcsait* fölfedezték, senki sem sejtette, hogy ilyen is van. Pedig akkor már évtizedek óta kutatták és ismertették a népköltést. Erdélyi János 1848-ban pár sort tudott csak közölni a *Kőműves Kelemen*ből. Pedig ha hetven évvel később annyian tudták végig, hányan tudhatták még akkor! Mondták volna szívesen, ha kérdezte volna valaki. De a magyar nép úgy élt a műveltebb réteg töszomszédságában, mint egy idegen világrész. [...] Budapestről Párizsba rövidebb volt az út, mint Kászonújfaluba. [...] Én is előbb jutottam el Párizsba, mint Kászonba. De még elég jókor megtudtam, hogy itt is van annyi keresnivalónk, mint ott.”

Ha az általunk ismert régi virágénekek elenyésző számát üldözésükkel, valamint az egykori írástudók érdektelenségével magyarázzuk, akkor az újabb népköltési gyűjteményekben csekély mennyiségük okát már nem az üldözésben vagy az érdektelenségben, hanem a szerelmi népköltészet, még közelebbről e költészet természeti hátterét alkotó virágkultúra újabb kori fejlődésében kell keresnünk.

Noha kétségtelen, hogy a magyarságnak – minden más néphez hasonlóan – kezdettől megvolt a maga virágkultusza, a nyelvtudománynak eddig a *virág* szón kívül egy ősi virágnevet sem sikerült biztosan azonosítania, így érthető, hogy a legrégebbi népdalokban a fiatal szerelmeseket e gyűjtőnévvel illették, magát a műfajt pedig virágénekeknek nevezték. Itt jegyzem meg

azt is, hogy a 19–20. századi népköltészetből fönnebb idézett összesen tizenkilenc példában a „virág” hat esetben, vagyis közel egyharmadában még mindig a „világ” szóval rimel, bizonyára nem ősi nyelvi rokonságuk, hanem sokkal inkább rímekbe illő rokon alakjuk miatt.

A letelepedés után a magyar nép életében az ültetett virágok is kezdtek fokozatosan tért hódítani. A legelső virágkertészek azok a középkori szerzetesek voltak, akik kolostorkertjeikben gyógynövényeket és vallási jelképnek szánt virágokat (liliomot, rózsát) ápoltak. A középkor végétől az ültetett virágok a kolostorkertekből kilépve, a királyi és főúri kertekben is megjelentek, s vallásos jelentésüket elveszítve, elsősorban szépségükért kedvelték őket (szegfű, viola). A tulipán a törökök közvetítésével jutott Európába, s ők terjeszkedésük során újabb rózsafajtákat is meghonosítottak. Az amerikai eredetű virágok és dísznövények tájainkon a 17–18. században váltak ismertté. A magyar parasztság körében az első virágoskertek a 18–19. század fordulóján tűntek fel, s ma már alig képzelhető el falusi ház virágos kiskert nélkül.

E történelmi folyamat során az ültetett virágok nemcsak a kertekben, hanem a költészetben is megjelentek, majd megsokasodtak és eluralkodtak. Arra a kérdésre, hogy ez a folyamat mikor kezdődhetett, szintén a kéziratot énekeskönyvekben igyekeztem választ találni. A legkorábbi virágéneket fönnebb a Fanchali Jób-kódexből idéztem, és ugyanott találtam rá arra a szerelmi dalra is, amely virág helyett talán először nevezte a leányt rózsának és violának:¹

5. *Ne siess éntőlem,
Add kezedet nekem,
Örüljön víg szívem,
Óh én víg szerelmem,
Én szép piros rózsám,
Állandó violám.*

Eszerint szerelmi líráinkban a 17. század elejétől a különböző virágnevek is jelen vannak, korábbi írott források hiányában azonban legelső felbukkanásukat nem lehet megállapítani. Valószínű, hogy kezdetben a népi énekesek a *virág* szót különböző virágnevekkel helyettesítették (miként fönnebb a virág meg a viola cseréjével jeleztem), illetőleg a virágot meg a virágneveket ugyanabban a dalban is váltakozva használták (miként erre fönnebb szintén akadtak példák), utóbb azonban, az újabb kori szerelmi népdalokban a virág helyett már eleve különböző virágnevek jelentek meg. Gyakoriságuk és változatosságuk láttán egyik-másik folklorista valószínűleg rendszerezni igyekezett jelképes értelmüket – ez a téma azonban már nem ide tartozik. Az viszont talán még igen, hogy a virágnevek közül a legkedveltebb bizonyos a rózsza, sőt ez a szó nyelvünkben egyes számú birtokos személyranggal (rózsám, rózsád, rózsája) külön magyarázat vagy megfelelő szövegekörnyezet nélkül kizárólag a kedvest jelenti. Ez a nyelvszokás alighanem magyar sajátosság – legalábbis az általam hozzáférhető angol, francia, német és román nyelvben hasonlót nem találtam. Ugyanez a helyzet a *virágénekek* elnevezéssel is.

Egyel több ok arra, hogy szerelmi népdalaink 99 százalékát kár volna középkori eredetű, szép *virágénekek* szavunkkal jelölnünk. Őrizzük meg ezt a terminust középkori eredetű, szép virágénekeinknek: rég letűnt századokban élt népünk egyre halkuló költői üzenetének.

Valóban, a virágénekek ma már a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Az élő folklórban a legarchaikusabb területekre: a Mezőségre, a Székelyföldre és Moldvába húzódtak vissza, és alkalomhoz nem kötött régi szerelmi dalokon kívül olyan archaikus szerelmi műfajokban sikerült megmaradniuk, mint a párosító meg a lakodalmi ének. Szépségük, régiségük és ritkaságuk

¹ Stoll: *i. m.* 14: 14. sz.

egyaránt megsokszorozza értéküket; megérdemlik, hogy folklórgyűjtés közben különös gond-
dal nyomozzunk utánuk.

The „Floral Songs” in the Folklore. The „virágének”-s (so called ’floral songs’) are love songs of medieval origin in which the lovers refer to each other metaphorically as flowers. The study surveys the history of this specifically Hungarian folklore genre (that does not exist under this name in the folklore of other European peoples) from the end of the 15th century until our days. The oldest records of „virágének”-s date back to the codices of the 15–16th centuries, later the songs are also found in handwritten songbooks. The Hungarian folklore collections published beginning from the middle of the 19th century also contain these songs, although according to the author of the study the percentage of the genre within the bulk of the love songs is merely 1%.

Reményik-olvasat helikoni tükörben

Reményik Sándor (1890–1941) életművének recepciója új szakaszba érkezett. A kortársi pozitív fogadtatás, illetve a halálakor kinyilvánított mély gyász és szakmai elismerés után következett az ötvenes évek osztályharcos, dogmatikus irodalompolitikájának megfelelő elutasítás, majd egy lassan kibontakozó újraértékelési kísérlet. A nyolcvanas évek végén történt politikai változások egyfajta Reményik-reneszánszot hoztak, ünnepek és szavalóversenyek fényébe kerültek Reményik Sándor lírájának bizonyos darabjai. Az utóbbi évek aztán meghozták a kiegyensúlyozottabb, a korábban árnyékban maradt részletekre is figyelő irodalomtörténeti elemzéseket, egy teljesebb-reálisabb Reményik-kép felé mutatva.

Ebbe a folyamatba kíván beilleszkedni tanulmányunk, az Erdélyi Helikon (1928–1944) évfolyamaiban található Reményik-szövegek számbavételével, elemzésével. Szükséges ezt a munkát elvégezni, hiszen a Pásztortűz (1921–1944) mellett a Helikon volt Reményik Sándor elsődleges fóruma; itt közölt verseinek, kritikáinak, tanulmányainak nagy száma, az egyes írások súlya alátámasztja a pályatársi emlékezetből¹ ismert bensőséges kapcsolatot s az irodalomtörténeti megállapítást, miszerint a helikoni írói csoportosulás három vezető egyénisége, ideológiai iránymutatója: Reményik Sándor, Kuncz Aladár és Tamási Áron.² Ezt a Jancsó Elemértől származó kategorikus kijelentést bizonyára árnyalni kell – feltűnően hiányzik ebből a névsorból Kós Károly és Bánffy Miklós –, az Erdélyi Helikon tizenhét évfolyama több szakasz megkülönböztetését is igényli, de Reményik szerepének kiemelése aligha vonható kétségbe. Ez a kapcsolat a költő és a folyóirat között nem volt mindig felhőtlen, sőt 1933-ban már-már válságosra fordult,³ közvetlenül utána viszont – egy Áprily-levél tanúsága szerint⁴ – szóba került, hogy Reményik szerkessze a Helikont. Erre nem került sor, megmaradt a Pásztortűz főemberének,⁵ ám helikoni jelenléte ezután is fontos, az életmű egésze felől nézve is.

Az 1928 májusában elindított Erdélyi Helikon, Áprily Lajos szerkesztésében, három verset közlő Reményiktől a bemutatkozó lapszámban. (A költészetet rajta kívül Bartalis János, Mécs László és Dsámi – Antalfy Endre fordításában – képviseli.) *A Mint aki elfelejtett emberül* a hagyományos értékekből való kiábrándulás és egy új, „az emberén kívül” keresett „világnyelv” érvényesítésének a verse, amelyet a *Fekete gyémánt* és a *Kedves kertész...* kísért. Még négy Reményik-vers olvasható az 1928-as évfolyamban, köztük *Az örök liften* című. És meg-

¹ Az Erdélyi Helikonhoz tartozó írók közül számosan nyilatkoztak Reményikről mint a helikoni írói csoportosulás belső tagjáról. A költő koporsójánál, a Házsongárdban elmondott búcsúbeszédében Bánffy Miklós az ő nevükben jelentette ki: „Reményik Sándor a miénk is volt, talán jobban a miénk, mint bárki másé. Bajtársunk, barátunk, testvérünk volt ő és vezérlő vezérünk.” Bánffy Miklós: *Reményik Sándor*. EH XIV(1941). 687.

² Dr. Jancsó Elemér: *Reményik Sándor élete és költészete*. Kvár 1942. = *Reményik Sándor Emlékkönyv*. Szerk. Kisgyörgy Réka, Kvár 1998. 95.

³ Olosz Lajosnak írt, 1933. június 13-i levelében érdeklődik barátjától Reményik a Helikon, illetve a Szépmíves Céh ellen lázadó írók (Berde Mária, Tabéry Géza, Olosz Lajos) szervezkedéséről, az EMÍR-ről (Erdélyi Magyar Írói Rend), egyúttal pedig kifejezi saját ellenérzéseit is a kiadó és adminisztratív-terjesztői ügyintézésrel kapcsolatban. *Félig élt élet*. Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése 1912–1940. Sajtó alá rendezte Kis Olosz Klára. Kvár 2003. 288–293.

⁴ 1934. január 2-i levelében Áprily igyekszik lebeszélni Reményiket arról, hogy elvállalja az Erdélyi Helikon szerkesztését. *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*. Közzéteszi Marosi Ildikó. Buk. 1980. I. 407–410.

⁵ Reményik neve 1921-től szerepel a Pásztortűzön mint főszerkesztő vagy mint a szerkesztőbizottság tagja, illetve laptulajdonos.

szólal Reményik az ún. schisma-pörben is, az erdélyi magyar irodalom s a magyar irodalom egysége védelmében; itt határozottan áll ki Ady Endre és az erdélyi „saját életünk” mellett.⁶

Akárcsak az első évben, 1929-ben is hét Reményik-vers található a Helikonban (ebből egy fordítás Edmund Schwabtól), olyan jelentős is, mint a *Címzett ismeretlen* és a Bethlen Gábor-számot bevezető *Az álarcás magyar*. Ő méltatja az időközben repatriált Áprily verses drámáját, ezekkel a romantikus – mélyen átélt – mondatokkal zárva ismertetését: „Az eltávozott, de velünk maradt Áprily Lajos szíve-vére, nagy bíborvörös csepp itt lángol előttünk a roppant erdélyi kőoltáron. Ő messze jár, de a vércsepp beszél helyette, és nem alszik meg, és nem szárad fel. Időtlen zengéssel feleli nekünk, szomorú, kérdező testvéreinek: *Itt vagyok, itt vagyok...*”⁷ A százok Heinrich Zillich szerkesztette folyóiratának, a Klingsornak erdélyi magyar számáról beszámoló cikkében a „nekünk, a Helikon íróinak” ajánlott Folberth-írásról szól részletesen, a szerző „fanatikus transzilvanizmusát” ismerteti „földrajzi víziójának nagyszerűségét és igazságát” nem tagadva, de jelezve, hogy „történelmi öntudatunk helyenként ellene mond fejtegetésének”⁸.

A harmincas évek első három évfolyamában közölte legtöbb és legjelentősebb, versben és értekező prózában született kéziratát Reményik: 1930-ban nyolc verset és hat kritikát, recenziót; 1931-ben tíz verset és öt kritikát, 1932-ben hetet-hetet a két műfajban. Az 1930-as Helikon-(Reményik-)versek közül érdemes kiemelni a *Kiadom a részed* és az *Amiként mi is megbocsátunk...* címűeket, főként azonban a *Kós Károly erdélyisége* címmel közölt tanulmánya érdemi a megkülönböztetett figyelmet.⁹ Az apóptó Kós novelláskötetének, a *Gálok*nak a megjelenése jelenti, de Reményik mondhatni az addigi teljes Kós-életművet térképezi fel, jellemzi. Mintha folytatná a schisma-pörben felvetődött alapkérdés vitáját, íróársával és önmagával vitatkozva közelíti a Kós Károly által meghirdetett transzszilvanizmushoz. Nemigen szokták idézni, legalábbis Reményiktől nem, pedig fontos ez a gondolatmenet: „Az egyetemes magyar történelmi gondolat mindenestre háttérbe szorul ebben a história-szemléletben. Erdély mindenekelőtt és mindenekfelett, mindig, a múltban is: ez az érzés világít keresztül Kós vázlatán. Sokszor úgy érezzük: Erdély *egyedül* a tengely, mely körül érdemes forognia a magyar világnak, és minden világnak. A magyar nemzeti eszme öncélúsága helyett Erdély mint történelmi öncélúság, népeinek harmonikus egységével. Ilyen szemléletre nem tanítottak bennünket az iskolában, az bizonyos, – de ilyen szemléletet nem tanítanak ma sem, semmiféle iskolában, s talán nem is fognak tanítani soha... Ennek a szemléletnek a logikai igazságával lehet vitázni, a művészi igazságát nem lehet letagadni. Ez a művészi igazság pedig földindulások és égszakadások erdélyi magyar igazsága: a lokálpatriotizmus történelemszemlélete.”¹⁰

A már Kuncz Aladár szerkesztette Erdélyi Helikon nyilván megbecsüli nem szűnően vívódó költő-munkatársát, amit Demian Tassy egész oldalas (műmellékletként közölt) Reményik-portréja és Kádár Imre terjedelmes Reményik-kritikája is jelez.¹¹ Reményik Sándor költői vízióinak változását érzékelteti Kádár e mondatokkal: „Avagy nem akadt-e fenn és meredt kővé gyakorta a mi költőnk tekintete csak egy évtized előtt is rémítő, de mégiscsak véges és múltó képek víziója előtt? Ma pedig a földi haza mindenkor az örök haza eszményét ragyogtatja meg

⁶ A Helikon első két számában kilenc író szólal meg a „schisma-pörben”: Benedek Elek, R. Berde Mária, Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Spectator, Szentimrei Jenő és Tabéry Géza. *Az Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről* cím alatt futtatott válaszokat ábécérendbe rakta a szerkesztő; Reményik szövege a júniusi számban jelent meg. EH I(1928). 147–148.

⁷ Áprily Lajos: *Idahegyi pásztorok*. EH II(1929). 643.

⁸ R. S.: *A „Klingsor” erdélyi magyar száma*. EH II(1929). 654.

⁹ EH III(1930). 240–242.

¹⁰ *I. m.* 240.

¹¹ Kádár Imre: *Szemben az örökméccsel. Reményik Sándor új verskötete*. EH III(1930). 129–132.

verseiben, népét és az emberiséget egyaránt átöleli a földi csonkaság könyörülő szemléletében, amelynek megváltása »az igazi tető«, az örök integráció, amely »kiegészíti a csonkaságot s földi remények után égi álmok biztos, erős teteje alatt« befejezi.¹² A Kádár Imrétől idézettek persze nem jelentik azt, hogy Reményik most már kívül helyezkedik a történelem és az irodalom, a sajtó mindennapjain. Ennek meggyőző bizonyítéka Kisbán (Bánffy) Miklós Martinovics-drámájáról és a budapesti bemutatót követő visszhangokról írt tanulmánya.¹³ Szomorú aktualitáshoz, Kuncz Aladár halálhíréhez kapcsolódik a *Sorsunkra hagyva* című, a barát megrendültségét kifejező Reményik-vers, amely a Helikon Kuncz-emlékszámanak elején áll, a lapon főszerkesztőként szereplő Kisbán Miklós búcsúztatója után tördelve.

Az Erdélyi Helikon Reményik-központú átvilágítása a legmeglepőbb eredménnyel 1932-ből szolgál. Egy új minőség, megújuló irodalomszemlélet dokumentumait találjuk az egész év folyamán, versben és tanulmányban-kritikában egyaránt. A *Tények*, az *Őrült telekre őrült tavaszok*, a *Zavart hangok az ének mesterének* a költői életmű egészében is fontosak, ám nem ismeretlenek. A költői szerep újraértelmezése megkezdődött, és ebben a Jékely Zoltánnak (Áprily fiának!) ajánlott *Őrült telekre őrült tavaszok* ugyanolyan fontos pillanat, mint a programversnek tekinthető – kiemelt helyen, egy ankéthoz kapcsolva közölt¹⁴ – *Tények*:

*Tények: szigorú, vas-szürke titánok,
Sose mertem a szemetekbe nézni.
Száras, hideg, kemény a szemetek,
Az enyém fátylas, rebbenő, beteg.
Behunytam hát szemem előttetek.
Behunyt szemmel is láttam egy világot.
Most feltéptek behunyt szememet,
Tények, szigorú, vas-szürke titánok.*

Hogy melyek voltak az életrajzi, illetve közvetlen társadalmi-közéleti okok, amelyek az „il-lanó, füstölgő álmaim”-at képesek megszakítani, felváltani a „farkasszemét nézés”-sel – annak keresése nem tartozik e tanulmányra. Az viszont igen, ami (az Erdélyi Helikonban ellenőrizhetően) az olvasmányélményekből csapódik le – és ugyanebbe az irányba mutat. Elsőként Illyés Gyula *Három öreg* című kötetének kommentárját kell említenünk;¹⁵ noha felismerhető benne Reményik alkati konzervatívizmusa, a régi-új költői hang elfogadása, sőt boldog fölfedezése a jövőbe is mutat. „Sír ez a csodálatos juhászfurulya: Illyés Gyula poézise – olvassuk a recenzióban. – A régi fényes világ után... Olyan jólesik ezt a hangot is hallani. Hát – mégis, fényes is volt az a régi világ, nemcsak villára hányni való, égetni való szemét és rongy, átok és bűn. És lám, vannak még fiatalok, akik elmennek az »öregék« után. Mintha a generációk szembenállása és szembefeszültsége, az apák és fiúk harca, amiről annyi szó esik – megoldódnék, feloldódnék, a *nagyapák* iránti szerelemben. Ady is a nagyapákhoz ment vissza, talán azért nem értették az apák.”¹⁶ Az apák és fiúk harcához kapcsolható Tamási Áront megszólító, a korszak

¹² I. m. 129–130.

¹³ Kisbán Miklós: *Martinovics* (Szinmű. Erdélyi Helikon kiadása. 1931). EH IV(1931). 482–484.

¹⁴ *Élet és irodalom* címmel kezdeményezett ankétot a Helikon az irodalom helyzetéről, a költő (az író) szerepéről 1932 januárjában. A szerkesztői felvezetést Makkai Sándor válasza, Reményik három verse (*Tények*, „*Elfántcsont-torony*” 1931-ben, *Rádióba mondom*), Szentimrei Jenő és íjf. Grandpierre Emil válasza követi. EH V(1932). 3–15.

¹⁵ *Három öreg*. Illyés Gyula verse. EH V(1932). 137–139.

¹⁶ I. m. 139.

irodalmi vitáira erőteljesen utaló, személyes hangú írása is.¹⁷ Reményik Sándor atyai barátként szólítja meg az *Ábel a rengetegben* íróját, megtalálva az alkalmat, hogy visszatérjen korábbi Tamási-élményeire (az első novella közlésére, aztán a *Címeresekre* és a *Szűzmáriás királyfira*), nem utolsósorban pedig Szabó Dezső Tamásit ért támadására: „Meg kellett volna írnom Neked igazság szerint, mikor a »nagy« Szabó Dezső lesajnált, hogy az ő egész felvert tajték-tengere nem ér fel a te drága humorod egy magasságos harmatcseppjéig, hogy ami igazán vagy, ami szívünk szerint vagy, amiben egész Erdélyé vagy, az éppen Te vagy – és *nem ő*. Meg kellett volna írnom, hogy a te üszkös, fekete »Erdélyi csillagjaid«, amint irgalmatlanul példázzák a humánus és a nemzeti gondolat közti ez idő szerinti és talán örök ellentétet – mélyebben és tragikusabban nyúlnak a probléma gyökeréhez, mint Hunyady Sándor világjáró, szép, kibékítő happy-endes színdarabja.” A vitatható és vitandó erdélyi jelen, a bírálható intézmények (egyházak, Magyar Párt, Minerva, Pásztortűz, Helikon, Szépmíves Céh stb.) fölemlgetése, a regényíró és méltatója közti lehetséges polémia megnevezése végén Reményik ezekkel a szavakkal biztatja a nála hét évvel fiatalabb Tamási Áront: „Menj békességgel tovább az erdélyi rengetegben, kutass és láss és élj és írj!”¹⁸

Legalább még két Reményik-értekezéstről szólni kell az 1932-es Helikon-termés fellapozásakor. Az egyikben ismételtén Kós Károly művét, „lokálpatriotizmusát” veszi bonckés alá: *Kalotaszeg* című kötetéről ír, és újabb fontos megállapításokat tesz a transzszilvanizmusról, az általános és különös viszonyáról.¹⁹ A másik *Balladák világa* cím alatt jelent meg,²⁰ Arany János halálának félszázados évfordulóján. A helikoni Arany-emlékezés egésze figyelemre méltó: Buday György fametszetével indul, majd jön a Reményik-vers (*Zavart hangok az ének mestéréhez*), Szerb Antal esszéje (*Arany János és Európa*), a nagyszalontai Sinka István verse (*Ahol a költő élt*), Kovács László (*Epizód*) és Molter Károly tanulmánya (*Arany- valuta*), s az összeállítás a Reményik-esszé zárja Arany balladaköltészetének időszerűsége mellett érvelve. Meggyőző erővel vall az Arany János életművében csúcsra jutott műforma jelenkori tematikai és formai lehetőségeiről, szükséges voltáról, polemikus éllel: „Meghalt tehát a ballada? Dehogy. Mint téma és lehetőség végtelenül kitágult. Igazabb és tökéletesebb kifejezője lehetne korunknak, a mának, mint akár a regény, akár a dráma, akár az egyéb fajta líra. Mert benne volna tömören és szétválaszthatatlanul mind a három. Egyéni volna és kollektív. Benne a ma embere egy zuhanással hullana le önmaga mélypontjára és egy lendülettel érne fel önmaga csúcsára. Balladás világ ez a mi világunk. Talán egyetlen gigászi, megírandó ballada-téma.”²¹

A következő Helikon-évfolyamokból is kiemelhető néhány jelentős Reményik-vers, például az *Új Corday Sarolta* (1933), a *Nagybátyám* (1934; ebben mintha Illyés költészete hatna), az *Ó váltó-őr* (1936); valamint egy lényeglátó, a kortársi erdélyi irodalomra is kitekintő „lírai hozzászólás” Bánffy Miklós regényéhez, a *Megszámláltattál...-hoz, az Erdélyi történet* első kötetéhez.²² Reményik Sándor nagy regénynek – de nyugtalanító regénynek érzi Bánffy könyvét, amely még a természet megidézésével sem hoz megnyugvást. Társadalom és természet vitája tükröződik a recenziens szerint a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom legjavában – erre enged következtetni ez az eszmefuttatás: „Ha tehát az *embert* így mutatja nekem ez a regény, így a társadalmat, ilyen könyörtelen éleslátással, ilyen maró iróniával, ilyen kevés nyugvóponttal – talán lehet mégis ebből a világból elmenekülni egy másikba, az erdélyi *természet*

¹⁷ *Ábel a rengetegben*. Jegyzetek Tamási Áronról új könyve alkalmából. EH V(1932). 624–629.

¹⁸ *I. m.* 628–629.

¹⁹ *Kalotaszeg*. Kós Károly könyve. EH V(1932). 388–392.

²⁰ *Balladák világa*. – Előadóest elé. EH V(1932). 610–612.

²¹ *I. m.* 611–612.

²² *Megszámláltattál... – Lírai hozzászólás gróf Bánffy Miklós regényéhez*. EH VIII(1935). 65–68.

nagy, szüzi fenségébe, az ember nélküli, nyugalmas, monumentális, végtelen és örökkévaló világba. Abba a világba, ahol valami teljesen, merőben *más* nagyság előtt elnémul, megszűnik, elcsitul, megsemmisül, ami *csak* humánus. Az erdélyi líra, menekülő útjában, *így* ért fel a hegytetőkre, meghajtott fejjel, templomi áhitattal, a hegyek belenőttek, és ő hozzánőtt a hegyekhez, az erdőkhöz, a sziklákhöz, a vadpatakokhoz. *Azok formáltak bennünket az ő képükre és hasonlatosságukra, nem mi őket.* Az erdélyi líra a szenvedélyek világából kijutva, az isteni kinyilatkoztatást olvasta az erdélyi természet evangéliumából. Bánffy Miklós természetlátása más, mint a mienk, más, mint a Kós Károlyé, akinél a havas szintén kinyilatkoztatás és ember fölötti fenség, s a rengeteg mélyén fakadó forrás az utolsó, egyetlen, de biztos békesség kútfeje. [...] Bánffynál is csodálatos életet él az erdélyi havas, de ez az élet nem független fenség és emberformáló hatalom. És nem békesség. És nem menedékhely. [...] Embertől nyüzsgő a havas élete is és az ember fontosabb, mint a havas.”²³ Végül a „Megszámláltattál” *textusában* békül meg Reményik, így ugyanis az ítélet mértéke alá helyeződik minden, amit Bánffy ábrázolt.

1937-től különféle ünnepi alkalmakkor sorozatban jelennek meg Reményik Sándor régebbi és újabb versei az Erdélyi Helikonban. A tizedik évfolyamot (egy rövid szerkesztői közönytől után) vele kezdik (*Holtomiglan*), az év második felében pedig egy hosszabb ciklust közölnek tőle (az *Álmodsz-e róla?* megdöbbentő vallomásával). A bécsi döntést követően, a reprezentatív válogatásba kilenc Reményik-költemény kerül be (az 1921-es *Míg állt a vár...*-tól a *Mohács utánon*, a „*Miért hallgatott el Végvári?*”-n át az *Ahogy lehet-ig*).²⁴ 1941-ben két verssorozata is olvasható, a kicenzúrázott, illetve kiadatlan versekből.²⁵

A helikoni Reményik-történet a költő halála után zárul: az *Egészen* című posztumusz kötetet Kovács László mutatja be az 1943. januári számban, és ezt négy Reményik Sándor-verssel kíséri, a „hátrahagyottak”-ból: az első 1918-ból való (*Felséges nép*), a másik három 1941 májusából (*Tusakodás hősi halottakkal, És így is őrzője a várnak, Mi a magyar?*). Az utolsó két Reményik-sor a helikoni oldalakon így hangzik:

*Országokat lehet szétarabolni:
Nem lehet legyilkolni lelkeket!*

Szólni kell még az 1941. decemberi Erdélyi Helikonról: ebben búcsúznak az erdélyi magyar irodalom nagy halottjától az íróársak.²⁶ De nem csupán a búcsú szavait olvashatjuk, hanem az élő ember visszaidézését is – például Jékely Zoltán elbeszélésében, Tompa László em-

²³ *I. m.* 67.

²⁴ *Az erdélyi költő politikája* című bevezető vázlat után a szerkesztő Kovács László vers- s prózaantológiát állít össze az elmúlt két évtized erdélyi magyar irodalmából – és ezt Reményik versével kezdí, majd időrendben következnek Kós Károly, Áprily, Makkai Sándor, Molter Károly, Tompa László, Bartalis János, Tamási Áron, Kiss Jenő, Kádár Imre, Wass Albert, Dsida Jenő, Kovács László, Szemlér Ferenc, Nyíró József, Asztalos István, Szabédi László (Luther *Erős várának fordítása*) – egy vagy több szöveggel, de senki annyival, mint Reményik Sándor. EH XIII(1940). 517–606.

²⁵ Reményik Sándor: *Tizenegy vers*. EH XIV(1941). 4–14. A versek előtt a következő „Előljáró szó” olvasható: „Ezeket a verseket az utóbbi két esztendő magyar drámájának különböző fordulópontjain írtam. Reménykedés és sötét kétely, sőt végső kétségbeesés egyaránt tükröződik bennük. Sokféle szín. Csak az alapszín közös: a magyarság s főként az erdélyi magyarság iránti végzetes szerelem. Jó részük megjelenését az akkori cenzúra akadályozta meg.” *I. m.* 4. – A másik sorozat címe: *Meghasonlott szívvel*. Ez a tíz vers húsz évvel korábbi történésekre utal vissza, IV. Károly király visszatérési kísérletét idézi fel. Az eléjük írt kommentár bizonyára nem Reményiktől származik, valószínűleg Kovács László a szerzője. EH XIV(1941). 240–246.

²⁶ A Helikon 1941. decemberi Reményik-émlékszámának szerzői: Kovács László, Tavasz Sándor, Bartalis János, Jékely Zoltán, Tompa László, Makkai Sándor, Maksay Albert, Kádár Imre, Molter Károly, Wass Albert, Lakatos István, Karácsony Benő és Asztalos István.

lékezésében. (Az *Arion*, Jékely írása valóban már-már szépprózaként olvasható, személyessége kettős kötődésű: saját emlékeit idézi, egyben pedig apja legjobb barátját búcsúztatja.²⁷) Ez azonban már nem Reményik jelenlétének (a 111 versnek és 27 értekező írásnak) kronológiája – „csak” a helikoni tükör fontos része. Külön, elemzésre méltó történet.

Reading Reményik, through the Mirror of „Helikon”. The evaluation of Sándor Reményik’s works seems to have arrived to a new stage. During his life and right after his death he enjoyed an almost unanimous success. Later on, he was disclaimed by the Stalinist dogmatism. After the discrete changes in his interpretation during the seventies and eighties, and after the 1989 turn, his poetry was seen again from one particular point of view, although different from those preceding it. A thorough analysis of the Reményik-heritage would make possible to emphasize the multiple values of these works. These values manifest themselves through several different literary genres. The review „Erdélyi Helikon” (1928–1944) is an important source from this point of view, Reményik being one of its most important authors. It is important to take into consideration the 111 poems (one of which being a translation) published here by Reményik, and also the 27 critical essays that may prove to be an important part of Reményik’s oeuvre.

²⁷ Jékely ezekben a házsongárdi gondolataiban visszatér a múltba, nagyenyedi, kolozsvári, budapesti találkozásaihoz. Felidézi az *Őrült telekre örült tavaszok* című Reményik-vers alaphelyzetét is. EH XIV(1941). 759–766.

Bartha Katalin Ágnes

Kövesdi Boér Sándor: a világi színjátszás erdélyi mindenese

Közelítés az általa létrehozott drámavilághoz

Érdekes jelenségei az irodalomtörténetnek azon írói életművek, melyek nem épültek be az irodalmi közvéleménybe. Nem egy íróval történt meg, hogy halála után kéziratban lappangó művei elkallódtak, sorsuk a felejtés lett. De izgalmasabb történet a teljes felejtésből kimentett, megmentett kéziratoké. „Sorsok” és irodalomtörténet csodálatos egybeesésének vélhetjük Báróczi Sándor unokaöccse, Kövesdi Boér Sándor elveszettnek hitt drámahagyatéka egy részének előkerülését. A szaktudomány számára *visszamentett* szöveghagyaték nyilván módosítja a továbbiakban a szerzőről való színháztörténeti, irodalomtörténeti gondolkodást.

Ki is ez a K. Boér Sándor? – kérdezhetjük, és kérdezte majdnem kétszáz évvel ezelőtt Kazinczy is Döbrentei Gáborhoz intézett levelében.¹ (A Báróczi Sándor-életrajz kiadására készülő Kazinczy érdeklődése nem meglepő, hisz az unokaöcsben is hasonló tehetséget remélhetett.)

Irodalomtörténet-írásunk úgy-ahogy tartja számon K. Boért. A lexikonok, enciklopédiák gyér adatokat közölnek róla, születési és halálozási évét sem jelölik pontosan.² Szinnyei³ sem tünteti fel a születési és halálozási évét, ellenben a fellelhető publikációk és kéziratok leltárszerű sorát adja.⁴

Hogy nem elsőrangú tehetség, és a színpadnak inkább mesterembere, mint művésze, azt nemcsak az bizonyítja, hogy művei a magas esztétikai szempontokat érvényesítő értékrendünk rostáján valószínűleg kihullnának, hanem az is, hogy Döbrentei Gábor is hasonlóan vélekedett Kazinczyhoz 1814 januárjában írott levelében: „Lehet, ha több alkalmatossága lett volna Irojoknak a maga kiművelésére s megtanulta volna a Dráma mivoltát, Schröder vagy Ziegler lett volna belőle.”⁵

De nem úgy van-e inkább, hogy az irodalmi korpusz időről időre felülvizsgálatra szorul, hogy különféle értelmező és irodalmi csoportok számára más és más értékek a fontosak belőle? S nem így van-e jól? Mert bármennyire is kaotikusnak tetszik az irodalmi értékek *rendezetlensége*, ez a rendezetlenség nem inkább *rendezhetetlenség-e*, azaz olyan állapot, amelynek nyugópontja nincs, mert az az irodalmi élet halálát jelentené? És létezik-e a nagyközönség számára az érték kiválasztásának egyedül üdvözítő receptje? Úgy tűnik, erre a történetiség sem képes.

Boér már 1792-ben kiadja a barokk heroikus regény klasszikusának, Jean Barclay *Argenis*ének kivonatos magyar fordítását.⁶

¹ „Ismeri-e az Úr Boér Sándor Urat Ispánlakán, a mi Báróczink nevelőjét? Ez az úr mennyi idős? Van-e hivatalban? Házasa-e? Argenisza nyomtatva van-e? s ha van, hol és mikor jelent meg? Mit írt még?” Kelt 1813. dec. 27. = *Kazinczy Ferenc levelezése*. XI. k. Közzéteszi Dr. Váczy János. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp. 1901. 162. (A továbbiakban: Kaz. Lev.)

² L. Boér Sándor címszó = *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája*. III. k. Bp. 1893; *Egyetemes Magyar Encyklopédia*. Kiadja a Szent István Társulat. Szerk. Pollák Nep. János, pécsi székesegyházi kanonok. Pest 1868.

³ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. k. Bp. 1891.

⁴ L. K. Boér Sándor drámairói képének alakulástörténetét. = Bartha Katalin Ágnes: *Történelem az érzékenyjátékban. Közelítés K. Boér Sándor drámavilágához* (Kvár 2000) c. államvizsga-dolgozat *K. Boér az irodalomtörténet színpadán. Szövegkincs, alakuló szövegegyüttes* c. fejezetét.

⁵ Kaz. Lev. XI. 184.

⁶ *Bárkláj Argénisse*. Deákból szabad fordítás, K. Boér Sándor által. Kolosvárat és Szebenben, 1792. Barclay 1621-ben megjelent főműve, az *Argenis* c. lovagtörténet óriási népszerűségnek örvendett, ezt mutatja, hogy a 17. század folyamán többször fordították angolra. Magyarra Boéron kívül Fejér Antal is lefordítja. = Fejér Antal: *Bárklájus*

Az első magyar hivatásos színelőadást 1792. december 17-én tartották Kolozsváron.⁷ Nyitódarabnak a rendelkezésre álló források a *Köleséri, vagy is titkos ellenkezés* című drámát jelölik meg, de ennek sajnos sem színlapját, sem szövegválogatását nem ismerjük.

Kecsegetető a gondolat, hogy azonos lehetett Boér Sándor lappangó kéziratos, *Köleséri, vagy is a hasznos kár* című egyfelvonásos érzékenyjátékával. Erre vonatkozóan azonban nincs adatunk.

Alig kezdődtek el az előadások, Boér rögtön arra gondol Bartsai Lászlóval (mindketten tiszteletbeli hivatalnokok a Guberniumnál), hogy a színház műsorkínálatát fordított és eredeti darabokkal gazdagítsák, hogy egyfelől a színtársulatot elfogyhatatlan munkákkal segítsék, másfelől pedig az olvasást szeretők a könyvek szűk voltát ne panaszolhassák. Végül 1793-ban az *Erdélyi Játékos Gyűjteményben* 11 szöveg jelenik meg; ebből három szabadon fordított és három eredeti darab a Boér szerzeménye.⁸ A két lelkes ifjú negyedévenként ígér egy-egy szakaszt két kötetben, hat színdarabban; évenként tehát 8 kötetet 24 színdarabban, részint fordításokat, részint eredeti darabokat. Az első előfizetés csekély számú volt, de azért „ennyi érdemes olvasó” kedvéért megindítják a kiadást az első két szakaszt négy kötetben 11 darabban.

K. Boér 1795-ben pár hónapig a kolozsvári játékszín igazgatója, de mivel Kótsi Patkó Jánossal személyi ellentétbe kerül, lemond az igazgatóságról. 1823 szeptemberében még ajánlatot küld be ispánlakai magányából, melyben kifejti a színház évi kibérlésére vonatkozó javaslatát, de feltételeit nem fogadják el.⁹ Úgy tűnik, teljesen elhallgatott, mégis 1827-ben a Tudományos Gyűjteményben egy érdekes *Jelentést* ad ki minden magyarországi érdemes könyvnyomtatókhöz,¹⁰ melyben 32 történelmi tárgyú darabját ajánlja fel ingyen az őket kinyomtatandó legelső jelentkezőnek, „minthogy – írja – most a nyomtatás állapotja ebben a mi Erdélyi Hazánkban igen gyenge lábon áll, kéntelenítettek ez iránt a szomszéd atyafi Magyar Hazához folyamodni”. Ugyanebben az évben a Tudományos Gyűjtemény előbbi kötetében *A Nagy Nevezet* című tanulmánya is megjelent.¹¹

Felszólítása sajnos válasz nélkül maradt, és egyetlen darabja sem lát nyomdafestéket. A Felsőmagyarországi Minervában májusban megjelent *Elég szükség van* című költeménye is felpanaszolja a „nyomtató sajtó” hiányát.

Kéziratos kötetek

A vizsgált kéziratos érzékenyjátékokat tartalmazó kötet teljes címe: *Nemzeti Darabok, Az az Erdélyi és Magyar Országú válogatott történetekből készült Érzékeny Játékok, mellyeket*

János Argenisse. I–II. 2. Egerbe, 1792. Hatással volt Dugonics *Etelkájára*. Lásd még a témához May István: *A magyar heroikus regény története*. 1985.

⁷ Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821*. Buk. 1972. 25.

⁸ Boér fordításai: *A formentéri remete*. Érzékenyjáték, 2 felv., Kotzebue után szabadon, az erdélyi játszószínház alkalmazva (ti. elhagyta a tömegjeleneteket és látványosságokat); *Ki legyen ő? Vigjáték*, 3 felv., Schröder után szabadon; *Elfridé, vagyis a szépség áldozattjai*. Szomorújáték, 3 felv., szabadon németből Bertuchtól. Eredeti darabjai: *Negyedik László*. Nemzeti szomorújáték, 3 felv.; *Az óbester, vagyis a hívség jutalma*. Érzékenyjáték, 5 felv.; *A nemes jóltevő*. Érzékenyjáték, 1 felv.

⁹ „Az október elsejei árverésre két ajánlat érkezett. Az egyiket Boér Sándor, az író adta be Ispánlakáról szeptember 27-én, mely szerint 1000 ft. bért fizet évenként, ha a) a színházat megkapja három évre; b) a bért két részletben utólag fizetheti; c) a király halála esetén előadásokat nem tarthatván, azon évre bért nem kell fizetnie; d) idegen társaság játékkengedélyt nem kap; e) a játszószemélyek panaszait a bizottság nem veszi figyelembe. A másikat Slawik Károly, egy bécsi német társulat directora tette.” A sikertelen árverés után Nagy Lázár ajánlatát fogadja el a bizottság – írja Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kvár 1897. 99.

¹⁰ Tudományos Gyűjtemény. IV. k. Pesten 1827. 118–124.

¹¹ Tudományos Gyűjtemény. III. k. Pesten 1827. 54–58.

szerezett K. Boér Sándor (1814). A *Nemzeti Darabok* lelőhelyére Ferenczi Zoltán könyvének egy lábjegyzete nyomán bukkantunk, aki Domján Istvánnak, a sepsiszentgyörgyi ev. református Kollégium egykori igazgatójának közlésére utal.¹² A Székely Mikó Kollégium dokumentációs könyvtárában ma is megvan a négy kötet, mely 11 kéziratos drámát tartalmaz, az első kötet élén a Kedves Nemzetem!-hez szóló bevezetővel. Az egyes kötetek Boér Sándor drámakéziratainak papír kötésű, negyedrért alakú (26 x 21 cm) kolligátumai.¹³

Milyen olvasási/nézési módot ajánl Boér?

K. Boér drámaírói tevékenységét páratlannak mondhatjuk a maga nemében, főleg mert a színházi műsor vonzásába kerülő írónk munkássága az éledő erdélyi színészet jellemző hatását mutatja, azt a különös kapcsolatot, amelyet a színpad és a szerző találkozása jelent. Nagymértű vállalkozása, amely nem akar kevesebbet, mint dramatizálni a magyar történelmet, több mint harminckét történelmi érzékenyjátékot eredményez! Előadásukról azonban nem tudunk.

Kövesdi Boér Sándor a *Nemzeti Darabok* bevezetőjében 24 történelmi játékot ígér. „Ezen nemzeti darabok 8 kötetekből fognak állani; minden kötetbe 3 játék, és így a 8-ba 24 lesz. Mellyek rendre következnek egy más után úgy, a mint a Historia idő szakasszaiból rendre dolgozodtak ki.” Fontosnak tartja kiemelni, hogy: „A velemek nem költemény, hanem valóságos meg esett igazság. Mindeniket sok fáradsággal, számos könyvek, és ritka kéz írások olvasásával Magyar Országai és Erdélyi válogatott régiségekből dolgoztam ki”.

Milyen cél hajtja e Szigligeti Ede termékenységéhez hasonlítható drámaíró?

Dramatizálni a magyar történelmet. A műfaji választás pedig nem esetleges. Szilárd meggyőződés áll mögötte: „A Szívben semmi olyan mély benyomást nem tsinál, mint a Játék Színi előadás. Ez mind a prédikátzionál, mind az olvasásnál, mind a javasolásnál jobban munkáltatja az indulatot.”

Az erdélyi színjátszás elkötelezettje a haza nemzeti játszókból álló társaságaira tekint, a kevesebb tagú társaságokra is gondol, és darabjait „nagy fáradsággal, kevés személyekből állókra” szorítja.

¹² Vö. Ferenczi Zoltán: *i.m.* 285.

¹³ A drámák számozottak. Mivel a kézirat lapjai a megfelelő helyen nem sorszámozottak, az idézett helyeket az egyes drámákra vonatkozólag a dráma sorszámaival, valamint a felvonás és jelenetek számával jelöljük. Az érzékenyjátékok címei (a címek mellett Boér feltünteteti a forrásait, a drámatörténet idejét is), élükön a sorszámokkal a következők: Az I. kötetben: 1. *István hertzeg, vagy is A Tatárok megverettetése*. Egy igaz Történetekből készült Nemzeti Érzékeny Játék 4 felvonásokban; 2. *Apor László, vagy is A két Királyok*. Érzékeny Játék 4 felvonásokban; 3. *Mária és Sigmond, vagy is A rossz Tanácsos*. Érzékeny dráma 4 felvonásokban; a II. kötetben: 4. *Szengyörgyi Cecilia, vagy is A bánatból származó öröm*. Érzékeny dráma 4 felvonásokban; 5. *Grof Szilágyi Mihály, vagy is Az okos Szakács*. Magyar Történetekből készült Érzékeny Játék 3 felvonásokban; 6. *Dosa György, vagy is A Paraszt Katonák*. Egy Nemzeti Történetekből készült Érzékeny Hadi Játék 4 felvonásokban; a III. kötet védőborító nélküli: 14. *Nádasdi Tamás, vagy is A ritka Generális*. Magyar Történetekből készült Érzékeny vitézi Játék 3 felvonásokban; 15. *Második Szulimán Tsászár, vagy is Az ujj Törvény*. Nemzeti Érzékeny Játék 3 felvonásokban; a IV. kötetben: 22. *Eugenius Bétsbe, vagy is A Zentai Győzedelem*. Hadi Érzékeny játék 3 felvonásokban (hiányzik a címlap és a szereplőket tartalmazó oldal. A címet K. Boér Sándor 1827-es Jelentéséből vettük át. = Tudományos Gyűjtemény IV. k. 1827); 23. *Geréb Antal, vagy is A Kurutz háború*. Erdélyi történetekből készült Érzékeny Játék 3 felvonásokban; 24. *Grof Bornevál, vagy is Az Idegenek Konstantinápolyba*. Magyar és Török Történetekből készült Érzékeny Játék 4 felvonásokban. Keletkezésük ideje 1814 előttre tehető (ekkor kelt a *Nemzeti Darabok* bevezetője). A darabok keletkezési helye a bevezetőben megjelölt Ispánlakára tehető. Nyomatásban nem jelentek meg. Szövegkritikai megjegyzések: az idézetekben arra törekedtünk, hogy a szöveget betűhíven adjuk, tehát a központosítást, a kézirat nagybetűs szókezdeteit, hosszú ékezeteket is megőriztük. Csak az „ö” és „ü” betűs szavak leírásakor járunk el a mai helyesírás szerint, mivel Boér csak hosszú ö-t és ü-t használt. Az autográf kézirat tisztázott alakban van, gondos munkára vall.

A didaktikus cél sem véletlenül kap hangsúlyt. A korban szükséges volt fejtegetni, hogy a színház a jó erkölcsöknek, okos magaviseletnek, a nyelvnek és különösen a nemzeti virtusnak az iskolája, szemben azon állításokkal, melyek a teátrumot a „szüzesség megrontása helyének”, a komédiázást a magyar karakterhez méltatlannak tartották.¹⁴

Boér megfogalmazásában: „a Játék Színbe nem csak azért kell menni, kivált az ifjuságnak, hogy ott vagy kaczagjon vagy sirjon, hanem azért is, hogy tanuljon valamit. Ezen Munkáim által pedig mind a három cél elérheti.” Darabjaiban megjelennek „sok hajdani Hőseink, Fejedelmeink, Vezéreink, Tanátsosaink és ritka Asszonyaink, a kik régenten magokat világi pályafutások alatt ditsőségesen megkülönböztették. Mintegy feltámadva állanak elé a századoktól fogva porrá vált híres személyek, mintha most is gyakorolnák az akkori különbnél különbféle betességeiket, úgymint Uralkodókhoz való hívségeket, Hazai és Nemzeti vonzódásokat, kedveseikhez való igaz szereteteket, megrettenthetetlen vitézségeket, vagy egyéb fénylő virtusokat.” A híres személyek most „újra tündökölnék” játékaiban. „Valamint pedig egyfelől az ilyen követést érdemlő férfiak ditsérve mutogattatnak, úgy másfelől a vétkesek is eléfordulnak mellettek, hogy mind a szépet megkívánni, mind a rútat megutálni lehessen.”

Boér Sándor bevezetőjéből több okból is idéztünk ilyen terjedelemben. Miközben azon töprengtünk, hogy el lehet-e választani a bevezetőt maguktól a daraboktól, és ha igen, ez jót tesz-e azoknak, egyre inkább megerősödött bennünk az a gondolat, hogy a Kedves Nemzetemhez! címzett ajánlást ne csupán a reklám helyének és a színház propagálásának tekintsük, hanem azt is műként olvassuk. Ez egy lehetséges korabeli olvasat lenne, „Boér Sándor olvasta Boér Sándor-írást”. Az ő értelmezései sajátosan illeszkednek drámaírói életművébe: a műhöz hozzátartozik olvasata, aki enélkül olvas, nem az egészét olvassa.

Kibédi Varga Áron javaslatát megfontolva a régi szövegekhez való irodalomtörténeti közéleti lehetséges módja az lenne, hogy két irodalomtörténetet kellene szentelni a múlt korszakoknak: egyet, amely a korizlést közelíti meg, és egy másikat, amely elfogadná az időközben meghonosodott kánont.¹⁵

Hogy hogyan értékelhető a mű a 18. század végi és 19. század eleji irodalom kontextusában, azt nehezen lehetne belátni a Boér Sándor-i ajánlás megkerülésével. Boér bevezetőjében kétségtelenül a korizlés lenyomatát látjuk. Bevezetőjében félreérthetetlenül az egész nemzetet szólítja meg, nemcsak egy behatárolt olvasóréteg figyelmére számít, hanem olvasóinak potenciális körét az egész nemzetre kiterjeszti, melynek érdeklődését meg kívánja nyerni. Ezt főként magának a dráma műfajának az apológiája által véli elérni, s ennek a hagyományos, alapvetően hasznosságelvű értékrendbe és műfaji hierarchiába való beillesztése által.

Ekkoriban Magyarországon aktuális eszményként igen határozottan fogalmazódik meg az eredeti történelmi tárgyú dráma igénye, ami hatékonyan befolyásolja a drámaírók tevékenységét, s ezáltal csökkenti az elmélet és gyakorlat közti távolságot.¹⁶

Boér a magyar történelmet közérdekűnek tekinti. Olvasói, nézői megértésére számít, tudván, hogy a nagyközönség elvárásait elégíti ki azáltal, hogy darabjaiban a múlt jeles történeteit láthatják, olvashatják. Noha színházi szempontokat is szem előtt tart, játékaikat az olvasóknak is ajánlja. A korban egyáltalán nem volt szokatlan a kifejezetten olvasásra szánt drámák írása. Így

¹⁴ L. bővebben Bécsy Tamás: *A 18. század végének magyar dráma- és színházelmélete*. 51. = *Magyar színház-történet 1790–1873*. Szerk. Székely György, Kerényi Ferenc. Bp. 1991. A morális és patrióta színházról pedig Solt Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Bp. 1970. 48, 50.

¹⁵ Kibédi Varga Áron: *Az irodalomtörténet kettős válsága*. = Uő: *Noé könyvei. Tanulmányok, esszék*. Kvár 1999. 73.

¹⁶ Vö. Nagy Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*. Bp. 1993. 210.

Fejér György és Soós Márton is olvasásra való „édesítés” céljából nyújtják át a közönségnek színdarabokat tartalmazó kiadványaikat.¹⁷ Dugonics András számára sem érdekes a színmű és a történet közötti különbség.¹⁸ „Jeles történetei” valóban történetek, bennük az elbeszélés vált át időnként dialógusba. Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* című drámáját megfontoltan eltávolítja a színpadi előadás feltételeitől, és arra törekszik, hogy művét csak olvasva, tehát „magános aktussal” lehessen befogadni.¹⁹

„A játék írással való kedv találsnak állapottya, leg kényesebb is mint hogy az, tsak az olvasokra nézve függ a szerzőtől, de a Nézőkre nézve, inkább a Játszo személyektől függ. Ezt sokszor volt modom tapasztalni, a mig egy darabig, a felsőbbek tetszéséből a Kolozsváriaknak Directorok voltam. Mihelyt ők hibáznak, leg ottan unalmassá válik a leg szebb Darab is. Ennél fogva sokszor meg esék, hogy az olvasoknak valósággal tetsző Játék a Nézőknek nem tetszik” – vélekedik írónk, és ezért bizonyosabbnak tartja, hogy játéka „az olvasok előtt találak Kedvet, mint az iránt, hogy a Nézők előtt találak”.

Történelem és dráma viszonyát fejtegetve a történelmi forrásokhoz való hűség mellett drámakoncepciójának egyik sajátosságát, a dráma időtartamáról való nézetét emelnénk ki: „Azt a hibát magam előre jelentem némelyikbe meg lenni, hogy a benne eléforduló tárgyaknak végbemegetésekre több idő kellett a kritizálók gusztsusa szerint megkívántató 48 óránál. De ez minden historiából készülő játékokba így vagyon. A nagy történeteket soha sem lehet úgy megszorítani, mint az aproságokat [...] Az én játékaim közül kevés van olyan is, amely két hét alatt végbe ne mehetett volna, mégis lehet sokaknak nem tetszenek.”

Bár hibaként tételezi a kritikusok által megkívánt szabály be nem tartását – miszerint a cselekmény időtartama ideális esetben azonos az előadásával, de semmiképp sem lehet hosszabb egy-másfél napnál, esetleg 48 óránál –, ugyanakkor el is határolja magát ettől, minthogy átutalja a kritikusok hatáskörébe, és valószínűtlennek tartja a nagy történetek időtartamának ilyen mérvű sűrítését. És azzal az ügyes fogással oldja fel e problémát, hogy játéka közül kevés olyan van, ami két hét alatt meg ne történhetett volna, és Shakespeare-t említi igazolásképpen, akinek „olyan darabja is van, amelynek első felvonásába kereszteltetett meg az a vitéz, aki az ötödikbe az öregség miatt megholt. Erre tehát kellett legalábbis 70 esztendő; mégis az ő munkái már két századoktól fogva tsaknem bálványai az Ánglus nemzetnek. Kétség kívül nem veszik számba az elkerülhetetlen hibát, midőn elég más betességek vannak.”

Az a mód, ahogy megpróbálja kezelni azt az elméleti problémát, amit a kortárs kritika és elméleti irodalom a hármasság szabálya alapján a görögök és Shakespeare között állított fel, Lessing kritikai megjegyzéseit asszociálja (Boér nem tér ki részletesebben a helyszín és cselekmény egységére; az időtartamot emeli ki, mivel a történelmi drámából magából elengedhetetlenül következik ez a problematika). Annál is inkább beleolvashatók Lessing nézetei a Boéréiba, minthogy bevezetőjében Shakespeare, Voltaire, Schiller, Kotzebue, Richelieu, Szophoklész stb. mellett Lessinget is említi mint kiváló poéta írókat. Megemlíthetjük továbbá, hogy Boér Sándornak Kótsi Patkó Jánossal való összeütközése nem világnézeti alapon történik, hisz Kótsi sem csak hírből ismerte a *Hamburgi dramaturgiát*, és mindketten a felvilágosodás színpadi terjesztésének hívei voltak. A nézeteltérés úgy végződik, hogy Boér lemond a direktorságról. Ez azonban egy másik történet része.²⁰

¹⁷ Vö. Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp. 1995. 242.

¹⁸ *Jeles történetek, mellyeket a magyar Játék-színre alkalmaztatott Dugonics András királyi oktató*. I–II. Pesten 1794.

¹⁹ Vö. Nagy Imre: *i. m.* 56.

²⁰ A kérdésről bővebben: Ferenczi Zoltán: *i. m.* 302–303.

Kétségtelenül a rendi-nemesi érdeklődést segíthette, hogy a színpadon megjelenhetett mennyi történelmi személyiség, akiknek valóságos vagy vélt tettei a 18. században epikai hagyomány, régebben ismert vagy újabban feltárt történelmi források révén a közönség túlnyomó többsége számára ismertek voltak.

De figyeljünk erre a nagyméretű vállalkozásra! Meg kell említenünk, hogy Boérnak az Erdélyi Játékos Gyűjteményben (1792) olvasható három fordításán és három eredeti darabján kívül más színjátéka nem jelent meg soha nyomtatásban. Az éledő színészet és hazafiúi lelkesedés hatása alatt azonban sorra veszi a magyar történelem minden olyan jelenetét, amelyet drámai formába átönthetőnek vél, mindezt olyan szándékkal, hogy kiadja vagy előadatja őket. Ennek a tervnek a megvalósulása fűtheti a kolozsvári színtársulat igazgatójaként (1795), és ezt a tervet ápolgatja ispánlaki magányában is, ahol már 1814-ben 8 kötetben 24 drámája áll nyomtatásra készen. 1827-ben a Tudományos Gyűjteményben kiadott *Jelentés. Minden magyarországi érdemes könyvnyomtatóhoz* már 32 történelmi tárgyú drámáját ajánlja. Annál is inkább figyelemre méltó vállalkozással állunk szemben, minthogy az 1814-ben összekötött kéziratos kötetek, melyek egy része most felbukkant, olyan drámákat is tartalmaznak, amelyeket a 1827-es *Jelentés* nem említ. Így Boér tevékenységét szinte páratlannak mondhatjuk, mely az erdélyi színészet jellemző hatását mutatja, s egy erős drámaírói arcélt körvonalaz. Nem gondolhatjuk, hogy mindezen kudarcba fúló kiadási kísérlet Boérnak nem fájt, 1827-es *Jelentésén* kívül az 1829. január 1-jén kelt *Biztató Szókat* és az ehhez kapcsolódó, január 4-én keltezett *Tekintetes Kiadó Urak!*-hoz, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőihez címzett levelet még mindig a kiadásban reménykedő szerző írja.²¹

Érzékenyjátékosítani a magyar történelmet

Dramatizálni a magyar történelmet, mégpedig érzékenyjátékosítani. A mai fülnek egészen megmosolyogtatónak tűnhet e vállalkozás. A be nem avatott pedig nyomban fel is teszi a kérdést: melyik dicsőséges korszak lehetne a megfelelő? Mohács természetesen kizárva, a vérbe fojtott parasztlázadások, trónviszályok, pártvillongások úgyszintén. A „receptre” kíváncsiak vagyunk. A *Nemzeti Darabok Az Erdélyi és Magyar Országai válogatott történetekből* érzékenyjátékai megmutatják, hogyan lehet a „magyar historia időszakasszaiból rendre kidolgozni” ezeket, és milyen kritérium alapján kell kiválasztani a megfelelő periódust, hogyan lehet véres korszakokról is érzékenyjátékot írni.

E gondolatmenet azonban árnyalásra szorul. Kerényi Ferenc²² az érzékenyjátékot nem mint a kor színjátéktípusainak egyikét írja le, hanem a 18. század végére jellemző és hatásában átfo-gó típusról beszél, amely a német színműirodalom fordításai és a német színészet közvetítő hatására kerül színpadjainkra.

A közönség várakozásához való alkalmazkodás kényszere mutatkozik meg a szentimentalizmus színpadi elterjedésében, s Kerényi a „tragédia-program kudarcaként”²³ írja le, de ezt bizonyítják a két színházi központban, Pest-Budán és Kolozsvárt kialakuló első országos műsorrétegek is, ahol az érzékenyjáték az uralkodó típus.²⁴

²¹ L. Boér Sándor egyes tárgyú iratai. Quart. Hung. 723. OSZK Kézirattára.

²² Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849.* Magvető Bp. 1981. 43.

²³ Kerényi Ferenc: *i. m.* 28–42.

²⁴ „Erdélyben az érzékenyjáték részaránya még jelentősebb, mint Magyarországon. 1793-ban, a kolozsvári színészet első teljes évében – a jelenleg ismert műsoradatok szerint – 20 érzékenyjátéki előadás mutatható ki, 10 vígjátéki és 5 szomorújátéki ellenében.” L. Kerényi Ferenc: *Az erdélyi magyar hivatásos színészet kezdetei (1792–1797).* = *Magyar színháztörténet 1790–1873.* Szerk. Székely György, Kerényi Ferenc. Bp. 1991. 93.

Így nem véletlen, hogy August Kotzebue lesz Boér vállalt atyamestere (l. a bevezetője szövegét), aki valóságos iskolát teremtett érzékenyjátékaival. És a történelemben érzékenyjátékot látó író a korban hangadó stílus követőjének tekinthetjük. Hogy Boér Sándor történelmi érzékenyjátékot ír, az nem magában a múltbeli történetekben adott, hanem korának és világlátásának meg a történettel kapcsolatos attitűdjének következménye.

A történelem mitizálása, a nemzeti eszme historizálása

A 19. század történelmi tudata a nemzettudat egyik legfontosabb építőeleme. A kor történelmi tudatának kialakulásában a nemzeti történetírás alapvető szerepet játszott. Az Európaszerte kibontakozó történelmi érzék a nemzeti érzés kifejezője, sajátos megnyilvánulása. A történetírás a nemzeti öntudat fokozásának sajátos szerepét ölti fel, és a múltat olyan „tükörnek” tekinti, melybe belepillantva a nemzet felismerheti karakterének sajátos jegyeit, megszilárdíthatja identitását s felismerheti történelmének jövőbe vezető lehetőségét. A magyar nyelv méltóságának hangsúlyozása, a történelem erkölces tanító szerepe, valamint a rendi nacionalizmus erősödése közös eszmetörténelmi forrásra vezethető vissza: a felvilágosodásra.

A korabeli történetíró iskola módszere nem azon alapult, hogy mennyire tudta a történelmi igazságot felderíteni, hanem azon, hogy mennyire összefüggő és mennyire hatásos képet adott a nemzet múltjáról.²⁵ A korabeli műfajhierarchia csúcsán álló dráma s a meggyőződés, hogy „a szívbe semmi olyan mély benyomást nem tsinál, mint a játékszíni előadás”, a történelmi érzékenyjátéknak sajátos perspektívát nyújt: a múlt példamutató hőskora a nemzeti eszme megnyilvánulása lesz. Boér a múltat bizonyos hol kimondott, hol rejtett alapelvek szerint rendez és szervezi, kiemelve vagy elhallgatva – már csak mennyisége és áttekinthetlensége²⁶ miatt is – a rendelkezésére álló anyag egy részét. A történelmi források megjelölése és ezeknek a játékszínre alkalmazása egymásnak nem mond ellent, hanem egymást kölcsönösen kiegészítve – Kótsi Patkót parafrazálva – a szív formálására és a nemzet karakterének jobbítására szolgáló legalkalmasabb eszköz.²⁷

Grof Szilágyi Mihály vagy is Az okos Szakáts

A *Nemzeti Darabok* 5. számozott darabja: *Grof Szilágyi Mihály vagy is Az okos Szakáts*.²⁸ Magyar Történetekből készült Érzékeny Játék 3 felvonásokban. „A történetnek melyek 1468 tájban estenek veleje a Budai Ur Magyar Historiai Lexiconából van szedegetve” – áll a címlaldal.

Legenda és történelem egybemosása, szájhagyomány és irodalom egymásra hatása, az irodalom szférája és a történelmi célzatosság közelítése e történelmi érzékenyjátékból mind kiolvashatók. A történelem újraírásának kényszerét K. Boér Sándornál a korabeli történelemrajongás természetes következményének tekinthetjük. Nem célunk Budai Ézsaiás *Magyar Ország Historiájának*²⁹ a drámához való viszonyát tárgyalni. Ez egy további tanulmány része lehet.

²⁵ Nagy Imre: *i. m.* 27.

²⁶ Vö. a fentebb idézett bevezető szövegével, a hosszú történetek megrövidítésének a szerző által felvetett problematikájával.

²⁷ Kótsi Patkó János: *Béköszöntő beszéd.* = Kótsi Patkó János: *A Régi és Új Theátrum Historiája és egyéb írárok.* Buk. 1973. 135.

²⁸ A továbbiakban csak *Grof Szilágyi Mihályként* szerepel a cím.

²⁹ A K. Boér Sándor által forrásul megjelölt *Historiai Lexikon Budai Ézsaiás (1766–1841)*, a debreceni református kollégium Göttingent és Oxfordot megjárt híres történelem- és klasszikus nyelvek tanárának munkája, aki nagymértékben hozzájárult a kollégium kormányának ama határozatához (1797), hogy „ezután minden tudományok magyar nyelv-

Ellenben a történelem folyamán alakuló Mátyás király-kép felvázolásának egypár alakító elemét emeljük ki, ami megítélésünk szerint szorosan kapcsolódik elemzendő drámánkhoz.

Mátyás király halála a történelemben, a magyar kultúra fejlődésében, utólag jól tudjuk, éles cezúrát jelent. „Mátyás király népszerűsége évszázadok során más-más formában fogalmazódott meg. Ma már nem lehet kétségbe vonni, hogy életétől napjainkig a rokonszenves ábrázolás uralkodott, de azok a mesék, mondák, anekdoták, közmondások, amelyeket a hiteles folklórgyűjtések korától kezdve néphagyománynak tekintünk, a felvilágosodás koráig vezethetők vissza” – írja Kriza Ildikó a Mátyás-folklór kialakulását számba vevő tanulmányában.³⁰

A szűkös 15. századi források elégtelennek mutatkoznak a Mátyás királyról szóló folklór keletkezésére. A Heltai summázta kép talán a leghelytállóbb: „Életében mind az egész ország reá kiált vala Mátyás királyra, hogy igen kövély, nagyravagyó, hertelen haragú és felette igen telhetetlen volna. Megnyúzná és megönné az országot a sok vámmal és a nagy rovásokkal, mert négyszer rója vala minden esztendőben az országot etc. De mihellyt meghala, minden ember ottan dicsérni kezdé őtet, mert mindjárt kezdé bomlani a békesség az országban. Ottan megelevenülnének a törökek is, és az ország egyik nyavallyából a másikba esék. Akkoron kezdé minden ember megismerni, micsoda jeles fejedelem volt volna az Mátyás király. És akkoron kezdének mind az emberek mondani: De csak élne Mátyás király, bátor minden esztendőben hétszer rónná meg az országot etc.”³¹

Kétségtelen, hogy a felvilágosodás korában a nemzeti király ideálját Mátyás királyban látták. A halála után kibontakozó mondanakör, az igazságos, okos, szegényeket megsegítő király köré fonódó színhagyomány struktúrája nem változott a felvilágosodás idején.³² Ilyen nem történeti hitelű mondák, anekdoták beépülését figyelhetjük meg a *Grof Szilágyi Mihály* című drámában is, melyeknek életszerűsége a drámaírói „kedv találás” céljával esik egybe.

A korban a Hunyadiak alakja páratlan népszerűségnek örvend.³³ A téma időszerűsége okozta, hogy Bessenyei György *Hunyadi Lászlójától Vahot Imre Költő és király* című művéig több mint harminc dráma foglalkozott a Hunyadiak alakjával.³⁴

Nem véletlen, hogy írónk Mátyás uralkodásának idejét választja érzékenyjátékának idejéül. A törökverő Hunyadi János heroizmusa, László tragikumuma és Mátyás dicsősége többféle megközelítési lehetőséget enged.

Jellemző Boér történelem-láttatásának milyenségére, hogy a 4. számozott darabban, amelynek cselekménye időrendileg a *Grof Szilágyi Mihály* előtt történik, s címe *Szengyörgyi Cecilia vagy is A bánatból származó öröm*, és Zsigmond magyar király és német császár uralkodása idején játszódik, a törökverő Hunyadi János is szerepel, de csak úgy mint „János egy Erdélyi ifjú”, akiről a dráma folyamán kiderül, hogy a király édesfia (IV. felv.). Zsigmond király jövődöbéli vejének (Albert hercegnek) figyelmébe ajánlja szerelemgyermekét, fiatalkori „szerelemre hajlandóságát” pedig figyelmeztetőnek szánja a vő számára (a félrelépések elkerülése végett). A *Grof Szilágyi Mihály*ban Hunyadi János nem szerepel, de emléke élő hagyomány-

ven taníttassanak”. Amikor általánosan latin volt az iskolai oktatás nyelve, ő magyar tankönyveket írt és alkalmazott. Idézett műve: *Magyar Ország Históriaja. A Mohácsi veszedelemig*. Készítette tanítványi számára Budai Ézsaiás Debrecenben, nyomtatta Csáthy György, 1805.

A „Budai Ur Magyar Historiai Lexicon” jelölheti Ézsaiás testvérének, Ferencnek (1760–1802) művét: *Magyarország polgári históriájára való lexicon a XV. század végéig*. Kiadta Budai Ézsaiás. Nagyvárad 1804–1805. 3 köt.

³⁰ Kriza Ildikó: *Mesék és mondák Mátyás királyról*. Bp. 1999. 165.

³¹ Heltai Gáspár: *Száz fabula, Krónika és egyéb írások*. Buk. 1980. 523.

³² L. részletesebben Kriza Ildikó: *i. m.* 1999. 166.

³³ L. a témával részletesen foglalkozó Nagy Imre: *i. m.* 28–80.

³⁴ Péterffy Béla: *A Hunyadiak a magyar drámairodalomban. = A Temesvári Magyar Királyi Állami Főgymnásium 1902–1903. évi értesítője*. Temesvár 1903.

ként van jelen. Az özvegy különösen, de Mátyás, Szilágyi Mihály és Ország nádorispán, a szereplők nagy része megemlékezik róla. A két dráma közti időbeli kapcsolatot az apa emléke, a történelmi események összefonódása mutatja. A 6. számú darab, *Dosa György, vagy is A Paraszt Katonák* című érzékeny hadi játékban Perényi nádorispán Ulászlót Mátyáshoz képest gyenge királynak látja, és „a sok dolog kerülő paraszt” összecsődüléseért felelőssé teszi.

A történelmi kontinuitást az egymásután következő drámákban egyes szereplők újra felbukkanása (a 7. *Nádasdi Tamás, vagy is A ritka Generális* című érzékenyjátékban a Dózsa-darabból már ismert Zápolya János az egyik főszereplő lesz), illetve a meghaltak sorsára való kitérés jelzi.

Amint a dráma túlnó műfajiságának keretein

Érdekes tanulmány eredhetne olyan megközelítésből, amely az érzékenyjáték más műfajokkal való érintkezését venné alapul. A dráma szinte túlnó műfajiságának keretein. Pusztán pár megfigyelésünket jelezzük ezzel kapcsolatban. Ha az események sorrendjében az uralkodók egymásutánjában olvassuk az egymást követő darabokat, mintha több száz éves eposziát olvasnánk, mely az egyes királyok uralkodása szerint oszlik nagyobb fejezetekre, az eposzia derűsebb változatát, melynek hőse az idealizált történelem. A darabok olvastán pedig önkéntelenül a cselekménybonyolításnak regényesítése³⁵ is felötlik.

A 18–19. századi mondák egyik jellegzetessége az inkognitóban, álöltözetben járó király, aki az országban így talál rá a hatalmukkal visszaélőkre, a szűkölködő személyekre. Az álruhás hősök, istenek, királyok ábrázolásának sorába illeszkedik a Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák sokasága.³⁶

A világ egész drámairodalmán végighúzó, soha ki nem irtható álruhák, álöltözetek sajátosan „sűrített kontraszthatások” (Hevesi Sándor szóhasználata),³⁷ hogy valaki nem az, akinek látszik – az mindig drámai. Ebben a kontrasztban potenciálisan rendkívüli sűrítés, feszültség és akció rejlik (a drámában ez a fajta lehetőség nincsen kihasználva, Mátyás maga meséli el álruhás történetét a kolozsvári bíróról nádorának). Az álruha a történelmi mondákban olyan hasznos kelléknek bizonyul, melynek segítségével különböző események előadhatóak azokkal a végkövetkeztetésekkel, melyek az igazságszolgáltatásra utalnak.

Az érzékenyjátékban a történelmi mondákon túl, amelyek maguk is közel állnak a meséhez, szintén találunk a mesei elemekre bizonyítékot. Az igazságszolgáltatás, a dráma folyamán folytonosan hangsúlyozott királyi igazságosság a nemzet egészének érdekét szolgálja. A próbák, megpróbáltatások, bonyodalmak után a hősök elnyerik jutalmukat, a rossz pedig büntetését (a színpal mögött mozgolódó intrikus).

A történelmi kronológiát nem lehet számon kérni a folklórtól, de az írott kultúra és szájnyomvány összefonódásának következtében a drámától sem. Lessing is a történelmi kronológia feloldását javasolja implicite, mikor azt írja, hogy a történelmi drámában a költő még a történelmi eseményekkel is szabadon bánhat, ha a jellemek hű rajza belsőleg valószínűsíti a cse-

³⁵ „A kor regényei és színművei között mintha komplementer kapcsolat lenne, mintha a kettő együtt inkább ki tudta volna elégíteni az időszak művelt magyarjainak a fikciós műfajokkal szemben most bontakozó igényeit. Mindenképpen elgondolkodtatóak a két műfaj együttkezelésének olyan apró, de egyébként nehezen magyarázható jelei, mint – például – az, hogy Dugonics András *Jeles történetek* címmel adja ki színművei egy csoportját” – írja Bíró Ferenc: *i. m.* 242.

³⁶ Kriza Ildikó: *i. m.* 168.

³⁷ Hevesi Sándor: *A drámairás iskolája*. Bp. 1961. 409.

lekményt.³⁸ A Mátyás-tradíció egy másik fontos háttérvonatkozásaként Kriza Ildikó a közep-kortól divatos, egész Európában terjedő anekdotahagyományt jelöli meg.³⁹

Az érzékenyjáték szereplője: „Kati, egy paraszt születésű, de szép és okos mosó leány”. Ő indítja az anekdotahagyományból jól ismert bonyodalmat, amely a színjátékban eléggé kiéleződik, és a félreértés – melyre maga a király ad okot, amikor feljogosítja Katit, hogy azt a darabot vigye el a budai palotából, ami számára a legkedvesebb – hatásos, jól játszható jeleneteket szül, és már-már vígjátéki hatást vált ki.

A szép és okos leány, aki érti a mókát, kap is az alkalmon és a „megálomporozott” királyt viszi el magával egy ládában. Az érzékenyjáték ügyesen él az anekdota nyújtotta lehetőséggel, és szervesen illeszti a dráma történéseibe. A *Grof Szilágyi Mihály*nak ez a cselekményszála többek között érintkezik Pálóczi Horváth Ádám 1816-ban megjelent *A tétényi leány* című vígjátékával (amelynek tárgya szintén tréfás népi monda), Kisfaludy Károly *Mátyás deák* (1825) című egyfelvonásos darabjával és a szintén egyfelvonásos *Hűség próbájával*, Gaál József *A király Ludason* (1837) című történelmi vígjátékával is. Vahot Imre *Költő és királya* azonban a Mátyás körül szövődő anekdoták drámában való feldolgozásának árnyoldalát mutatja. Az álarc nélkül forgoló Mátyás (nem tesz neki jól, hogy nincs álöltözet) léha nős embernek mutatkozik, és történelmi személyiségét lealacsonyítja.

E kisebb kitérő végén még megemlítjük a *Grof Szilágyi Mihály*hoz szorosabban kapcsolódó, Kisfaludy Károly által írt, *Szilágyi szabadulása* című egyfelvonásos „hazai drámát”, mely a tárgyból kifolyólag hasonló elemeket tartalmaz.

Alakok, személyek, szerepkör

A már néhány megelőlegezett szereplőt s az érzékenyjáték szereplőit a továbbiakban személyek-szerepkörök konfigurációja szempontjából figyeljük. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a szerepköri elkülönítések belejátszanak a drámába. Noha ez a szempont nem általánosítható, sőt gyakran vitatható, ebben az esetben eredménnyel kecsegtet.

A kolozsvári színtársulat megalakulása után a személyi feltételeket illetően (életkor, tehetség, alkat, műveltségi tényezők alapján) bizonyos szerepköri elkülönülés azonnal elkezdődött. Az első korszakot összegző 1797-es törvénykönyv évi szabályzata már a színészek „classificációjáról” beszél.⁴⁰

Amint fellép a dráma hőse, nevezzük meg az egyik hőst, a címadó egyikét, fontos az, hogy mit érzünk iránta. A mindenkori magyar olvasó/néző, históriában jártas személy könnyen azonosíthatja Szilágyi Mihályt, akit a rendek 1458-ban a tizenöt éves Mátyás király mellé öt évre kormányzóként rendelnek. Szilágyi Mihályt azonban a fiatal korához képest meglepő erélyt mutató unokaöcs hamarosan megfosztotta e tisztségtől. (Természetesen nem csupán nagybátyja veszélyeztette vagy keresztelte az ifjú uralkodó elképzeléseinek megvalósulását. Mátyás még

³⁸ Vö. Lessing, G. E.: *Laokoón. Hamburgi dramaturgia*. Ford. Vajda György Mihály, Timár Ilona. Sajtó alá rendezte, bev. és jegyz. ellátta Vajda György Mihály. Bp. 1963, ill. Zoltai Dénes: *Felvilágosult művészetfelfogás*. = Uő: *Az esztétika rövid története*. Bp. 1997. 115.

³⁹ Kriza Ildikó: *i. m.* 193.

⁴⁰ A legkorábbi erdélyi színházi törvénykönyvet 1795-ben állítják össze, miután Wesselényi indítványa nyomán az országgyűlés megválasztja az első színházi bizottságot. E bizottsággal került az erdélyi színészet országos felügyelet alá. Ekkor a kijelölt színházi bizottság (a pesti és bécsi színházi szabályok alapján) színházi törvényeket dolgozott ki. 1797-ben Wesselényi maga veszi át a társulatot és új „constitutiot” ad. A Ferenczi Zoltán által közölt 1803-as új szabályzat is a br. Wesselényi-féle 1797-i szabályzaton alapul, ami módosítva sokáig érvényben maradt. (L. Ferenczi: *i. m.* 117–125.) A *Magyar Színészet Évkönyve. Név és Naptár 1875. évre* is közli a Wesselényi-féle *Az Erdélyi Magyar Játék Színnek Constitutioját*, „eredeti orthographia szerint”, ami az 1803-as kissé bővített változata. L. Ua. Szerk. Lenhardt, Rajkay Friebeisz. 1875. 80–95. Mindezek adatul szolgálnak a színészek szerepköri elkülönülésére nézve.

csak fél esztendeje király, amikor Szilágyi Mihály kormányzó és Újlaky Miklós erdélyi vajda ellene szövetkeznek. Elfogatja nagybátyját, akit ugyan már lemondattak a kormányzói tisztségről.)

Mátyás és Szilágyi viszonyának megítélése korántsem egyértelmű. Budai Ézsaiás egyike azoknak, akik Szilágyi börtönbe vettetését Mátyás ballépésének nevezik, és egyenesen elítélik.⁴¹ Az újabb kori történelemkönyvek⁴² Mátyás cselekedetét nem ilyen egyértelműen ítélik meg, hiszen Szilágyi Mihály szabadulása után is kapcsolatban marad a Mátyás ellen szervezkedő főurakkal.

A világosvári fogságban, kiszolgáltatott helyzetben bemutatott szenvedő alak sajátosan érzékenyjátéki szereplő. Más kérdés az, hogy vele szemben hogyan értékelhető az igazságos Mátyás helyzete, aki őt tömlöcbe vettette. (Az elzárt Szilágyi Mihály, úgy tűnik, méltatlanul szenved. Mátyás mintha inogna, de ő képviseli a hatalmat, és Szilágyi Mihály csak pusztá eszköz a politikai apparátus kezében. Az ő szenvedése szükséges, ő példát statuál, hogy Mátyás megbizonyíthassa a nép előtt: a rokonsági szál is kevés, ha igazságszolgáltatásról van szó.)

Hunyadi Mátyás – az uralkodói szerepkör (például a Koncz József magáé lehetne vagy Kótsi Patkóé?), Szilágyi Mihály szerepét az apa szerepkörét betöltő színész játszáná, Szilágyi Erzsébetet a társulat heroinája, Katit a naivája, Zoltai István szerepét pedig , a szakácsét, aki Katiba szerelmes, a hősszerelmezt játszó színész alakítaná. Lábatlan Gergely, a világosvári főkapitány a fogoly Szilágyi csoportjához tartozik, de fogolytartó szerepével nem él vissza, sőt ő akadályozza meg, hogy a hamis parancs, mely Szilágyi kivégeztetését tartalmazza, ne teljesüljön.

Mátyás udvari köréhez Ország Mihály nádorispán, Csupor Miklós erdélyi vajda, Rozgonyi Sebestyén fővezér és tanácsos tartozik. És ide sorolható Szénási László, a király komornyikja, akinek szerepe a komikusi szerepkörbe illeszkedik (Jancsó Pál játszhatná).⁴³ Kati iránti szerelme nem is annyira szánalmas, mint amennyire nevetséges. Főleg gyávasága hangsúlyozódik, de ugyanakkor nagyravágyó, és sokat képzel magáról. Jó epizódszereplő, mulathatunk rajta.

Drámai időkezelés

Mindenekelőtt a mindenkori történelmi dráma „drámaiatlanságának” problémáját kell felvetnünk. A Szondi Péter használta „abszolút dráma”⁴⁴ értelmében a dráma mindig elsődleges (tehát nem másodlagos, vagyis nem ábrázolása valaminek, hanem önmagát ábrázolja, nem ismeri a citátumot, a variációt, és időformája a jelen idő; a dráma időmúlása a jelen idő abszolút egymásutánja). Ilyen megközelítésből teljesen világossá válik a történelmi dráma drámaiatlansága. A jelen idők abszolút egymásutánja nem érvényesülhet, mivel a jelenetek előtörténete és következménye (múltja és jövője) kívül marad a látható játékon. A történelem ismerete eleve kizárja az olyan szituáció megalkotását, amiben az abszolút dráma érvényesülhet. Magukat a történeteket meg epikusán kezeljük. Mivel elvárásaink nem abszolútak, az érzékenyjáték világhoz való közelítés a cél.

⁴¹ „Ennyi ditséreteit Mátyás királynak semmi annyira nem homájosítja, mint az, hogy ő hirtelen haragú ember lévén, gyakran az eránta tett szolgálatokról elfelejtkezett. A Szilágyi Mihállal és Podiebrád Györgyvel való bánását menteni nem lehet; de kivált nem lehet azt, a mint Vitéz Jánossal tselekedett” – írja Budai Ézsaiás: *i. m.* 305.

⁴² Nagy László: *Magyarország Európában (A honfoglalástól a közelmúltig)*. Honffy Kiadó, 1993. 104, illetve Kiss Dénes: *Igy élt Mátyás király*. Bp. 1990. 45.

⁴³ Noha a szerepkörök elnevezése és ilyen hangsúlyozott elkülönülése csak később alakul ki, K. Boér Sándor színházi tevékenysége s hangsúlyozott színházi szempontja, hogy a kisebb létszámú színtársulatokra alkalmazva írja drámáit, támogatni látszik nézetünket.

⁴⁴ L. Peter Szondi: *A modern dráma elmélete, 1880–1950*. Bp. 1979. 11–16.

A történetalakulás/alakítás főbb mechanizmusaira figyelve megállapítható, hogy szorosabb értelemben a cselekmény egységéről a *Grof Szilágyi Mihály*ban nem beszélhetünk. Megítélésünk szerint a hajdani idő egységének elve azért maradhatott fenn sokáig mint alapvető drámai szabály (noha félreértésen alapult), mert a dráma megköveteli az időbeli koncentrátság valamilyen formáját.

Nos, milyen időbeli koncentrátság érvényesül a drámában? Hogyan „rövidíti” meg a „nagy történeteket” K. Boér? Amint már említettük, nincs jogunk a történelmi kronológiát számon kérni a műben. Adódik a példa, és maga Boér is említi bevezetőjében Shakespeare műveit. Shakespeare királydrámái, „történelmi krónikái” példaképpül szolgálhattak. És hogyan dramatizálja Shakespeare a történelmet? – tehetjük fel a kérdést. Elsősorban a tömörítés, a sűrítés módszerével; egész éveket hónapokká rövidít, hónapokat napokká, egyetlen nagy jelenetvé. Boér is nyilván rövidít, és sűríteni is próbál, de nem válik az érzékenyjáték előnyére, hogy nem mond le – a Szilágyi Mihály és Mátyás király összeütközésén, valamint Kati és a király félreértésen alapuló szembenállásán kívül – a forrásaiban szereplő egyéb történetekről, s ezeket nem mellékcselekményként szövi a drámaalkonstrakcióhoz, hanem legtöbbször szereplőivel elbeszéli.

Az egyes felvonások főbb „akcióit” az időkezelés szempontjából tekintjük át. Arra figyelünk, milyen mechanizmusok teszik azt, hogy időbeli koncentrátság helyett inkább feloldott időszerkezettel találkozunk; továbbá hogy mi állítja meg az események menetét. Mi a funkciója a sok állóképes jelenetnek? Mi eredményezi mégis az előremozdulást az egyes jelenetekben? És mi biztosítja a színpadi jelen idő illúzióját?

A függöny felemelkedik: „A Budai királyi palota, melybe van a királyi szék, és azon kívül a karosszék.” Két szorosan összefüggő szál indul. Mátyás király nincs az udvarban, távollétében kiderül, hogy a körülötte való viszonyok nem is olyan nagyon fényesek, noha „Europának nagyobb része tiszteli” őt – mondja Ország nádorispán. Szilágyi Erzsébet személyes sértésnek veszi, és háládatlanságnak nevezi, hogy nagybátyját, aki trónra jutásra segítette, Világosvárt fogolyként őriztetni. Az udvarban egy mosóleány egyre nagyobb tekintélynek örvend, melyet az udvari emberek nem néznek jó szemmel. A szép és okos Kati körül megindul a pletykálgatás, s a kíváncsiskodók Mátyással való viszonyára szeretnének fényt deríteni. A komornyik meg egyenesen a kis János herceg édesanyjáról érdeklődik a nádorispántól (egy kis indiszkréción), akinek kilétét titok fedi.

Az 5. jelenetben érkezik meg csak a király, és első jelenéséből ítélve elég víg kedélyűnek mutatkozik: „Itt van már a fejetek is. – Jó, hogy Oláhországba nem marada annyi golyobisok és nyilvesszők között.” A 9. jelenetben a pletykálgatás beszüntetése végett Mátyás úgy dönt, hogy Katit eltávolítja az udvartól. A 11–13. jelenetek színhelye: „Világosvárt egy közönséges fogház, két faszékkel.” Szilágyi monológja saját ártatlanságát hangsúlyozza. A méltatlanul szenvedő érzékenyjátéki hős a szerencse forgandóságát így konstatálja: „Mert kit ma ölnek a fejedelmek, azt holnap megutálhatják.” A következőkben látja rabságának okát: „Ha nékie nem hízelkedni, hanem az igazat kimondani kívántam, ha hirtelenkedéseit nem helybe hagyni, hanem Gubernátori kötelességem és hitem szerint tselekedni igyekeztem [...] bezzeg ki is esém a kegyelméből” (I. felv. 11. jel.). Zoltai nevezetes próbára készül: megmenteni Szilágyit és magát – csodát tenni, hogy Kati büszke legyen rá, és elámuljon Magyarországon.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a „szerelem”, „szeretet” mindenképp központja, az abszolút érték a dráma világában. Ezt hangsúlyozza Kati, a Komornyik, Ország, Zoltai. A hazafias érzelmek legalább ennyire fontos érték kategória. Ez utóbbi főleg Mátyás alakjához kapcsolódik, aki a csatából érkezik a dráma elején, és az utolsó felvonásban újabb csatába készül a haza megvédésének érdekében. A hazafiság kategóriáiban gondolkodik Szilágyi Mihály is,

akinek helyzetéből következően ez a szabadság érték kategóriájával társul, hisz „hatalmas élesztője a léleknek a szabadság”. Zoltai mintha a két kulcsszereplő fölött állna, motivációjának összetettsége Szilágyi és Mátyás fölé helyezi. Egyfelől „szolgai hívség” meg az a vágy munkál benne, hogy Magyarország „elbámuljon”, másfelől a „szeretet”, melyet „a szabadságnál is nagyobb élesztő”-nek nevez, és amelyet Kati iránti hű szerelme működtet. A lojalitás-eszme mellett egyfajta lázadó elégedetlenség szólama hangzik tőle. Korántsem egy tiborci hangvételű elkeseredettség ez, de nem érdektelen ráfigyelni: „De miért ne próbálhasson valaki nagy dolgot is, ha arra esze és bátorsága vagyon? *gondolkodva beszél* Tsak azért, hogy tseléd? Miért lett ez a nevezet olyan tsekélylé a kevélyek előtt? – Vallyon ha jól megfontoljuk, nem tseléd-é minden ember, bizonyos tekintetbe? Nem függ-é ki-ki a maga kötelességétől? – A Tanácsos pennával – a Pap Prédikációval – a Katona karddal – a Prokátor Perfolytatással, s más, egyébbel tartozik szolgálni. – A fősvény a pénznek, – a Kereskedő a nyereségnek, – a tüzes ifiu, mint én is, a szerelemnek hajt fejet [...] Mi vagyunk az Uraság oszlopai, a mi vállainkat nyomja annak terhe – Nem kell bennünket, a tseléd nevezettel, meg vetésből illetni. Az érdem nállunk is tarthat szállást: mi is mívelhetünk nemes tselekedeteket. Az teremtett bennünket is, a ki a Nagyokat, adhatott hát belénk is olyan tulajdonságokat, a millyenekkel azok bírnak” (I. felv. 13. jel.).

A korszakban feltűnően kevés az olyan dráma, amelynek szituációja konfliktusra épül. A szerzők szívesebben járnak a drámai helyzet megteremtésének más útjait. A *Grof Szilágyi Mihály*ban sem találkozunk kiélezett konfliktussal. Érzékenyjátéki világából következően a konfliktus felhígul, és az előzményekbe helyeződik. Nem tudjuk meg, mi az igazi oka annak, hogy Mátyás Szilágyit tömlöcbe vettette (csak a Szilágyi Mihály és Szilágyi Erzsébet nézőpontjából), s a Kati miatt születő kellemetlenség is, úgy tűnik, hamar megszüntethető (I. felv.).

Kati személyének feddhetetlenségét be kell mutatni. Az udvari intrikák és pletykák közepe tette ő erkölcsös, becsületes kis szigetet képvisel. A „polgárerény” gyakorlásának bemutatása dramaturgiai következményekkel jár. Az első felvonásbeli 3. és 4. állóképes jelenetek egymásutánja, melyek Kati tiszta erkölcsét hivatottak bizonyítani. A jóhíre, becsülete, erkölcsi tisztasága mondatja vele, „hogy nem minden Szegény Leány ártatlansága oltso. Nem minden lakik azért a nagy udvarokba, hogy azoknak fényességei között magát árulja [...] A czifra vétektől híven őrizkedtem, az ártatlan Szegénységbe pedig megmaradni kívántam.” A 9. jelenet, Kati monológja, új helyzetét akarja tisztázni. Ártatlansága ellenére az udvarból el kell mennie; terve, hogy egy kis „bosszút” álljon a királyon, már sejthető az előbbi jelenet ajánlata után. A király, amikor megígéri, hogy teljesíti Katinak egy akaratát, maga játszik közre az elkövetkező bonyodalmakhoz.

A II. felvonás újabb színhelye: „Csepel, a Kati szülőinek paraszt háza, 2 faszékkal és szegény állapotu kinézéssel” (1–11. jelenetekben).

A 13–15. jelenetek Világosvárt történnek. Milyen változások következnek be az I. felvonáshoz viszonyítva? A Csepelen felébredő király nem érti a tréfát, Katit visszaküldeti az udvarba, és elzárja, de a Szilágyi Mihály szakácsa segítségével kiszabadul. Az utolsó felvonás (13 jelenetből áll) tisztázza a félreértéseket, a jóindulatú király fátylat borít a múltbeli nézeteltérésekre, és családi tablóval zárul a felvonás.

Szilágyi Mihály a szenvedő szentimentális hős fő vágyát fogalmazza meg: „Én meg vonom magamat egy tsendes falutskámba, hogy udvari irigyek és fortélyok nélkül végezhessem el rövid életemet.” A minden méltóságáról lemondani készülő Szilágyit végül is a király meggyőzi, hogy volt tisztségeibe visszaálljon. Csupor, Rozgonyi, Lábatlan is tiszta szívvel örvendenek az események jóra fordultán. Zoltai, akit a király Világosvár kapitányságával jutalmaz meg, és Kati, aki visszanyeri szabadságát, örömmel a király lábaihoz borulnak. Szilágyi Erzsébet Má-

tyás mellett állva elégedetten látja, hogy „egy fél ora alatt 3 személyt örvendeztetett meg a fiam”. A komornyik hátrább áll. Egyedül neki nem tetszik az új helyzet, és nem is érti igazán az események ilyen fordulatát. A szereplők gróf Szilágyi Mihályt éljenzik és az igazságos Mátyás királyt. Az utolsó szó a Szilágyié: „Elegen fognak még bosszankodni is azon, hogy a Szilágyi Mihály okos Szakátsa Kapitányá lehete.”

Ezek a fő viszonyváltozások az érzékenyjátékban. De adódik a kérdés, hogy miért a reneteg jelenet, ami nemhogy előrelendíti, de leállítja a drámai/színpaditörténeteket. De ha arra gondolunk, hogy az érzékenyjátékban az egész Hunyadi-kor legjelentősebb pillanatait beszéljük el a szereplők, nem lepődhetünk meg a drámai cselekményív fellazultságán. Mindezen epikus vonások nyilvánvalóan nem magukból a szituációkból adódnak. A történelem felelevenítését szolgáló betétek kívül állnak azon, amit az érzékenyjáték által teremtett szituáció potenciálisan magában foglal, és ami a drámai világszerűségben hitelesen megtörténhet (ezek nem érintik az alapviszony-változásokat). Ezért van az, hogy úgy tűnik, a drámai idő, a színpadit idő megáll, és sokkal inkább kötődik az előtörténetek idejéhez, ami nyilván kívül marad a látható játékon. Az ilyen nem szituációból szükségszerűen következő események megjelenésekor a dráma úgy mond „epizálódik” (Bécsy Tamás kifejezése).⁴⁵

A színpadit idő feloldódik, nem az időn belül vagyunk, nem a kellő idő, pillanat, alkalom szülte drámai világban. A drámai lehetőség mindig az idő maszkjában jelentkezik, a *Grof Szilágyi Mihály*ban keresett járulékos „alkalmakkal” találkozunk. A drámai ökonómia ellenében a nemtudás, érdeklődés mozzanatai dolgoznak. A dialógusok nagy része úgy épül fel, hogy egy szereplő tudatlanságára hivatkoznak – pl.: ugyanis nem élt akkoriban, vagy Szilágyi Erzsébetnek például nem számolt be férje hadi ügyeiről, s így Kemény Simonról nem hallhatott; Csupor Miklós, mivel „a távoli Erdélybe” lakik, Országtól tudja meg Mátyás dicséretes megvalósításait, hogy akadémiát, könyvesházat alapított, és a híres Fekete Regimentjével, állandó hadseregével már-már alig várja, hogy találkozhasson. Néhol sántít a megokolás, de be kell látnunk, hogy az érdeklődés/felvilágosítás háttérében a tanulás/tanítás az irányító elv. A beszámolók, melyek főleg Mátyás igazságosságát, ideális nemzeti király voltát példázzák, a felelevenített történetek sokasága: Hunyadi László meggyilkolása; V. László méltó halála; a kolozsvári bíróval és egy szegény erdélyi tanítómesterrel (aki egy tál káposztával vendégelte meg) megesett történeteit maga Mátyás meséli el; Kemény Simon önfeláldozása; a tanács egy rossz ítéletéről való beszámoló; Sarkadi története, akit a babonáság miatt ítétek halálra stb. didaktikus célokat szolgáló, az egységes cselekményívet felbontó elemek.

Érdekes színjátéki megoldással találkozunk a II. felvonás 13, 14. és a III. felvonás 6., 8., 9. jeleneteiben. A második felvonásbeliekben Szilágyi Mihály és Erzsébet nyugodtan beszélgetnek, s közben Zoltai hangja hallatszik a színpad mögött (instrukció: „*künn kiált* Fegyverre vitézek! Fegyverre, mert jó a Török, *majd később esmét kiált künn* Indullyunk Kapitány uram! Mert kész a Legénység!”). Szilágyi, úgy tűnik, egyre türelmetlenebb, és el is hisszük neki, hisz megszabadulásuk a tét. Zoltai a színpad mögött ezen munkálkodik, de ez Szilágyit mégsem akadályozza meg abban, hogy elmesélje hűgának, miért is fájlalja ő annyira László halálát, és beszámoljon Kemény Simon hőstettéről. Hasonló e megoldáshoz a III. felvonásbeli is. A király trónján ülve hallgatja Ország beszámolóját. A több jeleneten át tartó beszámolót Rozgonyi jelentései szakítják meg, aki parancsot vár és kap a fekete sereg gyakoroltatására a királytól. Itt Rozgonyi megjelenései tartják fenn a drámai jelenet illúzióját, ahogy az előbbi esetben Zoltai színpad mögötti bekiáltásai. Amúgy a beszámolók, emlékfelidézések, történelemleckerű előadások közepette teljesen elveszítenénk a dráma ezen dimenzióját.

⁴⁵ Bécsy Tamás: *A cselekvés lehetősége*. Bp. 1987. 429.

K. Boér a felvilágosodás kori eszmék terjesztője, a nemzeti történelem mítoszának alakítójaként történelmi érzékenységi játékaiban a színházi szempontok nem csupán a drámaírás konvencióinak elengedhetetlen elemei. A helyszínek nemcsak azért vesznek körül a szereplőket, hogy legyen hol társalogniuk, vagyis nemcsak a fizikai tér elkerülhetetlen adottságait jelképezik, hanem bele is folynak a dráma életébe. A drámában a helyszín változása (II. felvonás. 1–11. jelenet) a bonyodalom egyik forrása lesz. A gesztusokra vonatkozó instrukciók többnyire a szereplők érzékenységére, indulatokra utalnak (Kati „bejövén szomorán és akkor is szeméit törölvén”, III. 13; Zoltai „alázatos érzékenységgel” fordul a királyhoz, III. 12; a király „meg öleli” Országot, I. 5; Mátyás király „haragját mutató sebes lépésekkel megsétálja magát” II. 6). Az „illő meghajlás”, „leborulván”, „megtsokolván kezét” egyértelműen a király előtti tiszteletadás jelei a színpadon. De számos fölösleges instrukciót is találunk, melyek a kontextusból amúgy is kiderülnének (Erzsébet „sohajtván”, „szomorú hangon” szól, I. 1; Mátyás „keményen kikiált”, I.7; később „belé szoll és szeliden beszél”, I. 8. Komornyik „kedvetlenül” szólal meg, II. 1. stb.).

Az érzékenységi játéka, úgy látszik, nem elégszik meg a benső érzelmi telítettségek dialogizált kibontakozásával, s ezért veszi ilyen mértékben igénybe a szerzői utasítások által kínált csatornát. Ha a szereplők ki- és bejövésére, a helyszínen, a fizikai cselekvésekre vonatkozó utasításokat „méltányosan” kezeljük, akkor a belső érzelmekre utaló instrukciók fölényét az érzékenységi játék mibenlétével és a kor színpadának egységes síró-éneklő iskolát⁴⁶ mutató stílusával magyarázhatjuk. Egy öltözetre vonatkozó instrukció: a II. felv. 5. jelenetében „Kati tsinos magyar paraszt Leányi köntösbe bé jó és a király kezét meg tsokolja”.

A nemzeti viselet, íme, a színpadról teremti meg a történelmi hűség látszatát.

K. Boér Sándor az erdélyi és magyarországi közös történelem mítoszákat írja, amelyet a színpadi deszkák a szívre hatva terjesztenek, s amelyek így az olvasóknak is „kedvet szereznek”.

Sándor Kövesdi Boér: The Roustabout of Profance Dramatics. The study deals with an almost anonymous playwright's dramatic work, which has been considered lost so far. The saved texts change their writer's position on the stage of literature- and theatre history.

Sándor, Boér Kövesdi began writing when the professional Hungarian theatre in Kolozsvár started. Only once did he succeed in publishing his dramas, (In: Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Kolozsvár, 1793), but he continued writing for the following twenty years. Under the influence of patriotic enthusiasm and the opening stage, he had dramatised all the scenes of the Hungarian history which he thought to be appropriate for dramatic devise, with the very purpose to publish or stage them. His great undertaking to dramatize the Hungarian history had resulted in 32 sentimental historical plays.

⁴⁶ Kerényi Ferenc: *i. m.* 97.

MŰHELY

Kovács Klára

Bethlen Gábor váradi emléktáblája

Várad, a püspökök székhelye az Erdélyi Fejedelemség által kialakított nyugati védőrendszer, a váradi főkapitányság központjává lépett elő az 1560-as évek végén, amelyet a hatáskörébe tartozó Bajon, Sarkad, Bél, Belényes, Székelyhíd, Adorján erődítményeivel együtt a váradi főkapitány irányított. A váradi várnak a határvédelem tekintetében megnövekedett jelentősége magyarázza főkapitányainak, legtöbbször Bihar vármegye főispánjainak a 16. század utolsó harmadától növekvő szerepét a fejedelemséget irányító főemberek sorában és az egymást követő fejedelmeknek állandó, következetes gondját erődítményeinek kiépítése érdekében. Ennek köszönhető, hogy nagyjából 1569 és 1627 között Közép-Európa egyik legkorszerűbb és, ami ritkaság, befejezett erődítménye jöhetett ott létre. Az erdélyi fejedelemség e legnagyobb építkezésének az előrehaladása jogos büszkeséggel tölthette el magukat az építetők is, s ezt néhányan, a reneszánsz gondolkodásba igen illő módon, emléktáblák felállításával is kinyilvánították. Várad történetének tárgyalt időszakában Báthory István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek emléktábláit helyezték el a vár különböző részein. Míg az előbbi két fejedelem építési emléktáblájának maradványai eredeti helyükön ma is fellelhetők, az utóbbiról csak a szakirodalom alapján van tudomásunk.¹

Az alábbiakban a Bethlen Gábor által állíttatott, az építkezés befejezésére emlékeztető feliratos táblával kapcsolatban felmerülő kérdésekre próbálunk válaszokat keresni.

Az utolsóként elkészült Bethlen-bástya északi „fülének” a záródásában, a várba bemenet jobb kéz felől, eredeti helyén látható ma egy téglalap alakú, kapcsokkal összefogott kőlapokból alakított, 189 x 312 cm-es tábla. Veretdíszes keret által határolt mezejébe elegáns nagybetűkkel vésték be a latin nyelven fogalmazott magasztaló vers feliratát az építetőről, a „pannoni Gábor”-ról, kinek „isteni nevét csillagokkal véssék az egekbe”, mert „óriásokéhoz hasonlítható erősségű várat épített”, amely ennél fogva akár a nagy mitológiai vereségeket is győzelemre fordíthatná.² Kereszturi József váradi kanonok nyomán³ tulajdonítja a szakirodalom ezt a szöveget Háportoni Forró Pálnak (mh. 1623), aki a váradi Földbástya burkolatának megépítését ünneplő, hasonló hangvételű, mitológiai képekkel és példákkal átszótt, magasztaló költeményt

¹ Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Bp. 1982. (Művészettörténeti Füzetek 13.) 321; Kerny Terézia: *Várad kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti maradványok, síremlékek az egykori Bihar vármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből*. Bp. 1989. Kat. 178. sz.

² A vers szövege Emödi János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*. Nagyvárad 1998. 20. olvasata szerint a következő:

1627
PANNONVS·A[L]CIDES·GABRIEL·A[N]IMOSA·TRIVMPHIS
MOENIA·COR·PATRIAE·STRVIT·HA[EC]·HIS·TROIA·FVISSES
TVTIOR·HIS·BABYLON·RVPES·TA[RP]EIAQUE·GALLO
AETER[...]CTVRA·DOMVS·COR·SVME·GYGANTIS
FRA[...]RVS·TIRI[...]CEN]TAVRA·PROPAG[O]
ASTRA·SVPER·GABRIEL·FVERIT·CANTANDUS ET AETHER
SCVLPET·DIVINVM·GABRIELIS·SYDERE·NOMEN

A tábla letisztítása után a szerzőnek sikerült néhány, a korábbi olvasatokból hiányzó vagy hibás olvasatot tisztázni, ugyanakkor a ma már nem látható részeket a korábbi olvasatok alapján közölte.

³ Kereszturi József: *Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis*. II. Magno-Varadini 1806. 58.

csatolt Quintus Curtius Rufus művéből fordított munkája, *Nagy Sándor históriája* elé.⁴ Az udvari történész halálának éve és – mint alább látni fogjuk – a felirat keltezése között eltelt idő, valamint a két szöveg eltérései alapján Háportoni versét legfennebb a váradi emlékkő inspirációs forrásának tekinthetjük.

A várfalakon végighúzódnó, kőből faragott, félköríves metszetű övparkánynak a tábla körül fennmaradt töredékei arra utalnak, hogy azt a feliratos tábla körvonalaihoz igazodva lépcsőzetesen alakították, ami egyértelműen jelzi, hogy a bástya burkolatának kiépítésekor már megtervezték a faragványt,

A Bethlen-bástya felirata. (Sebestyén József felvétele)

így elhelyezése a Bethlen-bástya kőburkolatának elkészítését is keltezi. Az emléktábla legutóbbi tisztításakor a feliratos tábla felső kerete és a töredékes kompozíciót jelenleg záró torz maszkos veretdíszek közötti köhasábon előtűnt a felirat készítésére utaló 1627-es évszám, amely így közel egy évtizeddel keltezi későbbre a tábla és a bástya elkészültét is a korábban feltételezett 1618–1619-hez⁵ képest. Minthogy a fejedelem három költséges hadjáratot is vezetett az 1618 és 1627 közötti időben, s nemcsak a Báthoryak korában emelt, hasonló méretű Veres-bástya, hanem a fejedelem által Gyulafehérvárott épített két bástya munkálatai is jócskán elhúzódtak, az utolsó nagy váradi bástya esetében sem meglepő a hosszas építkezés.

Kereszturi József tudomásunk szerint az utolsó, aki még láthatta a tábla fölött Bethlen Gábor „magasan fal fölé emelkedő, függőlegesen állított”, ellipszis alakú címerét,⁶ így tanúsága az egyetlen hiteles és részletes leírás, amelynek alapján megkísérelhetjük a mára már teljesen lepusztult címerkő rekonstruálását.⁷ A tudós kanonok szerint a címer ovális alakú, négyelt pajzsának első (jobb felső) negyede kettős kereszt, illetve kiterjesztett szárnyú griffes mezővel volt vágva. Harmadik, jobb alsó negyedét nyolcszor vágják;⁸ a második negyedben naparc⁹ és széttárt szárnyú griff, a negyedikben holdarc és hét torony volt; szívpajzsában pedig nyíllal átlőtt nyakú két vadlúd fordult szembe egymással.

A szokatlanul szakszerűen leírt heraldikai kompozíció – szívpajzsában az iktári Bethlen család címerével: jobboldalt a Magyar Királyság címerének vágásos és kettős kereszt mezői

⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. II. Szerk. Borsa Gedeon–Hervay Ferenc. Bp. 1983. 1174; Tóth István: *Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*. Nagyvárad 1997. 140. – A Nagy Sándor krónikája elé írt költemény teljes, illetve az emléktáblán olvasható költemény utolsó két sorának fordítását adja. Az utóbbi teljes fordítását Cséplő Péter adja, de a Kereszturi olvasata alapján, így a „Daco-Pannoni Gábor” kifejezést ma Alcides – ti. Herkules családjából származó – pannoniai Gáborral helyettesitenénk. Lásd Kerny Terézia: *i. m.* 203.

⁵ Balogh Jolán: *i. m.* II. 320; Emödi János: *i. m.* XXIII/1. kép. – A Bethlen-bástya élkvádereinek 1618-as felirataiból 1619-re feltételezik a bástya teljes felépítését, az emléktábla elhelyezését.

⁶ Kereszturi József: *i. m.* 59.

⁷ „Parallelogramo huic marmor aliud elipsin dimidiatam cristis Heraldicis ornatam referens, ipsisque moenibus eminentius assurgens perpendiculariter insistit, cui scutum ellipticum, e cuius centro circulus binos Olores rostro, ac pectora sibi opposita in campo stantes, et collotenus sagitta transfixos complexus ductus est: circulum hunc versus portam quaternae fasciae, quarum supremae crux duplicata insistit, sub ultima vero aquila simplex cum alis expansis cernitur, ex altera parte stella sex radiorum, aquila priori conformis, luna cum septenis Castellis, quae una cum aquila in Grosso Transilvanico, an. 1623 a Gabriele cuso visuntur, ambiunt.” Uo.

⁸ Csak így jön ki a négy „szalag”, amiről Kereszturi beszél, de lehetséges, hogy a megszokott hét vágás hibás értelmezéséről van szó. – Cséplő Péter fordítása homályos és félrevezető: a Kereszturi által emlegetett szalagokat ugyanis negyedekként értelmezi. Vö. Kerny Terézia: *i. m.* 203.

⁹ Kereszturi: *i. m.* 59. – Hatágú csillagnak írja, holott kétségkívül a székely címerben szereplő napról van szó.

közé illesztve az oppelni sas; baloldalt az erdélyi fejedelmi címer alkotórészei (nap és hold a székelyek, a griff a vármegyék¹⁰ s a hét százsz vár) – értelmezését a Bethlen által veretett pénzek,¹¹ illetve az általa használt pecsétek címerképeit¹² tanulmányozva kíséreljük meg. A fentivel teljesen egyező címerképet, azaz az oppeln-ratibori és a magyar királyi címert bármilyen módon is ötvöző példát azonban közöttük nem találunk. Bethlen címerhasználatának politikai hátterét vizsgálva ez kézenfekvő is: miután a nikolsburgi békében (1621. december 31.) a fejedelem lemondott választott magyar királyi címéről, birodalmi és erdélyi fejedelem s a sziléziai Oppeln és Ratibor hercege lett, a fentebb rekonstruált heraldikai kompozíció értelmetlen lett volna. Mi több, a magyar címer további használata – az oppelni és ratibori jelvényekkel párhuzamosan – is nehezen magyarázható, erre vonatkozólag talán egy, a *Wappenbuch* magyarázó szövegébe¹³ foglalt megjegyzés lehetne helytálló: miután 1626-ban Bethlen Gábor harmadszor is hadjáratot indított a magyar király ellen,¹⁴ érméin ismét megjelenik a magyar címer. Ezt a megállapítást ismert érméi csak részben támasztják alá: aranyforintjain és tallérjain ugyanis 1622 után valóban 1626-ban jelenik meg ismét a kétrészes magyar címer.¹⁵ Ugyanakkor azonban attól sem tekinthetünk el, hogy a nagy fejedelem kisebb értékű, jóval gyakoribb garasain és dénárjain¹⁶ – talán a Magyarországi Részek és a hét felvidéki vármegye uraként – 1622 után folyamatosan tovább használta a magyar címer e két jellegzetes alkotórészét akár a családi címerrel egy pajzsban, akár önmagukban, de a sziléziai sasokkal együtt soha. Kereszturi József leírása az 1806-ban már kétségtelenül sérült váradi címerről így meglehetősen furcsává válik: míg a „szalagokat” könnyű összetéveszteni a vágásokkal, ebben a kompozícióban csak az oppelni címer jelenléte feltűnő, így vagy hibára, vagy valamilyen tévesen értelmezett előképre kell gondolnunk. A címer valóságos képéhez még a korona és az esetleges, a fejedelem titulátúráját tartalmazó körirat hiányzik. Az előbbi az egykorú érmék ábrázolásai alapján lehetett a Szent Korona is, az utóbbira egyáltalán nincs adatunk.

A címerszerkesztés korabeli gyakorlata és az azonos, 1627-es keletkezési év a szintén csak leírásokból ismert, egykorú, a marosillyei kastélyban elhelyezett címertáblához vezet. Ezzel Bethlen István jelölte meg fejedelemmé választott bátyja szülőházát.¹⁷

Ebben az esetben is ellentmondás van a feliratban szereplő, nikolsburgi békekötést követően használt címek („...*Sacri Romani Imperii et Transilvaniae principis Gabrielis...*”)¹⁸ és a korábbi politikai helyzetet tükröző, Magyarország, Erdély és az iktári Bethlen család címerét egyesítő címerpajzs között. A váradi példától csak annyiban különbözik, hogy Marosillyén egy létező, pénzekben és talán pecséteken is feltűnő, 1627-ben is használt címerkompozíciót ábrázoltak.¹⁹

A két címeres emlékkövet összehasonlítva a legnagyobb eltérés azok stílusjegyeiben észlelhető. A marosillyei architektonikus keretelésű – oszlopok közé fogott, csipkés párkányos,

¹⁰ Kereszturi pontosítása szerint a Bethlen Gábor által 1623-ban veretett garason látható sashoz hasonlatos. Lásd Huszár Lajos: *Az Erdélyi fejedelemség pénzverése*. Bp. 1995. Kat. 437. sz. (3 dénáros garascsegely).

¹¹ Huszár Lajos: *i. m.* 302–467.

¹² Kovács András: *Pecsétek vallomása. Bethlen Gábor fejedelem pecséteiről*. Korunk III. f. XII(2001).7. sz. 27–37.

¹³ *Die Adel von Siebenbürgen*. = Siebmacher, Johann: *Grosses und allgemeines Wappenbuch*. Szerk. Nagy Iván–Csergheő Géza–Bárczay Oszkár–Ivan Bojničić. IV/12. Nürnberg 1893. 11. T.

¹⁴ Uo. – a szerző tévesen 1627-re keltezi.

¹⁵ Huszár Lajos: *i. m.* Kat. 339–342, 346–362, 365–369, 386–396, 399, 400, 407–409. sz.

¹⁶ Huszár Lajos: *i. m.* Kat. 418–420, 422–425, 427–435, 447, 452–453a, 455, 459–465. sz.

¹⁷ Kovács András: *A marosillyei kastély történetéről. Bethlen Gábor fejedelem címere*. Református Szemle XCV(2002).1. sz. 8.

¹⁸ Uo. 11.

¹⁹ Uo. 13; Huszár Lajos: *i. m.* Kat. 339–342, 346–349, 351, 354, 356–357a, 359, 367, 386–389, 393, 395–395b, 399, 407, 429–430, 434, 435, 461, 464–465. sz..

edikulás –, gazdagon aranyozott faragványt kétségkívül kolozsvári kőfaragónak és képírónak tulajdoníthatjuk,²⁰ a váradi tábla kartusos keretelése viszont kizárja a kolozsvári kőfaragók közreműködését, díszítésbeni analógiái a fejedelem számára Gyulafehérváron és Váradon dolgozó, német vagy felvidéki mesterre vallanak.²¹ A közel egy időben hasonló feladatra vállalkozó, mégis eltérő stílust képviselő mesterek megbízását nyilván a megrendelők különbözősége indokolja: 1626-ban a felvidéki hadjáratára induló fejedelem éppen Váradon dolgozó, saját szolgálatában álló mesterekhez fordult, míg kormányzóként itthon maradt öccse a konzervatívabb kolozsváriakhoz. A váradi emléktábla esetében a veretdíszes részletek, a címerpajzs maszkos keretelése és az pajzs elliptikus megoldása olyan manierista tájékozódást tükröz, amelynek Kolozsvárott semmilyen nyomát nem sikerült eddig kimutatni, és ritka a fejedelmi reprezentáció más emlékein is.²²

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a nagy fejedelem környezetében harmadik felvidéki hadjárata elején komolyan felvetődhetett a magyar királyi jelvények felvételének a használata, hadjáratának sikertelensége és a pozsonyi béke (1626. december 20.) feltételei azonban ezeket az elképzeléseket rövidesen szertefoszlatták, így mindössze a hosszabb kivitelezést igénylő váradi és marosillyei emlékkövekkel, illetve az idézett érmékkel dokumentálhatjuk ezeket.

²⁰ Kovács András: *i.m.* 13.

²¹ Balogh Jolán: *i.m.* I. 56; Kerny Terézia: *i.m.* Kat. 185, 173, 172. sz.

²² A Kereszturi leírásából ismert váradi címer ovális pajzsa az 1628-as tízszeres aranyforinton használt ellipszis alakú négyelt címerpajzshoz áll a legközelebb. Vö. Huszár Lajos: *i.m.* Kat. 308. sz.

Hadik András erdélyi jelentése

Hadik András (1711–1790), a magyar történelem sokak szerint legkiválóbb katonája 1764-ben elnyerte Erdély katonai főparancsnoka és a Gubernium elnöke tisztségét, s 1768-ig állt Erdély élén.

Miután Erdélybe érkezett, előbb 1764–65-ben általánosságban áttekintette Erdély politikai-jogi viszonyait, majd 1766-ban a rábízott tartomány vizitációjára indult. Ennek eseményei a korabeli források szerint a következőképpen állnak egybe: Nagyszebenből kiindulva június elején Déván át¹ június 15-én érkezik Kolozsvárra, majd a következő napon elindul a tulajdonképpeni szemlére. A csíksomlyói híres zárándokhelyen kezdi mint vallásos katolikus ember, azután végigjárja a határvidéket (a „confiniumokat”). E szemle tehát a katonai határőrvidék megszervezésével volt kapcsolatos. Augusztus 3-án fejezi be a körutat a Hunyad megyei Füzesen. Ezután hazatér Nagyszebenbe.²

A következő nyáron „vizitálta Hadik hátralevő részét is az országnak [...] melyről való relatioja mindkét rendbeli vizitatiojának többre ment, amint maga mondotta, 100 árkosnál” – írja róla a titkárja.³ E második rendbeli látogatás célja azonban már nem katonai, hanem polgári jellegű volt. A vizitációról készült, említett jelentés napjainkig lappangott.

Emlékirat Erdélyről 1768-ból

A 20. század első felében egy érdekes írásművet találtak a kutatók a bécsi állami levéltárban. „1768-ban egy kitűnően képzett, a felvilágosodás eszméitől áthatott közgazdapolitikus, aki jelentésében magát megnevezni nem akarja, s akinek személye mindmáig ismeretlen, vasikos emlékiratot nyújtott be a bécsi államtanácsához.⁴ Ennek a dokumentumnak szerzőjéről a szöveg tartalma alapján Tóth András azt feltételezte, hogy magyar származású, az intellektuális réteghez tartozott, s külföldi felső tanulmányokat végzett.⁵ Berlász Jenővel együtt még azt is megállapították, hogy a dolgozat Sonnenfels közgazdasági tanait követi.⁶ Pár évvel később a kézirat⁷ első fejezetét elsőként közlő Makkai László⁸ abból a megfigyelésből, hogy a tanulmány említi a lótenyésztést, katonai szerzőt sejt, majd hozzáteszi: „Ha mindezt egybevetjük a szóban forgó emlékirat beadási dátumával, továbbá az eddigi ismertetőknél is feltűnő szászellenességével és jobbágybarátságával, aligha gondolhatunk egyébre, mint hogy Hadik elvesztettnek hitt úti jelentésével van dolgunk.” Makkai szerint csupán az lehet a kérdés, hogy „Hadik saját fogalmazványa-e, [...] vagy az ő irányítása alatt valaki által írt munka. [...] Így vagy úgy, a kézirat [...] Hadiknak szellemi terméke s a benne kifejtett elveket neki kell tulajdonítani.”⁹

Az emlékirat szerzőségének kérdése azonban új fordulatot vett azután, hogy Csetri Elek munkássága nyomán napfényre került Fridvaldszky János (1730–1784) jezsuita kolozsvári professzor tudományos munkássága.¹⁰ Ennek nyomán Benkő Samu felfigyel arra, hogy

¹ Markó Árpád: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Bp. 1944. 238.

² *Retegi György emlékiratai*. Hazánk 1885. II. 349–350.

³ *Halmágyi István gubernátori titkár naplói*. Magyar Történelmi Emlékek. Bp. 329; Markó Árpád: *i. m.* 243.

⁴ Makkai László: *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról*. Agrártörténelmi Szemle 1957. 37.

⁵ Tóth András: *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Bp. 1938. 74, 78–79.

⁶ Berlász Jenő: *A Mária Terézia-kori kivándorlások szociális háttere*. Bp. 1939. 21–43.

⁷ Két másolati példányának lelohelyei Berlász és Makkai szerint: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. 1) Ungarn Spec., Transylvanica sep. 362. Fasc. 2) Staatsrat Ugyiratok, 1769. no. 951.

⁸ Makkai László: *i. m.* 40–50.

⁹ Makkai László: *i. m.* 37.

¹⁰ Csetri Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője*. Korunk 1965. 11. sz. 1521–1526.

Fridvaldszky egyik tanulmányának, a *Projectum oeconomicum*nak¹¹ a javaslatai, amelyet a Guberniumhoz 1769-ben nyújtott be, „igen-igen hasonlítanak a Hadik által előterjesztettekhez. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a tábornok információinak tekintélyes részét az Erdélyt többször is beutazó kolozsvári tudós tanártól szerezte.”¹²

A három fejezetből álló emlékiratban található gondolatok valóban feltűnően Fridvaldszky tevékenységében gyökereznek. A tudományos közvéleményben Hadik András gróf személyiségének tekintélye azonban csak annyit engedett meg az elfeledett jezsuitának, hogy vele kortárs gondolkodónak tartsák.¹³ Az a kérdés fel sem vetődött, hogy mi lehetett annak az oka, hogy egyetlen helyen, azonos időpontban, két különböző személynél teljesen hasonló, teljesen új gondolatok bukkanjanak fel, miközben ezek a gondolatok széles mindkét Magyarországon ismeretlenek voltak.

Az emlékirat első fejezete Erdély mezőgazdaságáról szól. Ismerteti a tartomány éghajlati és talajtani viszonyait. Szól a kukorica- és burgonyatermesztésről. A szerző szerint Erdély azért elmaradott, mert a túlzott robot miatt a paraszt nem tudja megművelni saját földjét. Fontosnak tartja továbbá a földművelés helyes technikájának terjesztését. A szűkösen meglévő kenyérgabonát a szeszital-készítés köréből rendeletileg ki kell vonni, mással, sörrel helyettesíteni, amit nem kenyérgabonából készítenek. Az állattenyésztésnél a jó legelők létesítését, takarmánynövények termesztését hangsúlyozza a rideg tartás ellenében. Javasolja a juhászat, az erdészet és a vadászat reformálását is. Mindezek elősegítésére mezőgazdasági egyesület felállítását javasolja. Fridvaldszky 1771-ben írja meg Erdély első agrártudományi (talajtani és szántástechnológiai) szakmunkáját *Dissertatio de agris fimandis el erendis pro Magno Principatu Transilvaniae* címmel,¹⁴ Hadiknak Erdélyből való távozása után pedig burgonyából (vagy inkább a vele összetévesztett csicsókából) kenyeret készít, továbbá csicsókásört és kukoricapálinkát állít elő.¹⁵

A népesedésről szóló következő fejezet lényegében magát a jobbágyrendszert bírálja, hiszen ez eredményezi, hogy az országból kivándorol a jobbágy. Kifogásolja, hogy a terhek szabályozatlanok, különösen a hosszúfuvar rendkívül terhes. Meg kellene állapítani a jobbágytelkeknek egy minimális nagyságát. Az egyre szegényedő földbirtokosok földjei is felaprózódnak, s a szegényedő földesurak kiteszik jobbágyaikat telkükről, hogy maguk gazdálkodjanak, ezért az örökösödési jogot is reformálni kellene. A földesúri bíraskodás rendszere igazságtalan, az ortodoxok ráadásul teljesen jogtalanok. Erdély lakossága egyenetlenül oszlik el az országban, a szabad költözködés tilalma nem teszi lehetővé a kiegyenlítődést. Javasolja a műveletlen földek hasznosítását, az erdőirtást. A szászokat pedig amiatt bírálja, hogy születésszabályozással nagy birtokokat halmoztak fel.¹⁶ Fridvaldszky a *Projectum oeconomicum*-ban azt panaszolja, hogy a földesurak túldolgoztatják jobbágyaikat, és a közös földekből aránytalanul nagy darabokat hasítanak ki maguknak. Sokat foglalkozik az irtásföldek kérdésével is, hogy a jobbágyok jogot kaphassanak az általuk termővé tett földekre.

Az erdélyi nemzetiségi-vallási viszonyokról szól a harmadik fejezet. A nemesek főként magyarok, a jobbágyok főleg románok. A polgárság görögökből és örményekből kerül ki. A szászok nagybirtokos földművesek. A fejezet végén javaslatot tesz a jobbágyság fokozatos

¹¹ Magyar Országos Levéltár Erdélyi Gubernium Levéltára, F 46. Ügyiratok 225. Fasc. 293–299.

¹² Benkó Samu: *Sorsformáló értelem*. Buk. 1971. 44, 47–48.

¹³ Ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Bp. 1973. 44.

¹⁴ OL Erdélyi Kancellária Levéltára, B2 Acta generalia 829/1772.

¹⁵ Kárfy Ödön: *Az első erdélyi földművelési egyesület*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898. 297–319.

¹⁶ Berlász Jenő: *i. m.* 21–35; Tóth András: *i. m.* 75–76; Benkó Samu: *i. m.* 45.

eltörlésére.¹⁷ Az emlékirat néprajzi leírása nagyon hasonló a *Minerologiában* található egyik fejezethez.¹⁸ Fridvaldszky – társadalmi helyzetéből kifolyólag – a fenti radikális követelményhez a *Projectum oeconomicum*-ban ugyan nem adhatta a nevét, de a szabad kereskedelmet gátló privilégiumoknak, a parasztok elűzhetőségének, a robotnak, egyáltalán a feudális gazdaságnak a kárhóztatása, az iparpártolás ajánlása, amit dolgozatában felvet, mind ebbe az eszmekörbe tartoznak.

Ami a lötenyésztésre vonatkozó megfigyelést illeti, azt kell megállapítani, hogy a többi háziállatokhoz képest nem kap kitüntetett figyelmet; ami pedig a szászok születésszabályozásának megítélését: Fridvaldszky is magyar volt, nemcsak Hadik, ráadásul pap. A jobbágybarátsága pedig minden művében igen hangsúlyozott, kezdve a *Minerológián*.

Hadik és Fridvaldszky kapcsolatáról közben több bizonyíték is előkerült. Hadik eredetileg, jezsuitának készült, s később is mindenütt kereste a jezsuiták társaságát, nyilván a kolozsváriakét is. Huszárezredének tábortestvése is a Fridvaldszky család egy másik tagja volt.¹⁹ Tudjuk továbbá, hogy Fridvaldszkyknak már 1766 tavaszán tudomása volt Hadik egy személyes vonalmáról, nevezetesen a római régiségek iránti szenvedélyéről. Az év nyarán ezért nem kevesebb mint 108 római feliratot gyűjt össze részére, amit neki ajánlva nyomtatásban is kiad.²⁰ A professzor 1766 végén megjelent *Minerológiájában* is említi Hadikot.²¹ Ő viszont követi a szerzőnek e könyvben felvetett javaslatát, és szociális célú népi bányásztársulatot alapít.²² E művet később mind futaki, mind bécsi könyvtára részére megszerzi, sőt a szerzőnek egy későbbi történelmi művét is. E könyvtárakban a gróf érdeklődését tükröző, túlnyomóan történelmi művekből és útleírásokból álló anyagon túl feltűnően sok ásványtani könyv is szerepel.²³

Az emlékirat olyan mennyiségű mezőgazdasági, kereskedelmi, néprajzi stb. ismeretet is közöl, amelyet Hadik egymaga az utazás 2×2 hónapja alatt nem gyűjthetett össze. A Fridvaldszky szerzőségére vonatkozó érveket a további kutatások még jobban megerősítették.²⁴ Hadik ugyan autodidakta módon igen olvasott ember volt,²⁵ ám gimnáziumnál magasabb tanulmányokat nem folytatott, különösen külföldön nem,²⁶ mint Tóth András és Makkai László az emlékirat szerzőjéről joggal feltételezte, ellentétben Fridvaldszkyval, aki hét évig tanult Bécsben.²⁷ Az említett dokumentumban viszont nem annyira Sonnenfels tanai szerepelnek, hanem ennek

¹⁷ Tóth András: *i. m.* 77–78.

¹⁸ I. rész, Compendariae Topographiae paragrafus.

¹⁹ Szlovák Állami Levéltár, Biccse, Illésházy-levelezés, 2986. sz.

²⁰ *Inscriptiones romano-transylvanicae, honoribus com. Andreas ab Hadik... a Jos. P.b. Thoroczky oblatae.* Claudiopoli 1767.

²¹ Fridvaldszky, Joannes: *Minerologia magni principatus Transylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura... conscripta.* Claudiopoli 1767. 181. „dum anno superiore comissam sibi Daciam lustraret Excellentissimus comes Andreas ab Hadik.”

²² I. Tóth Zoltán: *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig.* Bp. 1951. 22–23; Markó Árpád: *i. m.* 238.

²³ *Catalogus Librorum Andrae Comitis ab Hadik tam Viennae, quam Futokini existentium.* Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtára, Kézirattár. Tört. Könyvészet 2r. 34. sz. (továbbiakban: Catalogus).

²⁴ Id. Fridvaldszky János: *Hadik András Minerva szolgálatában.* Hadtörténelmi Közlemények 2002. 2. sz. 389–398.

²⁵ Olvasmánykivonatainak gyűjteménye: *Extractus compendiatum in adjumentum memoriae et directionem consiliorum actionumque nostrum...* MTA Könyvtár Kézirattára. Tört. Napló 4r. 8. sz.

²⁶ Markó Árpád: *i. m.* 13. – A kassai kollégium egyetemistái közt nem szerepel. Lásd Lukács, Ladislau S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae. S. I. VIII.* Romae 1995. Életéről lásd még Farkas Gyöngyi: *Hadik András katonai pályafutása – Mária Terézia hadvezére.* (Szerk., bev. uó.) Bp. 2000. 11–16.

²⁷ A bölcsélet első évét 1747/48-ban itt végezte, ezt megismételte 1749/50-ben. A második, fizikát tanulmányozó évet 1750/51-ben, a harmadik, metafizikai évet 1751/52-ben (Lukács IX. 1995. 46, 176, 311). Majd két doktorandusi év után (uo. 448, 517) filozófiai doktorátust szerzett (Fridvaldszky: *Reges Ungariae Mariani.* Wien 1775. címlap: „AA, LL, [=artium liberalium] et philosophiae doctor”). Végül az első teológusi évét is itt végezte.

eszmei elődjéé, Johann Heinrich Gottlob von Justié, aki éppen akkor adott elő a jezsuiták vezette bécsi Theresianumban, amikor Fridvaldszky Bécsben végezte tanulmányait a jezsuita kollégiumban, és a bölcsészet első és második éve közt egy év szünetet tartott.²⁸

Az emlékirat áttekintéséből az is kitűnik, hogy csupán érintőlegesen tartalmaz olyan ismereteket, pl. közigazgatásiakat, amelyekkel Hadik rendelkezett, Fridvaldszky viszont nem. Hiányzik belőle az erdélyi törvények, szokások és az alkotmány – érdemük szerint egy önálló fejezetben – történő ismertetése is, holott adatunk van arra, hogy Erdélybe érkezve a kormányzó első dolga az volt (már 1764. október 10-én), hogy ezek szövegét megszerezze²⁹. Hiányoznak végül az iratból a Hadik által szintén beszerzett, Erdélyre vonatkozó statisztikai jellegű ismertetések, névsorok is.³⁰ Ezek után nem tudni, Hadik milyen tartalmi elemekkel járulhatott hozzá az emlékirathoz, amelyben csak Fridvaldszky ismereteit találjuk.

Ezen kutatások eredményeként a Fridvaldszky Jánosról szóló monográfiában azonban csak annyit lehetett – igen óvatosan – megállapítani, hogy ugyan „az 1768-i erdélyi jelentés [...] gondolatait [...] Hadik András tábornaggal együtt alakították-csiholták ki”, mindamellett a „Hadik részére” készített jelentés „valószínűleg Fridvaldszky kéziratosa műve”.³¹ Változatlanul megválaszolatlan maradt azonban az a kérdés, hogy egy jelentést annak készítője vagy legálábbis benyújtója miért hagyja aláírás nélkül, ha már két példányban is lemásoltatta.

Hadik igazi erdélyi jelentése

Kismonográfiánk megjelenése óta azonban váratlan fordulat történt. Előkerült Hadik elvesztettnek hitt, majd az 1768-i emlékiratban felfedezni vélt erdélyi jelentése.

Bonhardt Attila, a Magyar Hadtörténeti Levéltár Állandó Bécsi Kirendeltségének vezetője 2002 végén Bécsben egy, Hadik András nevéhez fűződő, eddig ismeretlen írást³² fedezett fel.

A dokumentum fellelésének mikéntjét a forrás megtalálója illetékes közölni. Hadtörténelmi vonatkozásait is szintén valamely avatott hadtörténész hivatott elemezni, különös tekintettel arra, hogy ez a katonai határőrvidék megszervezése körülményeinek felderítésére alkalmas fontos forrás. Az iratnak van azonban néhány olyan, a fentiekben túlmutató, művelődéstörténeti vonatkozása, amely már nem a hadtörténetnek a tárgya. Itt ezeket szeretném röviden felvázolni.

A dokumentum címe nem Hadiktól való. A bécsi levéltárban az irategyüttes a következő egykorú címen szerepel³³: *Belehrung über dass eingelegte Landes Visitations relation*

²⁸ Aki 1749-től 1753-ig ott politikatudományt és kameralisztikát, azaz gazdaságtant adott elő, azonkívül ásványtant, vegyelemzést és vegytant is. *Meyers enzyklopädisches Lexikon*. Mannheim–Wien–Zürich. XIII. 1975. 274; Gemmel-Flischbach, Max: *Album der K. K. Theresianischen Akademie (1746–1913)*. Wien 1913. 4. – Justi ezen előadásait később nyomtatásban is megjelentette: *Grundsätze der Polizeywissenschaft*. Göttingen 1756; *Staatwirtschaft oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften*. I–II. Freiburg und Leipzig 1755; *Vollständige Abhandlungen von den Manufacturen und Fabriken*. I–II. Kopenhagen 1758; *Oeconomische Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt und landwirtschaft*. Berlin–Leipzig 1760; *Abhandlung von der Probierkunst*. 1756; *Gesammelte Chymische Schriften*. 1760.

A professzor *Minerológiájában* is Justi *Grundriss des gesammten Mineralreichs*. Göttingen 1757 c. műve ásványtani rendszerét követi, amint ezt maga előadja. (*Minerologia*. Előszó, lapszám nélkül.)

²⁹ Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban HL) Personalia (VII), Hadik András iratai (35). 1764/X-28.

³⁰ „leirta... a nemességét név szerint, feljegyezte minden religiöbelieknek számát és praesidiumokat” (Halmágyi 337).

³¹ Csetri Elek – id. Fridvaldszky János: *A köz hasznára – az Ég kegyelmével. Fridvaldszky János, a jezsuita, a tudós és a feltaláló (1730–1784)*. Bp. 2003. 141, 160.

³² A címlapon a következő levéltári jelzet olvasható: Hofkriegsrath Akten 1767/27/Aprilis 160, valamint több helyen: Rubrica 27. P. 2.

³³ Betű szerint. A rövidítések jelentése nem volt megállapítható.

Siebenbürgen, und nächstens einzuschickende auskhunfften individual conscriptions Listen aller g. G. wie extratierter Extract aus Weiset. – Von P. B. C. Grafen von Hadick Wien, 5ten April 1767, és 226 főlő méretű számozott levélből álló kötetet alkot, azaz „több mint 100 ár-kost”. Hadik Andrásnak ezen, a bécsi Haditanácshoz benyújtott aktájáról 2002-ben a budapesti Hadtörténeti Levéltár részére másolat is készült.³⁴

A beadványt utólag ugyan címmel látták el, és kötetbe is kötötték, ám egyáltalán nem tekinthető *egyetlen jelentésnek* olyan értelemben, hogy egyvalakinek az alkotása lenne. Sokkal inkább iratok, jelentések egybefüggő együttese, amelyek nagyobb részét nem is Hadik írta, hanem mások. Ő ezen iratgyűjteményt folyamatos szöveggént egybemásoltatta, végül aláírásával ellátva felterjesztette a Haditanácshoz. A gyűjteménynek az az egyetlen rendezője, hogy mindegyik irat Hadiknak az 1766. évi hadsereg-vizitációja során keletkezett.

A kötet felépítése a következő:

Az 1–43. közötti főlőkon található egyfajta bevezetés – vagy ha úgy tetszik, a tulajdonképeni jelentés –, amit Hadik aláírása zár le 1767. január 29-én. A kötet további részei ennek mellékleteiként foghatók fel.

A 45–65. lapok a határőrségről számolnak be, *Bestand der Siebenbürgischen Granitz-Militz* címmel. Nem valószínű, hogy Hadik készítette, miután benne róla harmadik személyben esik szó, meg nem is írta alá.

Ezt újabb melléklet követi a 66–70. főlőkon *Bevestiguns [!] Band in Siebenbürgen, und was sosten noch darmit weiter werknüpfet ist* címmel, amely az előbbihez hasonlóan valaki más munkája az erősítésről.

A 71–87. lapok azonban Hadik naplókivonatát ígérk *Auszug aus dem Journal der Landes Visitation des general de Cavalliere Grafens von Hadick* címmel, amit az utolsó lap tanúsága szerint báró Siskovics József készített. Ez a két román és a két székely gyalogezredről szól a következő felsorolásban: első román, második székely, első székely, második román ezred. (Tehát éppen ellenkező irányban felsorolva, mint ahogy végigjárta.)

A 90–92. főlőkon a Brassói Kerület helységeinek leírása következik. Előbb a városé, majd településeké, egyenként 3–4 sorral. Címe Beschreibung des Cronstädter District.

A következő lapokon külön cím nélkül Fogaras vidékéről van szó, majd három kérdőív az ezred különböző rendfokozatú állományába tartozók számára, majd egyéb dolgok következnek.

A 119–187. főlők ismét önálló egységet alkotnak – bár cím nélkül –, mert ez a rész a Kárpátok szorosait és hágóit (Hertzburg, Tömös, Bóka, Ojtuz, Gyimes, Pruszkó, Borgó, Radna), valamint egyes erődjeit (Hertzburg, Várhegy és Csikszereda) sorolja fel és ismerteti nagy alaposággal, valamint a huszárezred elhelyezését.

Ezt ismét lazább szöveg követi, benne Enzenberg báró emlékiratai (1767. április 3-áról a 188–191., illetve 1767. január 13-áról a 193–194. főlőkon), majd A. Klementsits helytartósági auditor 1767. január 9-i latin beadványa (219–220. főlő). Az utolsó lapon (226.) ismét Hadik aláírása zárja a német nyelvű összeállítást.

Az előforduló dátumokból azt látjuk, hogy Hadik az 1766. évi nyári helyszíni szemlén az illetékesektől írásos jelentéseket kért. A tulajdonképeni jelentést Hadik 1767. január végén írta meg, majd még kiegészítette beosztottjainak a közben befutott részjelentéseivel. 1767. április elején még újabb iratokat csatolt hozzá, és így került Bécsbe a Haditanácshoz. A jelentésben szereplő dátumok és a leadás napjának összehasonlításából az derül ki, hogy Hadik a jelentést Bécsben zárta le, és személyesen adta át.

³⁴ HL VII. 35, 59. doboz, 18. könyv: Hadik András: Erdélyi Napló 1767.

Az 1767-i jelentés és az 1768-i emlékirat összehasonlítása

A két dokumentum egybevetése több szempontból tanulságos.

Az előbbi több, kisebb kapacitású személy jelentéseinek szerkesztetlen, sőt némileg esetlegesen összeállított együttese, amit Hadik egy bevezetéssel és befejezéssel egybefoglalt és aláírt, a második tanulmány viszont egyetlen, koncepciódús, anonim személy munkája.

Jól látszik az 1767-i jelentésből Hadik munkamódszere is. A részletező természetű írásbeli munkákat nem személyesen végezte, hanem kiadta beosztottjainak. Ha Hadik a tárgyat tekintve hozzá közelebb álló jelentésben csak kevés személyes munkát végzett, aligha képzelhető, hogy a másik elkészítésében tevékeny szerepet játszott volna.

Az 1768-i emlékiraton nincs aláírás, nincs szó benne Hadik intézkedéseiről, tehát nem is „jelentés”, hanem inkább reformjavaslatok előterjesztése, ellentétben az 1767-i erdélyi jelentéssel, amelynek leginkább mellékleteihez hasonlít, ha terjedelme ezekénél jóval nagyobb is.

Nem tekinthető már azért sem jelentésnek, mert Hadik nem is tartozott már az uralkodónak jelentésadással, amióta jelentését leadta, sőt minden várakozáson felüli terjedelemben. Gróf Lacy Móric tábornagy mindamellet tudhatott ennek az emlékiratnak a meglétéről, mert 1768. február 26-án azt írja Hadiknak, hogy az Erdély beutazásáról tett (azaz az 1767. évi) jelentésén felül a még nála lévő *iratokat, jelentések fogalmazványait* is adja át utódának, O'Donelnek (azaz az 1768-i emlékiratot).³⁵ Azért tartja – úgy látszik – szükségesnek ezt külön meghagyni, mert az 1767–68 telén megírt munka eredetileg hihetőleg Hadik saját céljára készülhetett ismeretterjesztés céljából, a kormányzásnál felmerülő gazdasági, népesedéspolitikai kérdésekhez eligazodásul. E felszólítás nélkül Hadik megtartotta volna magának. Amint bécsi könyvtára 1779-ben valóban meg is őrzött egy, nyilván még Erdélyből hozott, *Descriptio civitatis Claudiopolis* (Kolozsvár leírása) c., azóta elkallódott anonim kéziratot, amelyről már valóban joggal érezhette, hogy az ő személyes tulajdona.³⁶ Mindebből az látszik, hogy az emlékirat javaslatai is inkább Hadiknak, mintsem az uralkodónak szólnak. Mi több, az aláírás hiánya nemcsak azt jelzi, hogy nem Hadiké a szerzőség, de azt is, hogy tartalmával sem érthetett maradéktalanul egyet. Ellenkező esetben minden további nélkül elláthatta volna legalábbis egy egyetértő záradékkal a művet, még ha nem is az ő munkája volt, mielőtt kiadta a kezéből

Ez az 1768. évi emlékirat a civil Erdélyről tehát O'Donelen keresztül került Bécsbe 1769-ben, miután nála egy éven át hevert. A császári bürokrácia látóhatárán jóval túllátó művel azonban Bécsben sem tudtak mit kezdeni.³⁷

Hadik, a földrajzi leírások gyűjtője

Hadik hagyatékával több ezer kötetes könyvtár maradt bécsi palotájában és futaki kastélyában.³⁸ Ezeknek fennmaradt az 1779-ben készített katalógusa is.³⁹ Ennek áttekintéséből az látszik, hogy igen kedvelte az útleírásokat. A történelem után ez érdekelte a legjobban. A hét szekrényből álló könyvtár harmadik szekrényében zömmel különféle földrajzi művek, útleírások voltak, még Cooké is, valamint leírások Amerika népeiről, sőt Kínáról, de egyes híres eu-

³⁵ HL VII. 35. 1768/II-1.

³⁶ Catalogus.

³⁷ „mehr fromme Wünschen, als thunliche Sachen” (inkább jámbor, mint megvalósítható dolgok) megjegyzéssel tették ad acta (Makkai László: *i. m.* 37), némi éllel mind Hadik, mind a jezsuita szerző iránt, s megvalósításukra sem került sor.

³⁸ Markó Árpád: *i. m.* 309–310.

³⁹ Catalogus.

rópai palotákról is. A hetedik szekrényben pedig *Festői utazások* Görögországban, Itáliában, Svájcban.

Hadik a háborúban azt is megtanulta, hogy nemcsak történelmi és földrajzi művekből tanulhat egy katona, de egyszerű emberek figyelmes kikérdezésével is rengeteg fontos információt lehet szerezni ismeretlen tájakról, emberekről, amelyeket aztán jól fel lehet használni a hadviselésben. Így szerzett be leírásokat hadjárata során Pírnáról és Sonnenstein váráról különböző polgári személyektől⁴⁰, Frauenstein, Saal, Schweinfurt és Königshofen vidékéről pedig tisztektől.⁴¹

A Hadik-gyűjteményben fennmaradt egy 63 főlő terjedelmű, *Beschreibung von dem Königreich Bosnien de Anno 1763* című névtelen tanulmány a bosnyák királyság állapotáról, katonaföldrajzi, hadászati és harcászati szempontból, nem nélkülözve bizonyos általános földrajzi, néprajzi és helytörténeti vonatkozásokat sem.⁴² A névtelenség szerzetes szerzőt sejtet; valószínű szerzője Franciscus Vahl (1710–1774) jezsuita.⁴³

Láttuk azt is, hogy az 1767-i erdélyi jelentés mellékletei közt számos geográfiai jellegű leírás szerepel. Az 1768-i emlékirat sem tekinthető másnak, mint egy szakértőtől – a szerzetesként névtelen Fridvaldszkytól – származó gazdasági reformtervezettel kombinált leírásnak. Hadik, valamint az öt informáló katonák, illetve civilek írásaikat következetesen aláírták. Az anonimok szerzőit alacsony rangú tisztviselők közt kell keresnünk – főleg, ha tartalmuk kevésbé igényes –, vagy pedig – különösen, ha alaposabb iskolázottságról tanúskodnak – szerzetesek közt, akik alázatosságából nem írták alá műveiket.

Hadik 1772-ben, Lengyelország felosztásakor Galiciának előbb katonai parancsnoka, majd kormányzója lett. A bukovinai határvidékről térképet készíttetett.⁴⁴ Ugyanebből az időből való két, más-más kéztől származó kimutatás is: az egyik az Erdélybe vezető szorosok jegyzéke, a másik az Erdélyből Bukovinába tartó közlekedési útvonalak leírása.⁴⁵ Ami a Bukovinába vezető útvonalak anonim leírását és az említett térkép szerzőségét illeti, felvetődik a kiváló geodéta, mérnök és matematikus professzor, a jezsuita Joseph Liesganigg (1719–1799) személye, akit 1773-ban az uralkodó Galíciában út- és hídépítési biztosnak tett meg.⁴⁶

Amikor Hadik Lengyelországból eltávozott, 1774. június 15-én József császárnak Bukovináról írt egy német nyelvű, 7 főlő terjedelmű jelentést. E beszámoló kétségkívül az ő műve, hiszen nevével látta el. Ebben 12 pontban előadja a tartomány előnyeit hadászati, kereskedelmi, erdő- és mezőgazdasági szempontból. Javaslatot tesz méntelep létesítésére, örmény kereskedői szabadváros alapítására és új falvak létesítésére.⁴⁷ Ezzel párhuzamosan Hadik Mária Teréziának Galícia és Ladóméria közigazgatási szervezetéről, kereskedelméről, pénzügyéről és adózásáról készített egy német nyelvű, 16 főlő terjedelmű jelentést, és javaslatot tett mindezek megszervezésére.⁴⁸ Öt évvel később Podoliáról, Moldváról és Bukovináról küldött egy másik, 22 főlő terjedelmű, francia nyelvű jelentést az uralkodónőnek.⁴⁹ Itt látjuk legelőször, hogy

⁴⁰ HL VII. 35. 1758/II-24, 1758/II-25, 1758/III-6.

⁴¹ HL VII. 35. 1759/XII-241, 1759/XII-291, 1760/V-135, 1760/V-138.

⁴² HL VII. 35. 1763/XI-73. Nem Hadik műve (Farkas Gyöngyi: *i. m.*).

⁴³ A budai jezsuita kollégium helyettes elöljárója volt, Hadikkal egy időben érkezett Budára Eszékéről, ahol 1759–1762 közt házfőnök és plébános volt egy 6 papból álló misszióban (Lukács III. 1987. 1755; X. 1995. 148).

⁴⁴ HL VII. 35. 1775/VI-7.

⁴⁵ HL VII. 35. 1774/I-7a, 1774/VII-16a.

⁴⁶ Lukács II. 1987. 884; Lukács IX. 1995. 362, 448, 517; Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VII. 1217–1218.

⁴⁷ HL VII. 35. 1774/VI-15. (Szövegközlés fordítással. Farkas Gyöngyi: *i. m.* 455–457.)

⁴⁸ HL VII. 35. 1774/VII-17.

⁴⁹ HL VII. 35. 1779/22.

gazdasági és népesedéspolitikai javaslatokkal ellátott országleírás(oka)t készít, terjedelmük az 1768-i erdélyinél azonban lényegesen kisebb.

A kifejezetten Hadik számára készített országleírások közül a legnagyobb terjedelmű egy 925 lapos tanulmány a Török Birodalomról, 1784-ből, amelynek szerzője bizonyos Summerer Márton.⁵⁰

Összefoglalás

Gróf Hadik András elveszettnek hitt erdélyi jelentése 2002-ben került elő, s nem azonos a 20. század elején megtalált 1768-i emlékirattal.

Ez utóbbi egyike a Hadik által beszerzett számtalan nyomtatott, kéziratos, katonai, polgári, név szerint ismert és névtelen szerzőtől származó földleírásnak. Ezeket ismeretszerzés céljából gyűjtötte, és alkalmasint fel is használta őket (pl. hadműveletek során vagy saját jelentése mellékleteiként). Hadik az 1768-i emlékiratban foglaltak közül sok mindent nyilván fel is használt volna a kormányzásnál, ha még abban az évben el nem helyezik Erdélyből, mert ha mindennel nem is, de a zömével feltehetően egyetértett. Így viszont felettesei felszólítására átadta utódának.

Az igényes névtelen szerzőkben zömmel szerzeteseket kell sejttenünk. Az emlékirat készítőjének egyértelműen Fridvaldszky János jezsuita professzort kell tartanunk végzett tanulmányai, valamint egyéb műveiben foglalt ismeretei alapján, amelyekkel abban az időben Erdélyben egyedül ő rendelkezett. Hadik szerzősége ugyanezen okokból viszont kizárható.

⁵⁰ HL. VII. 35. K5. Summerert Szinnyeie sem ismeri.

A gyakoritás és a mozzanatosság kifejezése (A cselekvő igék képzői a 16–18. században)

A gyakoritás és mozzanatosság kifejezésének egyik lehetséges és nagyon fontos grammatikai eszköze az igéképző. A 16–18. században a magyar nyelv igéképzőállománya meglehetősen gazdag és változatos volt. (Azóta ez az állomány fokozatosan csökkenni kezdett, a használati gyakorisága az egyes képzőknek meglehetősen visszaszorult.) Vizsgálatom tárgya a deverbális igéképzők közül a cselekvő igék képzői a 16–18. században, ehhez a forrásanyag pedig az *Erdélyi magyar szótörténeti tárból*¹ származik.

A cselekvő igék képzőinek funkciója a következő: a cselekvés minőségére vonatkozva kifejezhetik az igék történéstartamának főbb jellemzőit: a cselekvés egyszeri, illetve pillanatnyi, valamint tartós, illetve többszöri, ismétlődő voltát. Természetesen a hagyományosan gyakoritónak és mozzanatosnak nevezett igéképzőkről van szó.

1. A gyakorító igék képzői

A szakirodalom álláspontja hasonló, de nem egészen egyöntetű a gyakoritást kifejező képzők funkcióit illetően. Szabó Zoltán szerint „a gyakorító igéképzők legáltalánosabb jelentése az igék történéstartamára (többszöriség, illetve tartósság) vonatkozik”.² Ruzsiczky szerint a gyakorító igék képzői „egyfelől elaprózott, ismétlődő (frekventatív, iteratív) cselekvésű, valódi gyakorító igéket, másfelől tartós, huzamos (duratív) cselekvést kifejező igéket képezhetnek”.³ D. Bartha álláspontja a Ruzsiczkyéval azonos.⁴ Kiefer a gyakoritást és a kicsinyítést állapítja meg a gyakorító képző szemantikai funkciójaként: „A gyakoritás és a kicsinyítés természetesen nem független egymástól: a gyakori, megismételt cselekvés általában csökkenti a cselekvés intenzitását.”⁵ Általánosan elfogadott tény, hogy gyakorító jelentésű ige akkor képezhető, ha vagy az alapige fejez ki egyszeri, pillanatnyi cselekvést, vagy az alapigének van olyan igekötős származéka, amely ezt a jelentést hordozza. Fabó e képzőcsoporttal alkotott igéket a „gyakorító nevű konglomerátumnak” nevezi, amely „már hagyományos nyelvtanokban is több különböző igecsoport pontatlan gyűjtőneve, az ide sorolt igék parafrázis-lehetőségei alapján pontosabban is felosztható”.⁶ A Fabó által felállított kategóriákat kisebb eltérésekkel a 16–18. századi törzsanyagra is többé-kevésbé sikerrel alkalmazhatjuk.

(1) *Többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező (tulajdonképpen gyakorító) képzővel létrehozott származékok csoportja:*

-dal/-del, -dál/-dél: *furdal* 'furdal': 1767: egy hosszú furuval a' kertet keresztül kasul *furdolták* még ... kérdeztem ... hogy mit kerestenek a kertben avall a hosszú furuval [Abosfva KK; Ks 4 Mich. Jakab 36 cantor eccl. cat. vall.].

¹ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I–X. (Anyagát gyűjtötte és az I–VII. kötet főszerkesztője Szabó T. Attila, a VIII–X. kötet főszerkesztője Vámszer Márta.) Bukarest–Budapest 1975–2000.

² Szabó Zoltán: *Az igéképzők jelentése és az igék történéstartama*. Nyr. LXXXIV(1960). 1. sz. 78.

³ Ruzsiczky Éva: *A szóképzés*. = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Bp. 1961. 345.

⁴ D. Bartha Katalin: *Az igéképzés*. = Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet és Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A korai ómagyar kor és előzményei*. Bp. 1991. 85.

⁵ Kiefer Ferenc: *Alaktan*. = Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin és Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Bp. 1998. 255–256.

⁶ Fabó Kinga: *A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája*. ÁNyT. (1989) 17: 32.

-dogál/-degél/-dögél: *addogál* 'eladogat': 1765: Mind ezen személyekről tudjuk, hogy tsak nem éhel halásra jutott emberek voltak, de addig tserélték, *addagálták*, majd egy, majd más szörű Lovaikat, hogy már tsak alkalmasint táplálódnak [Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.]. *Néздегél* 'meg-megnéz': 1640: Az többi között ezt tudom mondani, hogy e télben az én fiam, Gyurkó igen fertelmes rútul megszidogatta vala ezt a Kállainét – s nem ére harmadnapot, úgy megtörzsölék az boszorkányok, hogy egy nyomra sem mehetett s túl *néздегélte* Kállainé s monda egyszer, hogy „bizony meghidd, György uram nem sokat cicázol azon a lovon” [Mv; MvLt 291. 189a átírásban]. *Nyomdogál*(ja vkinek a fejét) 'bogarát ültetget a fülébe': 1600: wgia(n) ott az meniekezobe(n) hozzam ieöwe Jakoch Andras, s mo(n)da azzonio(m) wid el onnat az gyermeketh ahol wl, mert meegh ma Ferencz Janos mi(n)d *niomdogala* az feiemet, de lenni kell rola [UszT 15/64 Bodo Benedekne, Ersebet azzony Zent Egyhazas Olahfalwy vall.].

-dok/-dek/-dök: *bujdokik* 'bujkál': 1583: ez Theòreók Marthonne vallasa hamis, sem *Budoktam* estalloba en, Amint ez vallia [Kv; TJK 4/1. 166].

-dokol/-dekell/-dököl: *érdekel* 'bökdös, döföl': 1737: az I. ő kglme hol Szolgámat hol lovat mat verte, s új hajigáló fákkal *érdekelte* mind addig, míg megirt Szolgámat, a Tzitz Hegjre által járo palló közzé ugratta, az holottis, Lovamnak lába ketté tört [Dés; Jk 228b].

-dos/-des/-dös: *csapdos* 'ütlegel': 1582: Igiarto Georg, Rengeo Annanak monda vgianys kellez vala Bestie kwrwa, es ot vere *chapidosa* konthiat le vona hayat huza Rengeo Annanak [Kv; TJK IV/1. 53]. 1638: Istuan Deak Ura(m) ... azonba(n) verni kezde, *czapdosta* valtigh, kapot az vsteökebe(n) [Mv; MvLt 290. 130a]. 1748: (Az alperes) aggedialta és conse(quenter) *tsabdosta* hurczolta verte [BSz; JHb LXVII/3. 201].

-doz/-dez/-döz: *kapdoz* 'beleakad, kötölődzik': 1662: a vidékbéli falokon a gyulai törökök által a jeneiek ellen valami dézmákba *kapdozván* esvén ... a gyulaiakhoz való írás és követség által idején – korán a dolog nem orvosoltatott [SKr 314]. *Lődöz* 'lövöldöz': 1704: a kurucok feljöttek éppen Magyar utcába ... es ott kiáltoztak és *lödöztek* szaporán – noha csak karabéllyal – a várfok felé [Kv; KvE 285 SzF].

-gat/-get: *csókolgat* 'meg-megcsókol': 1570: Zaz Balas hythy zerent vallya, hogy ... Lattha ezt az Mayorbol hogy Zewch Demeter Eolelgette *chyokolgatta* eoket [Kv; TJK III/2. 81]. 1614: Azt penigh lattam hogy Dengeleghinet *Czyokolgatta* eölelgette Bathori Gabor [Nsz; Vlt 53/5267 P. Hegedws (20) udvari muzsikuss vall.]. *Ijesztget* 'meg-megrémít': 1591: Zente Balint ... vallia ... valtigh firtatam, *yeztgetem*, monda vegre..., hogi ha el boczatanak eotet..., kez volna meg keresni az lovat [Kv; TJK V/1. 72]. 1743: *ejezgetni* kezdek az emberei az Nemes Peter Sellereit ... es ... az Selleri a szena füét felhagják, és az Vesélenyi emberei potentiose fel fogák [Born. IX. 9. I. Paraszktiv (86) zs vall.].

-kod/-ked/-köd: *csapkod* 'vagdos, csapdos': 1597: Ferenczy Istwan ... wallia... mideon ot bezelgetnek egimással azon keozbe tekinteok hat Nagi Benedekhez igen *chiapkod* ez fogoli legeny az zabliawal [Kv; TJK VI/151]. 1657: az A Bátyya is, annak Lovát azon korbacsalt *csapkodta* [Kv; TJK VIII/12. 58]. 1782: Mlgos Groff Urunk eö Nga Praefectussa és Tisztartója ... mihelyt oda érkeztek azonnal *tsapkodtak* az ott lévő Emberekhez [F.zsuk K; SLt XLII/5. 46]. *Csipked* átv kb. '(az ellenséges hadba rajtaütésszerűen) bele-belekapdos': 1653: 1602 esztendöben ... Gyalu tájatt valami egynéhány száz legények öszszegyülének a frigy alatt, és a Bástá hadát *csipkedni* kezdették volt [ETA I, 66 NSz].

-ol/-el/-öl: *döföl* 'döfköd': 1696: enis ugj látám hogy Kovács János, s az Pásztor keményen vernek vala agjban s az pásztor csak az vas villával *döföl* vala [Mikháza MT; Berz. 17 Fasc. XII]. 1755: a Katona, a Puskával a Gazda fiát akarta volna *döfölni* [Marokháza K; Ks 5. IX/4].

-ong/-eng/-öng: *csapong* 'kószál': 1679: Mivel hetedik esztendöben fordult immár Szöts Mihaly hütelenül feleségét Kis Katat Gyermekivel együtt el hagyta, azolta oda *tsapongott*,

költséggel ne(m) taplalta tartotta ... az aszonyi allat diuortialtassek hűtelen ferjetül [SzJk 140]. *Kereng* 'kódorog': 1593: egi veres lo ... mikor az mezeorol be jw, az eo hazahoz ment, es ot *kerengett* [Kv; TJK V/1. 315. Kouach Balasne, orsolia vall.]. 1676: Zalani Koncza Anna ... elbujdosvan imit amot *kerenget* [Gidófva Hsz; HSzjP]. 1762: Merk Lukát Sok ízben láttam, mint etzakának idején, mint nappal midőn Kotsis Toma hon nem vólt, a' Kotsis Toma háza körül, hogy *kerengett*, és béis ment [Kóród K; Ks 17. XXXI].

-sével: *mérsével* '(földet) méreget/méricskél': 1748: Mi régen meddig volt ezenn allodiális tilalmas erdőnek határa, nem tudván, a Magyar Létaikkal ... azok közzüll Bodisár István amiképpen vezérelt, körös környül ki határoztuk ... vélek együtt *mérsékeltük*, s inteztük, betsüllöttük [O.léta TA; JHbB 375].

(2) *Gyakran csoport (habitualis igék):* az idetartozó igék szokáscselekvéseket fejeznek ki. Ezért *gyakran* + *ige* vagy a *szokott* + *infinitívus* szerkezetekkel írhatók körül.

-dall-del, -dáll-dél: *kapdál* 'gyakran vmin kapdos, vmit foglalgatni igyekszik': 1781: ez előtt valami három esztendővel kezdének itten *kapdálni* s hatalmaskodni [Gyszm; DE 3. 7].

-dogál-degél-dögél: *áruldogál* 'szokott árulni': 1722: Az Szász Pap (: a kiről Tavalyis panaszlék :) csak *áruldogal* titkon, korcsomárosom rajta érte a' ki onnat bort vit [Fog.; KJMiss. Rétyi Péter lev.].

-dos/-des/-dös: *fogdos* 'gyakran szokott kezelni': 1717: Eger Patakon vagy on edgy Isák Peter nevű öreg ember: Sepszi szekben az melj gyermekeknek az torka fájt: mind az *fogdosta* s jobban lettek [NSz; Ap. 2. Apor Péter lev. feleségéhez].

-doz/-dez/-döz: *lövöldöz* 'állatot szokott lelőni': 1757: Három Esztendővel ez előtt tudom hogy ... hajtattott vala ide a' bükre sertéseket ... hallottam hogy Gáborffü Uram Zaklatta, s *Lövöldözte* eökököt [Gyszm; DE 3].

-gat/-get: *bosszantgat* 'gyakran bosszant': 1585: egik vgy rutolta Masikat Mint A Masik, De vgia(n) Viczey Antal *bozzongata* Danch leorinchet [Kv; TJK IV/1. 517]. 1767: (A jobbágyoknak) semmi hasznát Tökélletesen nem vehetné söt naponként szöfogadatlanságokkal szörnyű képpen *bosszongatnák* [Bethlenfva U; Hr]. 1781: a' kecskéknek bé hajtásával es â Szénának el egettetésével mindenkor turbalta, *bosszongatta* ... Szt Miklos falvat â Melto(sá)gos Groff Szarhegyi Lázár Familia [Gyszm; DE 3].

-káll-kél, -kol/-kel/-köl: *járkál* 'járogat, gyakran jár': 1780: mi Asszonyokul eo Nagyságához bé járosok nem voltunk, s nem is volt szabad oda *járkálnunk* [Bethlen SzD; BK. Anna Lakatos conj. St. Ersek (39) vall.].

-oll/-el/-öl: *döföll* 'szokott döfködni': 1765: Én Poszoroj Anucza mint hogy korcsmáros voltam gyakran hegedüsekkel jöttek hozzám, annyira elkénosztak, már mikor hallattam hogy jönnek már rázott a hideg belé, mert mihent bé jött az Páczájával olyanakat ütöt réám Kosztántin Foka, hogy az kékit sokáig viseltem, némelykor bort eresztettem olyankor *döföllt* hogy az kupából az bor mint (!) ki locsogot [Marosbogát TA; Mk V. 97].

-tol: *hazudtol* 'vkit hazugnak nevez': 1758: Volnya Idegenekel bizonyittván Giláék *hazudalni* kezdették hogy mitsanallyanak az Anyanak es Lelkenek [Cintos AF; TKI 19/42 Gyirászin André (60) jb vall.].

-oz/-ez/-öz: *küldöz* 'menesztget': 1587: Farkas ferenchj Negi louan voltunk ... az Varos falwiban az Meg holt ember vere latasara ... vgian akkor az louas legini velunk volt es hogi Nemes nepeket kellett *kwldeoznunk* Zolga Biroert is fizettem -/37 ½ [Kv; Szám 3/XXX. 51 Seres István sp kezével].

(3) *Próbál csoport*: ezeknek a származékoknak a jelentése a következő szerkezettel írható le: *főnévi igenév + próbál*.

-dácsol: *kapdácsol* 'vmit foglalgatni próbál': 1757: Én külömb(en) nem hallottam hogy ... a' Lázár Familia azon bükös Erdön *kapdácsolt* volna [Gyszm: DE 3 St. Kémenes (38) pp vall.].

-dokol/-dekel/-dököl: *bujdokol* 'bujkálni próbál': 1591: ele vete magat Istuan, es hogi meg zolitulog hogi nem mehet, de eo annal inkab kezde *budoklani* mindenwt [Kv; TJK V/1. 164]. 1629: Balintfi Christofnak ados leue(n) az kerekas, akkor sem mert hon lenni, hanem *budoklot* [Kv; TJK 18]. 1711: Csiszar Istan bizony csak *budokol* Gegö előtt [Vacsárcsi Cs; Born. XXXIX. 50].

-dos/-des/-dös: *dugdös* 'rejtegetni próbál': 1598: Mikoron ozta(n) az vonakodasnak vege leot volna, lata(m) azt hogy az hegedws Ianos az kese(n) pepechiel vala, *dúgdossa* vala [Kv; TJK V/1. 162]. 1765: ezen öt személyek gyakran idegen esméretlen emberek(ne)k adtanak szállást, vélek vendégeskedtenek, falubeli más emberek előtt azokat *dugdosták* [Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.].

-doz/-dej/-döz: *lövöldöz* '(ellenséget/várat) próbál fegyvertűzzel bevenni': 1653: Móses ... bizék igen a jó vitéz tatárookban ... de azért nem meri magát sáncz nélkül hagyni, hanem lövészerszámaint – a tatártól megválva – mind lovasát, mind a gyalogját, még a basát is szekérsánczba rekeszti, hogy onnat *lövöldözze* ellenségét, s hátul esmét a tatár *lövöldözze meg* [ETA I, 82 NSz].

-gat/-get: *látogat* 'megnézni próbál': 1794: Timár Láto Mester Uramik oda jöttek az Exponens Horvat Josef uramhoz, Inas mive *látogatni* [Dés; DLt az 1799. évi adatok közt]. *Kapdozgat* 'próbál kapni': 1754: Román Istokra pedig panaszolkodott miképpen szokta ötöt élni s már el hatta és máshoz *kapdozgatt* [Altörja Hsz; HSzjP Catherina Molnár (35) jb vall.].

(4) *Ide-oda, le-föl jelentéscsoport*: az ide tartozó ige párok tagjai között az a különbség, hogy az alapszó egyirányú mozgást jelentő ige, a képzett szó pedig többirányút. (A *járkál* esetében nem mindig fejez ki irányváltást a képző.)

-dogál/-degél/-dögél: *járdogál* 'járkál': 1584: (Az asszony) A hold vilagon ky Ieowe hazabol, es az kapunal inset leweo hid ala Mene, onnet ky Ieowe, Esmegh Az eó Aytai(n) be Mene, vizontagh A hid ala Mene, es esmeg Az eó Aytai(n) be Mene, vizontagh A hid ala Mene, es esmeg ky Ieowe, de Ne(m) tudom mit *Iardogalt* vgy [Kv; TJK IV/1. 274 Chiob Georgy vall.].

-doz/-dej/-döz: *ingadozik* 'ide-oda inog': 1736: a' Tornatz Gerendái között fekszik vas Csapos és Vas Kantákkal szoritott Tengellyetskéjeken álnak, és *Ingadoznak* két kis Harangotkak ... (a) kissebb mondathatik tsak Inkánb (!) Tsengettyünek mind harangnak [Várhegy MT; CU].

-gat/-get: *hányogat* 'ide-oda rakosgat': 1631: Latta(m) azt hogi *haniogatta* Rado Peter az ezüstös hüelt az aztalon mikor az Nagi Ladat fel nytotta vala aranos ingetis latta(m) ot az Rado Peter hazanal [Mv; MvLt 290. 262b].

-gódózik/-goldozik: *nyargódozik, nyargoldozik* 'nyargalászik': 1657: az szolga lován ... ellopám magamat, ott *nyorgoldozván* többekkel az templum körül [KemÖn. 41]. 1716: Lovakra kapván Nyaros nevű Rétin fejjül az élen mind *nyargodoznak* [Karácsonfva MT; Told 76]. 1756: aztis láttam hogy Keregutz György a Kapitány a Petika Demeter kantzajan *niargoldoz* vala [Bencenc H; BK Misc. 1143 Tot Marian (37) jb vall.].

-káll/-kél, -kol/-kel/-köl: *bujkál(ik)* 'ide-oda, erre-arra kószál': 1676: Szathmári ... a bokrok között *bukálvá(n)* latorságát úgy akarta el titkolni [Kv; Tjk 247]. 1762: Az kérdésben tött bigámus ... míg azon gonosságban élt, *bukált*; hogy Krajnik Uram eleiben nemis került [Roskány H; Ks 113 Vegyes ir.].

-kos: *futkos* 'ide/oda szaladgál': 1653: Azok nem renddel, sem seregben, sem csoportban, hanem a császár szekere körül azon a tágosságon úgy *futkosnak* ki imide, ki amoda, és a marok nyíllal úgy intik a ki kelletinél közelebb menne a császár szekeréhez [ETA I, 133 NSz].

-os: *futos* 'ide-oda futkároz': 1573: Bor Ianosne Orsolia Azt vallia hogy ... Ez Nyarba az Kydey papne volt zalasson es egy Kidey Nemes Ember gyermekewel ky Nala tart zallast estwe Iachottak *fwstostak* az eo hazanal es haza eleot [Kv; Tjk III/3. 116]. 1580: en akor az wdeoben biraiok uolta(m) es tetoua *futostam*, mydeon megh oztozanak, Almadine Azzoniom, es Gabriel vram [M.palatka K; JHbK XIII. 29].

(5) *Kicsinyítést, kedveskedést, néha felaprózottságot kifejező származékok csoportja:*

-acskál/-icskál: *faricskál* 'faragdos': 1599: az Vduaron *faraczkal* (!) vala Deak Peter, egi palczachikat veon kezebe kj mene [UszT 14/39]. 1629: onnat latom hogy Teokoly Ianos koczisi szekeret czinalgatnak *fariczkalnak* vala [Kv; Tjk 10]. 1778: Hatzegán Abrám ... Gyermek korában ment Benyere, ottan mind addig *faratskált*, mig jo farago ember és Molnár lett belolle [O.tordos AF; BK ad 465 Pirle Stefán (60) jb vall.].

-dos/-des/-dös: *csapdos* 'csapkod, vagdos': 1783: el menénk ... az Utrizalt La Koligy nevezetü heljben, és ott gjepes ut mellett *csapdostunk* egh kevés tüzifát [Kissáros KK; JHb XX/8. 7]. *Csipdes* 'csipked' 1582: Giulay Eothweós Istwan vallia ... Egikor Esmeg Agiamba mikor fekwnnem ... oda leowe Az Azzony Thuri Palne, Es *chipdesny* chiklandani kezde, Azon keozbe kere hogy megh latogatnam az eo Cellaiat, De en nem Mente(m) oda [Kv; Tjk IV/1. 68]. 1642: Én soha nem ismertem ezt az asszont ... semmi gonoszságot nem láttam, nem tudok hozzá. Hallottam mástul hogy eccer Meggyesen mezitelen volt s *csipdeste* az maga részit [Mv; MvLt 291. 318a]. 1716: Láttam hogj Harinainé Aszszonyomat *csipdeste* [Nagyida K; Told. 22].

-gat/-get: *bizgat* 'bizget, piszkál': 1770: égj Kapjoni Udvari Cselédgye eo Nga liberias Cseledi közzül ... a' mig ott az Kalibámnál állatt az Tüzett melly el hammahazatt volt izditani kezdém, mellyről meg intett hogy ne *bizgatnám* [Dés; JHbB 361].

-rcsel: *köhörchsel* 'köhécsel': 1702: a' vén ember ... *köhörchsel* [Tarcsafva U; Pf Boer János (20) vall.].

(6) *Intenzitáscsökkentő csoport:*

Több alcsoportját tarthatjuk számon:

(6.1) *Lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező származékok csoportja:*

-csol/-csel/-csöl: *általlépcsel* 'átlépeget': 1585: Bornemisza Gergely Thorday ... vallia ... az Palo mellett az keoweken *lepchielenk altal* [Kv; Tjk IV/1. 486b].

-dogál/-degél/-dögél: *fondogál* 'fonogat': 1769/1778: minden Őszön Lent, vagy Kendert, bizonyos számú fontokat vetvén Aszszony Népeinkre, mig azt *fondogallyak*, addigis minket, mikor kivántatik hajtanak az Vraság Szólgálatyára [Kárásztelke Sz; BfN DDD/4].

-gat/-get: *készítget*: 1595: Miert hogy az Birak Wraim közülnek (!) vala Wrúnk ö fge eleiben, foldoztattam az varos 2. kuczíat, és *keztgettem* az útnak [Kv; Szám. 6/XVIIa. 153 íj. Heltai Gáspár sp kezével]. 1656: En mostanrol valami el maradott az Nagyságod méltó ditséretiben, *készítgetek* Isten kegyelmességéből, több egy néhány rendbeli munkákat-is, mind Deákul, Magyarul [ÖGr Aj.].

-kál/-kél, -kol/-kel/-köl: *mérkel* 'méreget': 1632: Az arujokba(n) ot nem volta(m) mikor megh uette Nagi Marton az Haz helt, de azutan, mentünk vala oda hogj ket fele oszuk, *merkeleők* is ket fele [Mv; MvLt 290. 68b].

(6.2) *Kevésbé erősen végzett cselekvést, illetve történést, állapotot kifejező származékok csoportja:*

-dogál/-degél/-dögél: *csepegdegél* 'lassan-lassan csepeg': 1716: Istennek hálá ugj teczik könnyebben vagjok, *csepegdegel* Ugjan megh az vízelletem [Nagyida K; Told. 22]. *Folydogál* 'kevésbé erősen folyik': 1597: Anna azzony Zok peterne ... wallia ... latam hogi az leankanak az labarol az keoteo le súhat vala s az ver *foldogal* wala ala az zara(n) [Kv; TJK VI/1. 94].

-doz/-dez/-döz: *lengedez* 'kevésbé erősen fúj': 1697: mondám az feleségem(ne)k miért engedik hogj olyan nagj tüzet rakjanak, mert ha nagj szél talál indulni, az Udvarházzal edgjütt bizony az egész falu meg ég, (: mivel akkoris egj kis szél lengedez vala :) [Szamosfva K; Ks 90].

-kál/-kél, -kol/-kel/-köl: *megtüpöcsköl* 'kevésbé erősen elpáhol': 1759: szolgánk igen Nagy Bágyadva es meg Verve *tüpötskölye* jöve késön Hazamhoz [Csejd MT; VK].

-lal/-lel: *kérlel* 'szelíden, ismételten kér vkit vmire': 1749: Urszul kérlelte hogj ne szidja mert Attya fia, de Pap Mitru azt mondá néki hogj Attyafia s.v. az Anyya valaga [Szentbenedek SzD; MvRKLev.].

(6.3) *Céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést, illetve történést kifejező származékok csoportja:*

-dal/-del, -dál/-dél: *harapdál* 'nem túl erősen harap': 1699: (Az alperes) ellene(m) potentiose feltamadott es kezebe(n) levő puskájával hátban döfött ... mardosott, *harabdalt*, veremet kiontotta [Dés; Jk 291a].

-dogál/-degél/-dögél: *folydogál* 'lassanként, céltalanul telik (az idő)': 1782: ritkán esett meg az is, ... hogj hetességre kukurucza kapálni, vagj szedni, vagy széna tsinálni kimentenek az aprobb tselédek, a Bányász Mesterség folytatásától a' mieinket el nem fogták, így *folydogalt* ez sokáig, s ha talám valamivel terhesegettis tsak szenvedhető volt [Torockó; Thor. XX/5].

-dokol/-dekell/-dököl: *bujdokol* 'céltalanul bujdosik': 1742: (Veres Samuel) Törvenyt nem állott, hanem *bujdoklott*, s ugjan azon bujdosásába láttam énis a Rákotziánum Revoluti előtt [Kisened AF; JHb].

-doz/-dez/-döz: *álladozik* 'céltalanul, határozatlanul állingál': 1773: a Szamosra menvén láttam ... Jobbágyát ... hanytot fekünni, ki körülis láttam *alladozni* egy középszer termetű, Viseltes hamu szín kopenyegben ... égy embert [Dés; Ks 32].

-og/-eg/-ög: *bódorog* 'céltalanul bolyong': 1777: azon Gligor nevű Legény ... azon Feleségét Irinát el hagyván oda *bodorgott* Világra sokáig [Szentbenedek SzD; Ks 30. 28]. *Kavarog* 'bódorog, csatangol': 1679: feleségünket s apro gyermekinket kevés portékáinkkal együtt ... az kinek penig háza nincsen, imitt-amott *kavarog*, élődik s kit az török, s kit az labancz s kit az

paraszt ember öli s vágja s fogyat bennünket [TML VIII, 469 A mezei hadaknak Teleki Mihályhoz intézett panasza].

-gáll-gél, -igál, -gol-göl: *keresgél* 'határozatlanul kutatgat': 1770: hol ment bé az az ember a'ki a' be zárkzott embert az Ladákban *keresgél*ni szemlélte? [H; BK nr 1017 vk].

-gat/-get: *hányogat* 'céltalanul keresgél': 1685: egy alkalmatossággal *hanyogatvan* az Ladajában Bodoni Györgyne aszszonyom [Mv; BálLt 59].

-káll-kél, -koll-kell-köl: *áskál* 'itt-ott ásogat': 1781: Lattam ... a Benedek Mihály potyo nevezetű kertében az András Pál és János sertéseket otan turkáltak és *áskáltak*, Sarjujat gazlották [Malomfva U; EHA].

(6.4) *Lassan, apránként végzett cselekvést kifejező származékok csoportja:*

-dogál/-degél/-dögél: *gyüldögél* 'lassan gyüloget': 1754: ezek (ti. a pénzek) tsak nem régen az Ecclesia industriája al(tal) *gyüldögélvén* romladozásban levvő Templomunkra minden órán erogalodik (így!) [Dési ref. egyhm. conscr.].

-dokol/-dekel/-dököl: *mérdekel* 'felmér': 1727: mikor az szánto földeket és réteket fel intézzük vagy *mérdékeljük* ő kegyelmek között akkor két annyi rész a külsőből, à hol akarja Sárosi János Uram, excindáltassék ő kegyelmének [Vaja MT; DobLev. III/505. 4b].

-dos/-des/-dös: *csipdes* 'apránként le-lecsíp': 1738: minek utánna meg holt Nagy György egy is más is szántotta azon Nagy György földé félét és csipdestek [Szásznyíres SzD; Ks 27. XVI].

-doz/-dez/-döz: *lengedez* 'hír lassanként terjed': 1662: itt Kemény Simon uram felől rossz hír *lengedez*, hogy az török futva szalasztotta volna Naményből őket [TML II, 375 Ebeni István Teleki Mihályhoz]. 1703: Az országban connumeratiót indítván, *lengedez* a hír, hogy ide is, Kolozsvárra is eljönnek [Kv; KvE 275 SzF].

-gáll-gél, -igál, -gol-göl: *hasigál* 'szabdál': 1715: az Fel Gyogyiak ... azon irtásokat, nyilakra *hasigálván* az Ponoriaknak Remeteieknek és másoknak adták kaszálni [Lupsa TA; WH. Kosok luon (70) vall.].

-gat/-get: *csinálgat* 'készítget': 1690: onnat latom hogy Teokoly Janos koczisi szekeret *csinálgatnak* fariczkalnak vala [Kv; TJK 10]. *Dolgozgat* 'munkát végezget': 1735: Teleki Samuel Vram eő Natsaga Mester emberej ... Teleki Pál Vram eő Natsaga Nagy Somkuti Vdvarházan dolgozgatna)k [Drágavilma SzD; TLt].

-sz: *elvonisz* 'apránként elvoniszol': 1638: monda Lakatos Giorgjne, Czikor Giörgjnenek hogy ezt ez en penzemen vet feöldemetis *el uonszod* innet [Mv; MvLt 291. 164b].

(6.5) *Kis intenzitással végzett cselekvéseket jelölő származékok csoportja:*

-dogál/-degél/-dögél: *kaszáldogál*: 1722: Már ezentul *kaszáldogalnánk* [KJ. Rétyi Péter lev. Fog.-ból].

-gat/-get: *kapálgat* 'lassanként kapál': 1637: a kertemb(en) *kapálgatok* vala [Noszoly SzD; WassLt Teótőri Janos (60) jb vall.].

(7) *Nyomatékosítás, valamint erőszakos cselekvés kifejezésére szolgáló származékok:*

-cangol: *marcangol* 'erősen megtépáz': 1777: Petru még keményebben kezdet káromkodni hajomba kapni, és *morczonglani* ... hajombolis egy Csomot ki szakasztot [H; Ks 114 Vegyes ir.]. 1794: latam tsak hamar a Sogorát ... oda Nyargalni, két kivont kardokkal kikis meg ragad-

ván az Exp(onen)st *martzongollyák* vala a Földre levervén, és verik vala [Déva; Ks 79. XXVI. 10].

-cikál: *beráncikál* 'beráncigál/rángat': 1793: Barátosi János, és Horváth Joseff *bé rántzikálták*, taszigálták a Házba [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt].

-col: *bevoncol* 'behúzogató': 1768: Nemes Idösb Toth Vonul ... eö Nganak egy Birta Juvon nevü sellérit egy Ovre Grigoria nevü ide valo Nemes Emberel az Falu utzájáról a Nemes sessiora *be vontzolták* s ott kemenyen ketten meg verték [Káján SzD; BK].

-cong: *marcong* 'harap, szagat': 1749: Láttam Szabados Györgj feleségénel egj motskolt oldal petsenyét, mintha kutya *martzongotta* volna [Szentbenedek SzD; Ks].

-od/-ed/-öd: *döföd* 'erőteljesen döfköd': 1733: a földön a fejsze nyelével ugy *döföldött*, mely mia megis kell halmom [Kézdisztlélek Hsz; HSzjP].

-dos/-des/-dös: *nyomdos*: 'nyomkod': 1778: látám hogy Csanán Urszuly a' Földön el van nyujtva, Ugrán Lapadát s Flora Gligor az haját tépik, Berár Zaharia pedig térdivel a' melyit *nyomdossa* s patkojával rugdossa [Egerbegy TA; JF Belyerán Kratsun (40) vall.].

-gat/-get: *fojtogat*: 1586: Anna Zasz Georgne vallia ... ky Indulek Az pitwar Aytayan, es hát az egik ... Az Ayto meget Al, Az masik az haz meghwl Arczal futamodek Ream ... es tor-kon ragada vgy foghak megh, ... es vgia(n) esmerem iol hogy ez az Aky engem *foitogat vala* [Kv; TJK IV/1. 562]. 1773: *fojtagatta*, szájával orrát, ujját Nyakát harapdasván meg vérezte [Nyáradsztlászló MT; Sár.].

-sével: *mérsével* 'megfontol, mérlegel': 1605: Ez az ... varas ... az kinek Jsten aggia az orzagnak birodal(ma)t azt fely, vrallya, es hywseges engedelmeúel bechiwlly. Nem zwkség haa azt ... megh sanyargatni ... ky ... Jstenteol adatot feyedelmeknek, engedelmesen zolgal ... Mind ezeket beolch itelety zerent meg gondoluan ítelwén es *mérsévelwen*, mind nagy mind kichyn rend ez zegeny warosnak békét hágy [Kv; TanJk I/1. 504].

Ha az elemzés irányát megfordítjuk, korántsem kapunk a képzők szempontjából egységes képet. Általános az, hogy az azonos képzővel létrejött származékok különböző szemantikai kategóriákba sorolhatók. Mivel az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* adatai javarészt több jelentéssel bírnak, nem ritka ugyanannak a származéknak (különböző jelentések alatti) besorolása más-más csoportba. Természetesen ennek a kontextus is az oka, hiszen egy jel jelentését a szövegkörnyezet is befolyásolja. Nézzük tehát e szemantikai osztályozást a képzők felől!

-cangol: nyomatékosítás kifejezésére (7).

-cikál: nyomatékosítás kifejezésére (7).

-col: nyomatékosítás kifejezésére (7).

-cong: nyomatékosítás kifejezésére (7).

-csoll/-csell/-csöl: intenzitáscsökkentő csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport (6.1);

-acskál/-icskál: kicsinyítés kifejezésére (5).

-ad/-ed, -od/-öd: nyomatékosítás kifejezésére (7).

-dácsol: próbál csoport (3).

-dal/-del, -dál/-dél: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); gyakran csoport (2).

-dogál/-degél/-dögél: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); gyakran csoport (2); ide-oda, le-föl jelentéscsoport (4); intenzitáscsökkentő csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport (6.1); kevésbé erősen végzett cselekvést kifejező csoport (6.2); céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést kifejező csoport (6.3); lassan,

apránként végzett cselekvést kifejező csoport (6.4); kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvést jelölő csoport (6.5).

-dok/-dek/-dök: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1).

-dokol/-dekel/-dököl: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); próbál csoport (3); intenzitáscsökkentő csoport: céltalanul, határozatlanul (6.3); valamint lassan, apránként végzett cselekvést kifejező csoport (6.4).

-dos/-des/-dös: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); gyakran csoport (2); próbál csoport (3); kicsinyítés kifejezésére (5); intenzitáscsökkentő csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport (6.4).

-doz/-dez/-döz: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); gyakran csoport (2); próbál csoport (3); ide-oda, le-föl csoport (4); intenzitáscsökkentő csoport: kevésbé erősen végzett cselekvést kifejező csoport (6.2); céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést kifejező csoport (6.3); lassan, apránként végzett cselekvést kifejező csoport (6.4).

-og/-eg/-ög: intenzitáscsökkentő csoport: céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést kifejező csoport (6.3).

-gódozik/-goldozik: ide-oda, le-föl jelentéscsoport (4).

-gáll/-gél, -igál, -goll/-göl: intenzitáscsökkentő csoport: céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést kifejező csoport (6.3); lassan, apránként végzett cselekvést kifejező csoport (6.4).

-gat/-get: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); gyakran csoport (2); próbál csoport (3); ide-oda, le-föl jelentéscsoport (4); kicsinyítés kifejezésére (5); intenzitáscsökkentő csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen (6.1); céltalanul, határozatlanul (6.3); lassan, apránként (6.4); kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvés kifejezésére szolgáló csoport (6.5); nyomatékosítás kifejezésére (7).

-káll/-kél, -kol/-kel/-köl: gyakran csoport (2); ide-oda, le-föl csoport (4); intenzitáscsökkentő csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen (6.1), kevésbé erősen (6.2), valamint céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést kifejező csoport (6.3).

-kod/-ked/-kőd: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1).

-kos: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (4).

-áll/-él, -ol/-el/-öl: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); gyakran csoport (2).

-lal/-lel: intenzitáscsökkentő csoport: kevésbé erősen végzett cselekvést kifejező csoport (6.2).

-logat: gyakran csoport (2).

-ong/-eng/-öng: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1).

-rcsel: kicsinyítés kifejezésére (5).

-os: ide-oda, le-föl csoport (4).

-sékel: többszöriséget, ismétlődő cselekvést kifejező csoport (1); nyomatékosítás kifejezésére (7).

-sz: intenzitáscsökkentő csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport (6.1).

-tol: gyakran csoport (2).

-oz/-ez/-öz: gyakran csoport (2).

Áttekintve a gyakorítónak nevezett képzők állományát, meglehetősen heterogén a kép. Néhány, ritkábban előforduló képző szerepel egyedül egy-egy csoportban (pl. az *-os*, *-sz*, *-dácsol*, *-dok/-dek/-dök*, *-kod/-ked/-kőd*). Mások, mint pl. a *-gat/-get*, *-dogál/-degél/-dögél*, *-doz/-dez/-döz* képzővel alkotott származékok, szinte mindegyik szemantikai csoportba besorolhatók. Ezek a „szélsőségek” az adott képzők produktivitásáról, gyakoriságáról is képet nyújtanak. Az

egyelemű képzők, amelyek a nyelvi tudat számára egyre inkább elhomályosultak, természetesen alig-alig fordulnak elő és jóval korlátozottabb szemantikai tartalmakat hordoznak, mint pl. a máig is produktív és nagyon gyakori *-gat/-get*.

E képzőcsoport tagjaival alkotott származékok nagy része a szemantikai képzések sorát gazdagítja. Azonban az 1., 2. és 3. csoport származékai, amelyeket Fabó⁷ „többször”, „gyakran”, illetve „próbál csoportoknak” nevez, a Kiefer⁸ által lexikai szóképzésnek nevezett művelet termékei.

E szemantikai csoportok elkülönítésében, mint említettem, a kontextus is segítségemre volt. Szövegkörnyezet nélkül nem minden esetben tűnik indokoltnak a származékok ilyenfajta felaprózott elkülönítése. Mivel a származékok önmagukban nem mindig motiválják a gyakorító képzők fenti szemantikai alapon történő funkcióbeli elkülönítését, a gyakorító igék képzőinek csoportját egységesnek kell tekintenünk. (Nem érthetünk egyet Fabó azon állításával, hogy e képzőcsoport számos tagja között semmilyen közös vonás nincs.) A többszöri, ismétlődő cselekvés kifejezése mint grammatikai és szemantikai tartalom valamilyen formában jelen van a származékokban.

Ez az, ami e képzőcsoport egységét biztosítja.

Korszakunk gyakorítóképző-állományáról általában tehát elmondható, hogy gazdag, változatos. Az egyelemű képzők helyét lassanként átveszik a több elemű képzőbokok, amelyek természetesen továbbviszik az alapvető funkciókat. A sokféle képző használata óhatatlanul a szinonímia kialakulásához vezet. Ez a nagyfokú változatosság, a szinonímia jelenléte a 16–18. századi gyakorító képzők használatában stilisztikai szempontból is figyelemre méltó. Berrár⁹ szerint a szinonim képzők szembenállása csak akkor jellegzetes, ha ugyanahhoz a szótőhöz több szinonim képző is hozzájárulhat, és a származékok között valami jelentésárnyalatbeli, intenzitásbeli vagy hangulati különbség ismerhető fel. Az eltérések azonban általában csak egy-egy szópárra érvényesek, nem pedig az illető képzők összes származékára.

A fentieket figyelembe véve Pete Istvánnal¹⁰ kell egyetértenünk, aki Keneseivel¹¹ vitatkozik: „Kenesei [...] egyenlőségi jelet tesz a *-gat/-get* és a *-gál, -dögél* ismétlődő jelentésű képzők közé, szembeállítván az *olvas-gat*, de *szalad-gat*, illetve *szalad-gál, lépe-get*, de *ül-get*, illetve *ül-dögél, rádióz-gat*, de *harap-gat*, illetve *harap-dál* alakokat. Az *olvasgat* alakot a *szaladgál-gat, (el)üldögélget, harapdál-gat* alakokkal állítanám párhuzamba. A *-gat/-get*-es alakok az ismétlődésen kívül a cselekvés időbeli szaggatottságát, elaprózottságát és nem nagy odaadással való végzését emelik ki. A *szaladgál, járkál, mászkál* alakokban az összevissza irányú ismétlődés képzete dominál időbeli szaggatottság nélkül. A *-dögél* képző pedig tartós, maga kedvére végzett cselekvést jelöl: *üldögél, álldogál, folydogál, fújdogál*.”

2. A mozzanatos igék képzői

A mozzanatos ige a cselekvés pillanatnyiságát, egyszerűségét (*verbum momentaneum*), valamint a cselekvés elkezdésének pillanatát (*verbum inchoativum momentaneum*) kifejező

⁷ Fabó Kinga: *Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben*. MNy. LXXIV(1978). 4. sz. 457.

⁸ Kiefer Ferenc: *A szóképzés*. = Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. *Morfológia*. Bp. 2000. 137–140.

⁹ Berrár Jolán: *Szóképzés, lexika, szintaxis*. ÁNyT. 3(1965). 35–42.

¹⁰ Pete István: *A szóképzés kompozicionális jellegéről*. Nyr. CXXI. (1997). 4. szám. 470–475.

¹¹ Kenesei István: *Képző vagy nem képző?* = Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára*. Pécs 1996. 92–95.

grammatikai jelentéstartalom hordozója.¹² Fabó¹³ szerint csupán az *-an/-en* képző fejez ki mozzanatosságot, az összes többi mozzanatosnak nevezett képzővel ellátott igealak viszont nem. Fabó a kezdő jelleget mint grammatikai funkciót figyelmen kívül hagyja.

A vizsgált adatanyagban kevés mozzanatos képzős származék van. Nem egyszerű feladat minden esetben elválasztani az egymáshoz amúgy is közel álló kétféle szemantikai funkciót kifejező származékokat: a pillanatnyiságot kifejezőket a cselekvés elkezdésének momentumát jelölő származékoktól.

(1) *A cselekvés elkezdésének pillanatát kifejező képzők:*

-amik: *futamik* 'nekifutamodik': 1573: latwan az azzon az harcerokat az hazba *futamik* kezd Ereosen feddny zitkozodny [Kv; TJK III/3. 303-4].

-amlík: *háramlík* 'vmi vkire ráhárul': 1573: Zekeres Iacab ... vallia ... Be Ieo puskarne oda ... Mond hogi Myt haborgat keged hyzem ha my En rea(m) *haromlik* benne Meg fyzetem keg(ne)k [Kv; TJK III/3. 238].

-amodik: *aláfutamodik* 'alácsordul': 1638: ez az Tollas Peter keöueket kapdossa fel s neki futamodek s hozza hajta az meszaroshoz, a kezet talala, s mingiart *ala futamodek* a palcza(n) a uer [Mv; MvLt 291. 157b].

-an/-en: *kilobban* 'fellángol/lobban': 1584: Zaz Mihalne vallia Az paytanal az kis hazbol *lobbant ky* Az Langh [Kv; TJK IV/1. 209].

-ad/-ed, -od/-öd: *ered* 'elered': 1622: Petelén létünkben Varga Miklósné köztünk feküvék le. Egykor egy kis eső *eredvén*, hát felkölt onnét, s kezdők keresni, hova lött [Mv; MvLt 290. 27a–30b]. *Fakad* '(víz) felszínre tör, (ki)buggyan': 1610: az Orban Janos kertj feöleöth olj Semleny (?) Sar *fokadoth*, hogj nem birhatthiak kj mia [UszT 50]. 1784: a' Forrás és Árkottska ... *fokad* és folly ezen Glémeuluj nevü nagy Hegyből [Szekeremb^a; JHb XXXIII/36. – ^aNagyág H].

-dít: *szordít* 'sietve, sürgetve meneszt': 1619: én is megbizván magunkat, *szordítám* az le-gényeket, mondék: fogjátok meg az bestye kurvát, vigyük mi magunk az basának [ETA II, 177 BT].

-dul/-dül: *megzördül* 'megzörren': 1629: hatunk meghet ugyan jo tavul egy lecz *megh Zeordüle* oda Bakosek fel leon az Zorges [Kv; TJK VII/3. 22]. 1768: valami pozdorját egj hitván szekrényben hanyini kezdetek s az el lopott Lántz *megh zerdült* benne [Martonos U; Pf].

-al, -all/-el, -ell: *nyilallik* 'hirtelen szúró fájdalom jelentkezik': 1710: Egy kis dara jég-esőcske lón, meg kezdém fázni, s a hideg ellele, az oldalam kezdé *nyilalni*, és erősen megbetegedém [BÖn. 527].

(2) *A cselekvés pillanatnyiságát, mozzanatosságát kifejező képzők:*

-ad/-ed, -od/-öd: *fogad:* 'befogad': 1570: Zech adam azt felely neky hogy valaky azt Mongya ennek hogy latrokat *fogattam* en hazamba es azokal haygaltatam volna [Kv; TJK III/2].

¹² D. Bartha Katalin: *A magyar szóképzés története*. Bp. 1958; *Az igekepzés*. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet és Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A korai ómagyar kor és előzményei*. Bp. 1991. 60–103; *Az igekepzés*. = Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A kései ómagyar kor – Morfematika*. Bp. 1992. 55–118; Ruzsiczky Éva: *A szóképzés*. = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Bp. 1961. 333–420; Szabó Zoltán: *Az igekepzők jelentése és az igeek történetstartama*. Nyr. LXXXIV(1960). 1: 78–80.

¹³ Fabó Kinga: *A gyakorító és mozzanatos igeek morfológiája és szemantikája*. ÁNyT. 17 (1989). 31–48.

71]. 1614: az szine és elei az város népének befutánk-búdosánk Brassóba, azhol – Isten jót adjon az brassaiaknak – nagy böcsülettel *fogadtak* és kedveztek [BTN 50].

-an/-en: *kiloccsan* 'kifröccsen': 1733: Kaplonyba menék: Haller Gyorgy Vram eo Ngahoz s levelet vik az urffi eo Ngatul Szombati István Vr(amna)k s mikor az levelet el olvassa engem ugj arczul csapa hogj mingjart *ki locsana* az vér az orromon [Csicsóhagymás SzD; JHb].

-dít: *mozdít* 'előrendít': 1657: Ez vala pedig az practica, hogy az gyűlésben véle consentiált uraknak cooperációjok által az respublicát inducálni tentálja nyilvánvaló hadakozásra az pogányság ellen, kit ha effectuálhat, bene quidem, és az kikkel közlötte s invitált ez hadra ... *mozdítsák* ez nagy dolgot [KemÖn. 291].

-dul/-dül: *fordul* 'odafordul': 1573: az egik legen Megh sebesitty, Eois agiahoz *fordul* es zabliaia kezebe akadot De az Masikes azomba vagta [Kv; TJK III/3. 53–4].

-int: *csapint* 'hozzáver': 1762: a bérésre mingyárt pistolyt rántván, ket három izbenis a bereshez *tsapintotta* de el nem sült a pistoja [Kv; Aggm.].

-ít: *kaparít* 'megkaporint' 1596: Az mi az Mezaros Miklos fizeteset nejj, penzel nem fizetem, sem az varos zenaiawal, hanem mideön kert volna teöllem szenat, megh mondam, hogj ha magamnak az Varos zenajaban nem *koporitok*, masnak sem adok [Kv; Szám. 6/XXIX. 173 Bachi Tamás sp kezével].

-al, -all/-el, -ell: *nyilallik* 'szűrő fájdalom jelentkezik': 1664: Istennek hála, én igen jó egészségben vagyok, csak az oldalomban az sérvísem indult meg, az melyen *nyilalik* [TML III, 96 Teleki Mihály Veér Judithoz].

-ant/-ent: *pillant* 'pislant': 1644: Marto(n) Deakne Monda Keoteles Janosnenak, Marta Azzoni lapossat *pilla(n)tasz* te most, Keóteles Janosne mo(n)da Erre, Mikor en lapossat *pillantok* akkor sokat gondolok [Mv; MvLt 291. 423b].

-ap: *állapik* 'megáll': 1629: latam az Varga Georgy fiat hogj az Horuath Istua(n) hazat Vagdalya... Az Azzony Horuat Istuan(n)ne az Aytoba(n) *allapek* Zolita az Varga fiat hogj miért Cselekezi azt az hazoko(n) [Kv; TJK VII/3. 83].

-t: *köszönt* '(szóban vagy levélben) üdvözl vkit': 1602: az Templomban ... az valasztot plebanos vramat Pal vramat az Asztalhoz allatwan esmet biro Vram Tanach es varos kepeben *keozeonte* megh Alda, es zerenchyeltete, publicaluan az valasztastis az papy rend, és az egez varos nepe eleott [Kv; TanJk I/1. 404]. 1723: Az gyermekeimet Attyai szeretettel *köszöntöm* [ApLt Apor Péter lev. feleségéhez].

Hogyha a képzők felől végezzük az elemzést, megállapítható, hogy a kontextus segítségével egyes képzők különböző szemantikai-grammatikai jelentéstartalmai viszonylag jól kirajzolódnak.

-ad/-ed, -od/-öd: a cselekvés elkezdésének pillanatát (1), valamint a cselekvés pillanatnyiságát fejezi ki (2).

-amik: a cselekvés elkezdésének pillanatát fejezi ki (1).

-amlik: a cselekvés elkezdésének pillanatát fejezi ki (1).

-amodik: a cselekvés elkezdésének pillanatát fejezi ki (1).

-an/-en: a cselekvés elkezdésének pillanatát (1), valamint a cselekvés pillanatnyiságát fejezi ki (2).

-dít: a cselekvés elkezdésének pillanatát (1), valamint a cselekvés pillanatnyiságát fejezi ki (2).

-dul/-dül: a cselekvés elkezdésének pillanatát (1), valamint a cselekvés pillanatnyiságát fejezi ki (2).

- int**: a cselekvés pillanatnyiségát fejezi ki (2).
- ít**: a cselekvés pillanatnyiségát fejezi ki (2).
- al**, -**all**-**el**, -**ell**: a cselekvés elkezdésének pillanatát (1), valamint a cselekvés pillanatnyiségát (2) fejezi ki.
- ant**/**-ent**: a cselekvés pillanatnyiségát fejezi ki (2).
- ap**: a cselekvés pillanatnyiségát fejezi ki (2).
- t**: a cselekvés pillanatnyiségát fejezi ki (2).

A mozzanatos képzőkkel létrejött igei származékok a Kiefer¹⁴ által lexikainak, Szabó¹⁵ által lexikológiai nevezett szóképzés eredményei.

A mozzanatos képzőállományról megállapíthatjuk, hogy szám szerint nem túlságosan gazdag. Az onomatopoeitikus képzések számottevők, s már korszakunkban megfigyelhető a mozzanatos képzők használatának visszaszorulása, amely a továbbiakban az állomány fokozatos leépüléséhez vezet.

A cselekvő igék képzőinek csoportját áttekintve elmondhatjuk, hogy részben Fabóval¹⁶ kell egyetértünk abban, hogy e két képzőcsoportot teljes egészében nem állíthatjuk szembe egymással. Úgy vélem, hogy célszerű itt D. Bartha¹⁷ álláspontját elfogadnunk, aki szerint „a gyakorító igékével ellentétes *grammatikai jelentést* fejez ki a mozzanatos ige” (kiemelés tőlem, T. Sz. Cs.).

¹⁴ Kiefer Ferenc: *A szóképzés*. = Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. *Morfológia*. Bp. 2000. 137–140.

¹⁵ Szabó Zoltán: *Észrevételek a képzők szinkron vizsgálatáról*. NyIrK. V(1961). 2. sz. 161–164; Uő: *A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről*. MNy. LXV(1969). 1. sz. 39–45.

¹⁶ Fabó Kinga: *i. m.* 453–64, 31–48.

¹⁷ D. Bartha Katalin: *i. m.* 1991. 91.

Erdélyi menekültek Debrecenben 1916 őszén

1916. augusztus 27-én bekövetkezett az az esemény, amelyre az első világháború kirobbanása óta számítani lehetett: Románia hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának. Annak ellenére, hogy a támadás nem lepte meg a hadvezetést és az erdélyiek is „sejtelmesen bizonyosra” vették, igazán senki sem készült rá. A román betörés az egész határ mentén egyszerre történt, hírére pánikszerű menekülés vette kezdetét. Mivel a csigalassúsággal haladó offenzíva első hulláma Csík és Háromszék vármegyét, valamint a Barcaságot érintette, „Erdélynek éppen legmegbízhatóbb két népe: a székely és a szász”¹ fogott először vándorbotot.

Az értelmiségiek és a napszámosok egy része vonattal távozott a veszélyeztetett területekről. Néhány nap múlva azonban, mikor a csapatszállítások miatt a vasúti forgalom egyre zsúfoltabbá vált, az emberek 40–100 km-t is gyalogoltak, amíg áttelepítő vonathoz jutottak. A falusi gazdák szekerek segítségével próbálták megmenteni sokszor komikusan összeválogatott ingóságait. A szekérkaravánok állataikkal beláthatatlan hosszú, néha kettős és hármas kocsi-sorokban vonultak minden használható úton északnyugat felé. „Az úton nem lehetett menni! Úgy tele vót az út, ott olyant nem lehetett, hogy egymást kerüljük el. Ha visszafelé akart jöni, nem tudott! Csak előre!” – emlékszik vissza a menekülés első óráira Kolozsi Antal gyergyóditrói lakos.² Annak ellenére, hogy kezdetben a hatóságok a határ menti területek kiürítését az ún. „Maros-vonal”-ig elegendőnek tartották, már augusztus végén határozat született a menekültek széttelepítéséről. Ennek megfelelően a többnyire idősekből, asszonyokból és gyermekekből álló karavánokat³ vármegyék szerint csoportosítva az ország belsejébe, előre kijelölt helyekre irányították. A belügyminisztérium Csík és Maros-Torda vármegye menekülteinek Hajdú és Szabolcs vármegyét, a háromszékieknek és az udvarhelyieknek Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét, a szebenieknek és az alsó-fehérieknek Bács-Bodrog vármegyét, a brassóiaknak és a nagy-küküllőieknek Torontál vármegyét, a fogarasiaknak Csanád vármegyét, a kis-küküllőieknek Csongrád vármegyét, míg a hunyadiaknak és a krassó-szőrényieknek Arad vármegyét jelölte ki ideiglenes tartózkodási helyként.⁴ A meghatározott kényszerlakhely elérése a közlekedési nehézségek miatt azonban nem minden esetben volt megvalósítható. Mivel sokan rokonaiknál kerestek menedéket, a sorsüldözött erdélyi lakosság szétszóródott az egész ország területén. A gazdag és tekintélyes polgárság Budapestet választotta, de Miskolcon, Pozsonyban, Komáromban, Győrben vagy Balatonbogláron is több száz menekült élt.

Bár a határszéli vármegyékből nem mindenki hagyta el otthonát, a menekültek száma mégis igen magas volt. Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos számításai szerint 206 000 fő kelt át a Királyhágón (a románok és a szászok nemigen mentek túl Kolozsváron).⁵ Az áttelepítés nemcsak a „földönfutók” biztonságát szolgálta, de levette a kormány válláról ellátásuk terhének nagy részét, amelyet a helyi közösségek bevonásával valósítottak meg.

¹ Református Szemle, 1916. szeptember 15.

² Gazda József: *A Székelyföld XX. századi történelméből (1916)*. = Székelyföld 1998. 9. sz. 76.

³ A 17–55 éves hadra fogható férfiak jelentkeztek a m. kir. Népfelkelésbe, és harcoltak szülőföldjükért

⁴ Magyarország 1916. szeptember 1.

⁵ Betegh Miklós: *Erdély a világháborúban*. Dicsőszentmárton 1924. 82.

„...legyen otthona ez a nagy város a határszél székelyeinek”⁶

A románok erdélyi betörését követő napokban elsőként az ország városai közül Debrecenben⁷ születtek konkrét intézkedések az „árulás elől menekülő” lakosság megsegítésére. Márk Endre polgármester kezdeményezésére szeptember 1-jén megalakult az Erdélyi Menekülteket Gyámolító Bizottság, amely a menekültek elhelyezéséről, ételmezéséről: általában pillanatnyi szükségletük kielégítéséről gondoskodott.⁸ A „szép és nemes akció” elindítása a debreceni társadalom filantróp érzelmű tagjainak bevonásával történt, a városi tanács a vezetést csak a hivatalos ügyek gördülékenyebb intézése miatt tartotta fenn magának. A tevékenységét négy albizottság (szállásadó, ételmezési, pénzügyi és munkaközvetítő-segítő) keretében kifejtő testület kezébe vette az ide érkező menekültek sorsának irányítását, és igyekezett minden téren – néha túlzott – elvárásaiknak eleget tenni. Az erdélyiek már a vasútállomáson megtapasztalhatták a debreceniek elkötelezettségét és lelkesedését: a másodosztályú váróteremben felállított étkezőben tejjel (különösen a gyermekeket), kávéval, teával, vajjas kenyérral és szerény ebéddel vendégelték meg őket. Jelentős intézkedések születtek a gyermekek megsegítésére is. A debreceni Stefánia Szövetség gondoskodott megfürdetésükről, a betegek kezeléséről, míg a legrosszabb állapotban lévőket ideiglenesen az állami gyermekmenhelyen helyezték el.⁹

A debreceni társadalom – a tanács által olykor túlértékelt¹⁰ – áldozatkészsége lehetővé tette, hogy a civis városba érkező kényszervendégeket a lehetőségekhez képest jó körülmények várják. Az egyéni felajánlásoknak és a rendezvények (kabaré és művészi est, színházi előadások, futballmérkőzés) bevételének köszönhetően már szeptember 8-ig 32 812 korona 16 fillér gyűlt össze.¹¹ A háborús viszonyok ellenére a város és a szomszédos falvak lakossága jelentős természetbeni adományokkal (kenyér, tej, vaj, túró, méz, zsir, burgonya stb.) járult hozzá a többnapos utazás után elcsigázott menekültek ételmezéséhez. A „magyar testvérek” hazafias ügyének felkarolásában kiemelkedő szerepet játszottak az újságok (Debreceni Független Újság, Debreceni Közlöny, Debreceni Újság), amelyek állandóan felszínen tartották és nagyszabású propaganda tárgyává tették a mozgalmat (közölték az adakozók névsorát, tudósítottak az albizottságok üléseiről stb.). A Debrecenbe érkező erdélyieknek azonban nemcsak szíves fogadtatásban volt részük, hanem részvétlenséggel, közönnyel, sőt gúnnyal is találkoztak. A saját érdekeiket féltő polgárok ugyanis sáskajárást véltek felfedezni a modern népvándorlásban: „Ide jönnek és kiesznek minket”¹² – panaszkodtak. A többség azonban megértette „a nagy nehéz idők szavát”, és megtett minden tőle telhetőt, hogy az erdélyiek otthonuknak érezzék átmeneti lakhelyüket. Az az erőfeszítés, amellyel a város a menekültek ügyét igyekezett szolgálni, már kezdetben elismerést váltott ki az ország más vidékein, ahol ezen a téren rendszeresség még alig volt észlelhető. Tisza István is elismerve a lakosság érdemeit, „hálásan emlékezett meg a debreceni segítő akcióról”.¹³

⁶ Debreceni Újság 1916. szeptember 4.

⁷ A Hajdú vármegyébe érkező 20 000 csíki menekült közül Debrecen 6000-nek szolgált volna ideiglenes lakhelyül. Debreceni Független Újság 1916. szeptember 7.

⁸ Debreceni Független Újság 1916. szeptember 2.; Debreceni Újság 1916. szeptember 2.

⁹ Debreceni Újság 1916. szeptember 10.

¹⁰ „Debrecen szíve tündöklő fénnel világítja be az erdélyi menekülők útjait.” Debreceni Közlöny 1916. szeptember 17.

¹¹ Ezt az összeget jelentősen gyarapította Az Est 20 000 koronás adománya; Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. B. 1405/b, Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII. 11. (Erdélyi menekültek segítése).

¹² Dr. Nagy András: *Lót visszánéz*. Csíkszereda 2001. 40.

¹³ Debreceni Független Újság 1916. szeptember 4.

A „semleges szomszéd” támadása után a nagyszebeni hadtestparancsnokság is Debrecenben nyert elhelyezést. Azért, hogy ne terheljék túl a várost, a belügyminisztérium úgy döntött, állandó tartózkodásra többé nem irányítanak ide menekülteket. Így hivatalosan csak olyan erdélyiek maradhattak itt, akik saját erejükből fenn tudták tartani magukat. A határozat ellenére azonban a városban szeptember 25-ig 2421 közellátást igénylő személy telepedett le.¹⁴ Dacolta a körülményekkel (háborús helyzet, kormánytámogatás elmaradása) a tanács senkit sem utaztatott tovább, hanem adományokból próbálta megoldani ellátásukat. A parancsnokság áthelyezése a menekültekre nézve is több negatív következménnyel járt, hiszen szeptember 11-étől bezárták a Péterfia utcai Erdélyi Menekülők Étkezdéjét, míg kórházi célokra lefoglalták a református kollégiumban és annak internátusában lévő ideiglenes szálláshelyüket. A városvezetés gyors és céltudatos intézkedéseinek következtében a menekültek helyzete mégsem vált katasztrófálissá. Csürös Ferenc ételmezési bizottsági elnök kezdeményezésére a vasútállomás másodosztályú várótermében a rászorulóknak már szeptember 12-étől rendes ebédet és vacsorát kaptak (itt étkeztek az átutazó erdélyiek is). A Katona Otthon, amelynek tulajdonképpeni rendeltetése a katonák ellátása volt, vállalta „székely véreink” minden módon való segítségét. A bizottsággal való együttműködés eredményeképpen felállította „az erdélyi menekültek asztalát”, és napi háromszori étkezést biztosított korlátozott számban, összesen 2 korona 40 fillérért. A testület ehhez 2 korona ételmezési díjjal járult hozzá.¹⁵ Sokszor megoldhatatlan feladat elé állította a tanácsot az ide érkezők elszállásolása. Bár sok debreceni hazafiasságát azáltal fejezte ki, hogy felajánlotta üres lakását vagy bútorozott szobáját a menekülteknek, mégis számos sorstársuknak a pályaudvar szolgált átmeneti lakhelyül. Nem volt ritka a „szállásért tej” változat sem, ahol a tehenes gazdák az akkor hiánycikknek számító tejjel fizették ki lakbérüket. A gazdagabb erdélyi családok általában az olcsóbb szállodákban vagy városi bérházakban laktak rövid ittlétük alatt.

A menekültek életfeltételeinek alakulása

Annak ellenére, hogy a szülőföldjéről elűzött lakosság elsősegélyezése, pillanatnyi ellátása is súlyos terhet jelentett a társadalomnak, az igazán nehéz feladatok a karavánok letelepedése után következtek. Nem volt ez másképp Debrecenben sem, sőt a város gondjait tetézte, hogy mivel hivatalosan nem tartózkodhattak itt hatósági közellátást igénylő menekültek, kormánytámogatásra nem számíthatott. A jómódú polgárság bőkezű adakozásai is látványosan megcsappantak: míg szeptember első két hetében 37 810 korona 49 fillér folyt be, addig a következő két hétben csak 3622 korona 41 fillér volt a bevétel.¹⁶ Így a civis város ideiglenes lakóinak¹⁷ pénzbeli támogatása lehetetlenné vált, de ételmezésükről a természetbeni adományoknak köszönhetően a bizottságnak még sikerült gondoskodnia.

A korabeli sajtótudósításokból kiderült, hogy a menekültek legfőbb kívánsága – a hazatérés mellett – a munkaszerzés volt, hiszen így maguk és családjuk fenntartásáról a nem mindennapi viszonyok között is gondoskodhattak. „Nem kívánunk segítséget, csak munkát” – foglalták össze óhajaikat. A munkaközvetítő bizottság és az újságok hirdetéseinek jóvoltából 200–250 fő-

¹⁴ Debreceni Független Újság 1916. szeptember 26.

¹⁵ HBML IV.B. 1405/b. Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII.11. (Erdélyi menekültek segélyezése).

¹⁶ Uo.

¹⁷ Domahidy főispán jelentése szerint 1916. október elején Debrecenben 2850 menekült volt: 864 csiki, 750 szebeni, 337 maros-tordai, 206 brassói, 201 hunyadi, 130 nagy-küküllői, 114 udvarhelyi, 71 Kolozs megyei, 55 kis-küküllői, 11 besztercei, 9 krassó-szörényi, 6 máramarosi és 2 aradi. Debreceni Újság 1916. október 5.

nek sikerült állást találnia, de a szakismeret hiánya miatt sokan nem nyerhettek alkalmazást.¹⁸ A legkeresettebbek a házi cselédek voltak, hiszen októberben négy közvetítő iroda is működött a városban (a munkaadónak 1 koronát kellett fizetnie minden cseléd után az elhelyező intézetnek). Nem mondható ez el a szekerekkel érkező menekültekről. Bár a fuvarhiány miatt nagy segítséget jelentettek volna a faanyag szállításában, a tanács nem használta ki a „raktározó fuvar munkaerőt”.¹⁹ Ez volt a fő oka, hogy a gazdák többsége túladott állatain. A városban tartózkodó erdélyi értelmiségiek, köztisztviselők és magánhivatalnokok jobban boldogultak a munkaszerzés terén. Már szeptember első napjaitól a városházán működő központi irodában néhány menekült tanítót és jegyzőt alkalmaztak érkező társaik ügyeinek intézésére. Sikerült ideiglenesen állást találnia több ügyvédnek és ügyvédjelöltnek (az ügyvédi kamara elnökének, Szilágyi Imrének közbenjárásával), lelkésznek és segédlelkésznek is. A pénzügyigazgatóság hivatalaiban 43, addig Csíkszeredában dolgozó tisztviselő és napidíjas tevékenykedett.²⁰ Összességében azonban a felnőtt menekült lakosság felének sem sikerült elhelyezkednie, ami fokozta kiszolgáltatottságukat.

Szeptember végén láttak napvilágot azok a belügyminisztériumi körrendeletek, amelyekről mindenki a menekültek helyzetének megoldását várta.²¹ A budapesti Erdély-részi Központi Munkaközvetítő felállítására, amely a helyi hatóságokkal együttműködve kívánta elősegíteni az erdélyiek munkához jutását, azonban alig volt érzékelhető Debrecenben. A kis összegű (3 családtagig 2 korona, azon felül 1 korona személy/nap) és szigorú feltételekhez kötött állami segély már valóban hozzájárult az érintettek életkörülményeinek javulásához. A pénzbeli támogatásból a veszélyeztetett területekről érkező, nem dolgozó erdélyiek részesültek, míg a hatóságilag ki nem ürített vármegyebeliek (Debrecenben 3,15 százaléka a menekülteknek) csak annyi támogatást kaptak, hogy visszatérhessenek lakóhelyükre. A munkabíró menekültek közül is csak azok tarthattak igényt a segélyre, akik számára megfelelő munkaalkalom még nem volt kijelölhető (ez számtalan visszaélés forrása lett). Nem tartoztak a rendeletben szabályozott közsegélyezés keretébe a tényleges szolgálatban álló közalkalmazottak (állami, vármegyei, városi tisztviselők, községi jegyzők), ugyanis rendes és a meneküléssel kapcsolatos rendkívüli illetményeik (útiköltség, napidíj) kiutalása már kezdetben megtörtént. Ez a döntés kb. 100 Csík vármegyei közalkalmazottat és családtagjait érintette. A hatóságok által kiállított igazolvány alapján történő állami segélyek kifizetése Debrecenben október 4-én vette kezdetét. 1916. december 31-éig 387 család részére 83 254 korona 47 fillért osztottak ki.²² A rendelet értelmében a hatóságoknak a betegek ingyenes gyógykezeléséről vagy súlyos esetekben kórházba szállításáról is gondoskodnia kellett. A nagy orvoshiány és a háborús állapotok miatt azonban a menekültek felületes egészségügyi ellátása alig változott.

A kormány támogatásának, bár országos viszonylatban nagyon megkésett (októberben az erdélyiek nagy része elhagyta ideiglenes lakhelyét), Debrecenben kiemelkedő jelentősége volt. Itt ugyanis a menekülteknek 40 százaléka (Hajdú vármegyében több mint 90 százaléka) a hadműveleti szempontból fokozottan veszélyes Csík, Háromszék és Brassó vidékéről származott. Mivel később térhettek csak haza, a hetente fizetett állami segély elviselhetőbbé tette száműzetésüket. Az addig „kegyelemből és irgalomból” élő menekültek többségének sikerült saját erejéből fenntartania magát. Ennek következtében a vasútállomáson működtetett étkezdét a bizott-

¹⁸ A hadsereg megrendelésére dolgozó vállalatoknál (Gazdák Sütődéje, Patkógyár, Stern-féle kefégyár, Mezőgazdasági Gépgyár) hadifoglyokkal is dolgoztattak, nem vették igénybe a menekültek munkáját.

¹⁹ HBML IV. B. 1405/b. Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII.11. (Erdélyi menekültek segélyezése)

²⁰ Debreceni Független Újság 1916. október 6.

²¹ 30000/1916 és 30100/1916 B. M. eln. számú körrendeletei. Belügyi Közlöny 1916. szeptember 28.

²² Debreceni Közlöny 1917. augusztus 29. „Polgármesteri jelentés az 1916. évről”.

ság október 12-étől bezárta.²³ A tél közeledtével egyre szükségesebb meleg ruhákról azonban továbbra is a helyi társadalom gondoskodott.

Az erdélyiek anyagi helyzetén próbált javítani a Pénzintézeti Központ kezdeményezése is. Ennek megfelelően az olyan betétkönyvekre, amelyeknek kiállítói székhelyüket elhagyni kényszerült pénzintézetek voltak, jutalék- és költségmentesen előleget adtak.²⁴ Debrecenben 7 olyan intézet volt,²⁵ amely az elmenekült 179 erdélyi pénzintézet betéteire előleget folyósított. Bár megfelelő módon tájékoztatták az érdekelteket (hírlapokban, hirdetésekben), az ötlet nem járt nagy sikerrel. Ez nem csak a késői intézkedés (szeptember végén hozták nyilvánosságra) számlájára írható, hiszen a város kényszerlakóinak túlnyomó többsége (85 százaléka) szegény, betétkönyvvel nem rendelkező menekült volt.

Erdélyi diákok a debreceni oktatási intézményekben

Erdély „alattomos megtámadása” változást okozott Debrecen oktatási életében is, hiszen a menekültek gyermekei itt kezdték meg az 1916/17-es tanévet. Mivel tandíj és más díjak befizetése nélkül iratkozhattak be, a kormánytámogatás ellenére az intézmények csak komoly áldozatok árán tudták biztosítani iskoláztatásukat.

A legtöbb erdélyi diák (109) – felekezeti különbség nélkül – a Református Főgimnáziumban folytatta tanulmányait. Nagy részük a Csíkszeredai Katolikus Főgimnáziumból (45), a Sepsiszentgyörgyi Református Főgimnáziumból (11), a Székelyudvarhelyi Református Főgimnáziumból (10) érkezett, de volt köztük nagyenyedi (4), petrosényi (3) vagy szilágycsehi (1) is.²⁶ 78 diáknak az iskola biztosított szállást (bérelt lakásokban, mivel az internátust a nagyszombeni hadtestparancsnokság részére lefoglalták) és ellátást, míg a többiek szüleiknél vagy rokonaiknál laktak.²⁷ Az egyházkerületi elnökség és Márk Endre polgármester közbenjárásának köszönhetően a belügyminisztérium nemcsak a tápintézeti pénztárt kárpótolta (2 korona fő/nap), hanem a rászoruló diákok felruházási költségeit is fedezte. Az Est több ezer koronás adományát tankönyvszükségletük kielégítésére fordították. Bár a Református Főgimnázium – mint láttuk – igyekezett megteremteni az oktatás anyagi feltételeit, a menekült diákok legnagyobb része, mielőtt tehetné, hazament. Már október végén megindult visszavándorlásuk, és a tanévet már csak 39 fejezte be a patinás intézményben.²⁸

Mivel a helybeli római katolikus plébánia nem tudott helyet adni nekik a Terezianumban, a Református Tanítóképzőben nyert felvételt 12 csíksomlyói tanítóképző intézeti növendék (az év végéig még 5 társuk érkezett).²⁹ A Tanítóképző nemcsak tanintézeti ellátásukról (a költségeket a belügyminisztérium megtérítette), hanem szálláshelyükről is gondoskodott. A pénzbeli adományoknak köszönhetően a vezetőség ruhával, cipővel, fehérneművel látta el őket, hiszen „igen szomorú állapotban érkeztek [...] nem volt egyebök, mint a rajtok lévő ruha”.³⁰ A Református Főgimnáziumban tanulókkal ellentétben a Tanítóképző székely diákjai csak a tanév

²³ Az üdítő állomás tevékenységéről Dr. Tóth Emil tett jelentést. HBML IV.B. 1405/b. Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII.11. (Erdélyi menekültek segélyezése).

²⁴ Uo.

²⁵ Általános Forgalmi Bank Rt., Alföldi Takarékpénztár, Debreceni Első Takarékpénztár, Közgazdasági Bank és Váltóüzlet, Debreceni Ipar és Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank debreceni fiókja, Takarékszövetkezet Rt. Uo.

²⁶ *A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Debrecen 1917. 130.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ *A Debreceni Református Tanítóképző Intézet Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Debrecen 1917. 4–5.

³⁰ Dr. Veress István: *A harmadik háborús év a debreceni tanítóképző intézetben.* = *Debreceni Képes Kalendárium az 1918-as esztendőre.* 59.

végén tértek vissza szülőföldjükre, „a legjobb emléket hagyva kifogástalan erkölcsi magaviseletükkel”.³¹

A vallás- és közoktatásügyi miniszter döntése alapján Debrecenben nyert elhelyezést a Sepsiszentgyörgyi Állami Tanítóképző.³² A menekülés okozta rendkívüli körülmények ellenére mind a négy osztály létszáma még szeptember folyamán teljesen betelt. A túlszűfolt Debreceni Tanítóképző Intézet, bár nem tudta elszállásolni a 129 menekült diákot, de rendelkezésükre bocsátotta dísztermét és tornatermét. E helyiségeket a sepsiszentgyörgyiek nappali szobának, ebédlőnek, konyhának, igazgatói lakásnak és irodának használták. Végül – sok jóindulattal – megoldódott a lakhatás kérdése is: a református egyház tulajdonát képező Diakonissza Otthon és a Siketnéma Intézet nyitotta meg kapuit az erdélyi növendékek előtt. Az iskola igazgatóságának sikerült az internátusban (egy tanuló kivételével mindenki bentlakó volt) egy szeretetteljes, békés otthont létrehozni, de a szétszóródott elhelyezés természetes következményeképpen „a régi pedáns rend és fegyelem kissé meglazult”.³³ Ennek ellenére a diákok szorgalmával, kötelességtudatával és engedelmességével az intézet általában meg volt elégedve. Tanítási óráikat a Református Leánygimnázium tantermeiben délután tartották, amelynek szertárait és felszerelését is használták. Mivel saját gyakorlóiskolájuk nem volt, a hospitálás és gyakorlótanítás négy különböző helyen történt, „komplikált feladat” elé állítva a tanári testületet. Az intézet különös figyelmet fordított a növendékek szabad idejének hasznos eltöltésére: részt vettek a Csokonai-kör estélyén, a Református Kollégium hangversenyén, megtekintették a városi múzeumot, az egyetemi könyvtárat, kirándulást szerveztek a Hortobágyra stb. A tanév végén 31 rendes és 1 magántanuló nyert tanítónői képesítést.³⁴ Bár az 1916/17-es iskolaévet azzal a reménnyel zárták, hogy a szünidőben visszatérhetnek otthonukba, és szeptemberben már az anyaintézetben kezdődhet meg a tanítás, a következő tanévet is Debrecenben kellett tölteniük, mert a sepsiszentgyörgyi iskola épületét kórházi célokra a katonaság lefoglalta.

A hazatérés

A nagyszebeni ütközetet (szeptember 26–28.) követő hetekben a központi hatalmak csapatai teljesen kiszorították a román hadsereget Erdélyből. Ennek köszönhetően a menekült lakosság megkezdhetette az elhagyott otthonába való visszatérést. A határszél közelében fekvő területeken (Csík, Háromszék, Brassó vármegyék) azonban továbbra sem voltak meg a visszatelepítés szükséges előfeltételei, mert a frontvonal közelsége, a katonák ellátása és szállítása még mindig súlyos gondokat okozott ezen a vidéken.

Szülőföldjük felszabadításának híre lázba hozta a Debrecenben tartózkodó erdélyieket is. „Nehezen várják azt a percet, amikor újra útra kelhetnek, hogy újra lássák azt a földet, amelyet verejtékükkel öntöztek, és amely annyira hozzájuk van növe...”³⁵ – jellemzi találóan lelkiállapotukat a Debreceni Újság. Mindezt csak fokozta Csík vármegye közigazgatási hatóságainak visszarendelése (október 12). „Ahogy meghallották, hogy a tisztviselők »haza« mennek, mindenki szeretett volna első lenni otthon.”³⁶ Az „új honfoglalást” azonban a kormány, a torlódások elkerülése miatt, több intézkedéssel szabályozta.

³¹ *A Debreceni Református Tanítóképző Intézet Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Debrecen 1917. 6.

³² *A Sepsiszentgyörgyi M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet XVII. Értesítője az 1916–1917. iskolai évről.* Debrecen 1917. 26.

³³ Uo. 32.

³⁴ Uo. 54.

³⁵ Debreceni Újság 1916. október 14.

³⁶ Magyarország 1916. október 15.

Az Erdély-részi menekültek visszatelepítésével a belügyminisztérium október 21-i körrendelete már részletesen foglalkozott.³⁷ A rendelet értelmében a székhelyükre már a hónap közepén visszarendelt közalkalmazottaknak kellett a megélhetés lehetőségeit otthon előkészíteni. Csak ezután indulhattak haza a mezőgazdasági munkákban érdekeltek, a gyorsan üzembe hozható gyárak vezetői és munkásai, az iparosok, kereskedők, lelkészek, tanítók, orvosok és gyógyszerészek. A lakosság visszatelepítésével és a gazdasági élet megzavart rendjének helyreállításával kapcsolatos feladatok helyszíni elintézésére szervezték meg az Erdély-részi Visszatelepítő Bizottságot (november 6-án), amely a Földművelésügyi Minisztérium kolozsvári kirendeltségének vezetése alatt állt.³⁸ Azok, akik nem voltak termelők (a nyugdíjasok, öregek, betegek), avagy otthonukban nem rendelkeztek elegendő készletekkel, csak később utazhattak haza. A korábban kiürített területekre való visszatérést személyazonossági igazolvány birtokában engedélyezték, amelyet a törvényhatóságok a menekültek közül kijelölt bizalmi ember közreműködésével állítottak ki.³⁹

A gyorsan jelentkező háború okozta kimerültség és élelmiszerhiány ellenére a városvezetés igyekezett megkönnyíteni az erdélyiek hazatérését. A hidegebb időjárás közeledtével létfontosságú volt meleg ruhával való ellátásuk, amely az adományok és az október 21–22-i gyermeknap bevételeinek köszönhetően eredményesen végződött. Az elért sikerekért, a gyors és az egész országban mintaszerűnek talált akcióért⁴⁰ a belügyminisztérium is elismerését fejezte ki. A kormány által szabályozott visszatelepítés október 26-án vette kezdetét, amikor az első maros-tordai menekültek elhagyták Debrecent. Az udvarhelyiek 27-én, a kis- és nagy-küküllőiek 28-án, a fogarasiak 30-án, a szebeniek 31-én, a hunyadiak november 1-jén, míg a hatóságilag ki nem ürített vármegyebeliek november 2-án indulhattak el.⁴¹ A városból távozó erdélyiek szinte kizárólag csak a menetrend szerinti személyvonatokat és az ún. „menekültszerelvényeket” vették igénybe, ugyanis ittlétük alatt eladták szekereiket, amikkel érkeztek. A debreceni és püspökladányi állomáson felállított üdítő (élelmező) központokban a különvonatok utasai ingyen kaptak meleg ételt, míg a gyermekeknek tejet és teát igyekeztek biztosítani.

A román betörés sújtotta vidékekre hazaérkezőket szomorú állapotok fogadták: kirabolt házak, elpusztult épületek, a mindennapi élethez szükséges cikkek hiánya. A látványos állami és társadalmi segélyprogramok ellenére az újjáépítés nagyrészt önerőből valósult meg.

Az ősz azonban nem mindenkinek hozta el a várva várt visszatérés lehetőségét. „Otthon azonban katonavilág volt, a polgári egyéneknek nem volt ott mit keresniök, sem ahová lábukat letenniök” – emlékszik vissza erre az időszakra Nagy András Debrecenben tanuló csíkszeredai diák.⁴² Ez volt az oka, hogy Csík vármegyébe a hazatérést tiltó rendelet megszűnéséig (1917. április) a városban nagyszámú erdélyi élt (számuk 1100 főre tehető).⁴³ Még akkor is csak azoknak engedélyezték a visszatérést, akikre a tavaszi munkák szempontjából otthon szükség volt. „Nem munkaképes egyének [...] a visszatelepítésből lehetőleg kizárandók.”⁴⁴ Az 1916-ban elmenekültek utolsó csoportjai a tanév végén hagyták el a Hajdúságot.

³⁷ 33000/1916 B.M. eln. számú körrendelete. Belügyi Közlöny 1916. október 24.

³⁸ A m. kir. minisztériumok 3745/1916 M.E. sz. rendelete. Belügyi Közlöny 1916. november 12.

³⁹ 33100/1916 B.M. eln. számú körrendelete. Belügyi Közlöny 1916. október 24.

⁴⁰ Debreceni Újság 1916. október 27.

⁴¹ Debreceni Újság 1916. október 26.

⁴² Dr. Nagy András: *i. m.* 41.

⁴³ Hajdú vármegyében 1917 januárjában még 9387 csíki menekült tartózkodott. Debreceni Független Újság 1917. február 13.

⁴⁴ Csíki Lapok 1917. április 4.

Összegzés

A menekülés kálváriája után központi kérdéssé vált, hogy ideiglenesen otthonra talál-e a szülőföldjéről elűzött lakosság. A kortársak félelme nem volt alaptalan, mert az idegen környezetbe csöppent, bizonytalan jövő előtt álló menekülteket nem volt könnyű megnyugtatni és ellátni. A háború okozta egyre romló gazdasági helyzet (rekvirálások, hadikölcsön) azt sugallta, hogy nagyobb esélye volt „hazátlanná válniuk a hazában”, mint hogy az előre kijelölt tartózkodási helyeket elfogadhatónak tartásuk. Debrecenben a tanács intézkedéseinek, a református egyház, a különböző civil szervezetek és egyesületek jótevékenységének köszönhetően azonban olyan kedvező légkör alakult ki, amelyben az erdélyiek otthonosan várhatták a hazatérés pillanatait. Bár a segélyezés során észlelhető kapkodás, összevisszaság néha növelte az elégedetlenség táborát, általában mindenki elismerte és nagyra értékelte a támogatásukért tett erőfeszítéseket. A menekültek közhangulatára nagy befolyást gyakorolt Csik vármegye közigazgatási tisztviselőinek tevékenysége, akik – a körülmények által ugyan behatárolt módon – mindig védtek és bátorították őket. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy jó néhány erdélyi „világlátásnak” fogta fel az itt eltöltött pár hónapot: a falvak határát ritkán átlépő emberek új tájakat, szokásokat, helységeket ismertek meg. A többség – érthetően – „az édes otthon bűvöletében” élve türelmetlenül, nyugtalanul várta kényszervendégeskedése végét a civis városban.

Kabdebó Tamás

Könyvtár a magasban*

Kedves barátaim!

A *Haza a magasban* példájára most megépítünk közösen egy könyvtárat a magasban. Hozzájárulásotokra feltétlenül szükség van, mert hiába voltam én négy külföldi könyvtár igazgatója és kettőnek a megépítője is két kontinensen, a nemzetközi mezőnyt a magyarnál és pláne az erdélyinél sokkal jobban ismerem.

Mentségem, hogy minden egyetemi könyvtár csak részben nemzeti jellegű, részben internacionális. Jelentkezik ez mindjárt az építőanyagokban és a manapság elfogadott stílusban.

Terület

Két lehetőség adódik. Az egyik egy meglévő városi egyetem épületeinek kiszélesítése, átalakítása, hogy az alkalmas lehessen egy új, korszerű könyvtárat magában foglalni. Az ismerős példa nem egyetemi, de jól alkalmazható: tíz évvel ezelőtt új helyet kapott a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára, s abba átköltözött, a Keleti Gyűjtemény kivételével, mely helyben maradt.

A dolog úgy történt, hogy az Arany János utcai épületrészt ötszintesre emelték, és ebbe áttelepítették a könyvtár régi, kétszintes tartalmát, mely a Roosevelttéren volt. Ez a költözködés mindössze tizenöt évnyi teret adott a könyvtárnak, tehát öt év múlva új épületre vagy raktárra lesz szükség.

Az új könyvtár jellegzetességei: 33 százalékkal megnőtt polc terület, hely ötven-hatvan számítógépnek (laptopból persze sokkal többnek), 50 százalékkal megnövelt olvasóhelyek, kítűnő fűtő-szellőző berendezés (nem air conditioned), apró és – ha kell – mozgatható irodák, munkaterületek. A könyvtár gyűjtőkör-politikájában nem történt változás, a géptár kiszélesítésében igen.

A második, a jobb lehetőség egy adandó új épület, lehetőség integrálva egyéb egyetemi épületekkel, lehetőleg nem városban – hol a terjeszkedés probléma –, hanem parkosított helyen. Vegyünk tehát egy kétezer négyzetméteres területet, hogy azon kilencszáz négyzetméteres alapterületű könyvtárat hozzunk létre. Az épület alapterületét szorozzuk meg öttel, így három emeletet, egy padlásteret és egy pincét nyerünk, vagyis szintenként kilencszáz négyzetmétert. Tételezzük fel, hogy a könyvtár, amit építünk, egy kétezer diákos egyetemet, mondjuk, tudományegyetemet szolgál. Minden negyedik diákra kell egy könyvtári ülőhely, tehát négyszáz helyre számítsunk. Ez lehetőleg így legyen beosztva: húsz a földszinten, százkilencven az első és ugyanennyi a második emeleten. Az épület betonból, vastartókból és nagy üvegablakokból, vastag üvegajtókból álljon, a földem palából. Az emeleten a felső világitást beágyazott neon fémcsövek adják, csak a könyvtár feldolgozó és irodahelyiségeiben helyezzünk el íróasztali lámpákat. A villanyvezetékekhez minden szinten és minden két négyzetméteren konnektorok kelljenek. A földszintet így osszuk fel: a bejárattal szemben információs és kölcsönzőpult, ettől jobbra multimédia géppark, balra kézikönyv-gyűjtemény.

Az első és második emelet keretjén legyenek az ülőhelyek, legalább tíz-tíz hely a helyi számítógépes katalógus céljaira. Ha a könyvtár anyagának tetemes része kártyákon található, a kártyák szekrényei a földszinten legyenek. Az első emeletet a könyveknek szenteljük, a másodikat a folyóiratoknak. Az osztályrendszer legyen tetszőleges, a könyvtár szabadpolcos. Ez alól

* Elhangzott a kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék nyilvános előadásán.

kivétel a lenti referenciagyűjtemény, a második emeleti folyóirat- és újságrész minden *kurrens* kötete. Ezenkívül: a ritka és értékes könyvek számára egy ketrecet kell alkotni néhány ülőhellyel, ahol az olvasó „lakat alatt használja ezt a gyűjteményt.

Könyv- és folyóiratállományunkat beragasztott és mágnesezhető acélszalakkal kell védeni, az illegális kölcsönzésnél a bejáratú mágnesező boltívmasina csönget.

Ajánlatos, hogy a nem könyvanyag portékát, tehát a mikrofilmeket, hang- és videokazettákat a könyvek mellé soroljuk. Példa: Katona József könyvbe kötött szövege mellett legyen az opera videója, hanglemezei vagy discjei.

Erdélyben vagy Magyarországon felesleges luxus a légkondicionálás. Jó fűtő/szellőzőberendezésre és a feldolgozó részen kinyitható ablakokra van szükség. Ha megoldható, mindehhez járulhat egy napsugárkövetítő berendezés, azaz a tetőn elhelyezett üveglapok, zsalugáterekkel, csukhatóan.

Rengeteg felesleges munkát, azaz későbbi falfestést takarít meg a faburkolat, melyet csak a pince és a padlástér nélkülözzön. Mivel 2003-ban vagyunk, ajánlatos, hogy az első, második, harmadik szinten minden huszadik ülés beépített számítógépet tartalmazzon. A pince polcrendszere beépített és kerekkel mozgatható, úgynevezett sűrű polcolás legyen. A padlás a fűtő, világítókapcsoló-táblákon túl a polcok raktára lehet. Az első emelet polcai beépítettek legyenek, a második-harmadik emeleté kerekkel guríthatóak.

A beszerzésnél úgy igyekezzünk, hogy pénzünk felét költjük el papírra nyomtatott szövegekre, másik felét digitalizált anyagra. A számítógépes szövegeket ismét felezzük, pénzben: egyrészt az interneten meglévő szükséges anyagokhoz vásároljunk belépőket, másrészt a feldolgozott digitális anyagokat CD-ROM-on vegyük meg. CD-ROM-on bibliográfiáink legyenek: pl. Pedagógiai Információ, Mezőgazdasági Bibliográfia, az MNB Periodika stb., illetve adattárak, jogtárak (CD Jogász). Az on-line adatbázisok meglegyenek az Egyetemi Könyvtár web-lapján.

Sok referenciaanyagot nem igazán érdemes CD-ROM-on venni, mert az információ hamar idejémtúlttá válik. Mondok egy példát: a *World of Learning* elengedhetetlenül fontos kézikönyv minden egyetemi könyvtár számára. Ez legjobb az interneten, ahonnan megkapjuk az évi változásokat vagy kézikönyv formájában, melyet forgathatunk.

Ellenkező a helyzet, mondjuk, a *Magyar etimológiai szótár*ral vagy Szabó T. Attila nagy erdélyi művével: ez az anyag, ha CD-ROM-on elérhető lesz, helyet spórol, és mozgathatóbban jelentkezik. Nem tudom – remélem, majd megmondjátok –, hogy az idevalósi könyvtárak ismerik-e, használják-e a korábban *Voyage*-nek nevezett, mai nevén Corvina Library Systemet. Ez magyarországi egyetemi berkekben általános, sőt a nagyobb közművelődési könyvtárakban is előfordul.

Mielőtt továbbszólnék, fel kell vetnem azt az elméleti kérdést, hogy a mai digitális világban szükség van-e egyetemi könyvtárakra. A gyakorlat azt mutatja, hogy ugyanolyan szükség van rájuk, mint száz évvel ezelőtt volt, sőt a főről helyek szempontjából megnövekedetten.

Magyarhonban például olyan túlszűfolttság van az egyetemi könyvtárakban (Pestet, Pécsset, Szegedet, Veszprémet, Debrecen ismerem), hogy a diákok, mondjuk Szegeden, igénybe kell hogy vegyék a Somogyi Könyvtárat, Pesten pedig a Széchényit és a már említett Akadémiai Könyvtárat, mert az egyetemen nem férnek el.

Világos, hogy ma már a diákok – és az egyetemi tanszemélyzet – nemcsak a könyvállományt használja, de az is világos, hogy a használóknak nincs magánpénzük az internet-belépők vagy a CD-ROM-ok megfizetésére. És egy harmadik ok: egyetemi könyvtárunk harmadik szintjének alapterületét osszuk fel úgy, hogy ennek az emeletnek egynegyed része két, ha kell, egymásba nyitható szeminárium (vetítő) előadóteremmé alakulhasson át. A használók igénylik

az eszmeeserét. Optimálisan a könyvtárat egy nyitott falú baldachin kösse össze az egyetemi kávézóval. Ha ez nem lehetséges, helyezzünk el kívül padokat és pénzes kávémasinákat, hogy a könyvtárban található diákok ott vígan beszélgethessenek.

Manapság a legnagyobb könyvtárak anyaga digitálisan elérhető, ezekből legalább egy katalógus nem nélkülözhető. Tehát a Bibliothèque Nationale, British Library, Library of Congressből egyik vagy másik. Ehhez teszik hozzá Erdélyben a Román Nemzeti Bibliográfiát és a magyart: a magyar könyvészetén túl, mely bibliográfiailag minden tantervet szolgál, ha mód van rá, elő kell fizetni az egyes tárgyak (vagy a legfontosabb tantárgyak) absztraktolt anyagára. Ilyen pl. a Philosophical Abstracts, Psychological Abstracts stb. Könyv- és folyóiratbúdzsé felosztásánál vezérelv a tanuló diákok száma, de nem elhanyagolható a könyvek ára sem. Példa: tegyük föl, hogy húsz tantárgyunk van és könyvekre, mondjuk, kétmillió forintunk évente. De diák hallgatók aránytalanul jelentkeznek: kétszáz magyarra, száz földrajzra stb. Egy földrajzkönyv ára kétszer annyi, mint egy magyar tankönyvé. Ergo: egyiknek is, másíknak is százezer forint jusson a kezdő évre.

Építési költségek, egyéb jövedelemforrások

Régióinkban egyelőre elképzelhetetlen, hogy az állam jelentős támogatása nélkül létrejöheszen egy új könyvtár, új épületben. Az azonban elképzelhető, hogy az állam mellett egy vallási intézmény is támogasson egy új installációt, ha a könyvbeszerzés szelleme megegyezik az intézmény irányelveivel.

Fontos azonban, hogy a könyvtárépítést szorgalmazó egyetem kapcsolatot létesítsen mindazokkal a tudományos intézetekkel, amelyeket a tanított tárgyakon keresztül képvisel. Ezek egyrészt hozzájárulhatnak az építési költségekhez, másrészt folyóirataikat ingyen vagy kedvezményesen biztosíthatják az új létesítmény számára. Azt is ki lehet jární, hogy az új könyvtár letéteményese legyen a régió olyan kiadványainak, melyeket a könyvanyaga majd képvisel.

Árak

Régióink árait nem ismerem igazán jól, a nyugatiakat igen. A könyvtárhoz szükséges földterületet vélhetően az egyetem birtokolja vagy bérlí. Az épület megépítése, minden anyagával, munkabérével együtt kétszáznegyvenmillió forint. Ha azt veszem, hogy a régióink munkabérei a nyugatiaknak egyharmada, valamint azt, hogy az építőanyagok kb. 25 százalékkal olcsóbbak, akkor könyvtárunk kb. százhusz-százharmincmillióba kerül. Most jön a berendezés ára: tíz km polc, száz beépített komputer, fénymásoló, könyvbiztonsági berendezés, könyvkölcsönző scannerek, digitális, mikrofilmkészítı kamera, apróbb eszközök, lamináló, kézi vágógép stb. Összárban ötven-ötvenötmillió. A polcrendszer háromszáznegyvenezer kötet elhelyezésére alkalmas.

Állomány az induláskor

Ha mondjuk egy húsz tantárgyat tanító egyetemet szolgál a könyvtár, induláskor legalább húsezer kötetel és kétszáz folyóiratcímmel rendelkezék. Jelenlegi ésszel húsz éven át lesz a könyveknek férőhely.

A könyvtár egyéb könyvtári jövedelemforrásai

Lényeges, hogy már a kezdetnél bevezessük, hogy a szolgáltatások egy része pénzbe kerül. Jelentkezzék ez a következő módon: a másolásokért díjakat kell beszélni. Hirdetni kell, hogy *van* információszerzés, s ez kültagoknak pénzbe kerül. A könyvtári kölcsönzés, melyet jobbra a tanerő használ, díjat vonjon maga után, lehetőleg annyit, amennyibe az a könyvtárnak kerül. Az elcsúfított, megrongált vagy rossz állapotban lévő könyveket egy-egy évi könyvvásáron árusítsuk. A használók minden illegális megmozdulásáért (zajongás, késelem, anyageltulajdonítás) pénzbírságot mérjünk ki rájuk.

Kisegítő könyvbeszerzés

Kezdetben indítsunk kampányt pénz- és könyvadományokra. Nem baj, ha fölösleges, illetve használhatatlan anyaghoz is jutunk, a könyvvásár megoldja ezt is.

Esszéprogram

Évente egyszer hirdessünk meg egy esszéversenyt jutalmakkal. Ez részben növeli a könyvtár népszerűségét, szelídségre inti a használókat, részben pedig módot ad arra, hogy a könyvtári adminisztráció összebarátkozzák a használók egy jobbik részével. A jutalomkiosztás a szeminárium teremben a könyvtár megnyitásának évfordulójára essék.

És végül, de nem utolsósorban az építésnél – de majd a fenntartásnál is – valahogy meg kell szervezni a releváns ipar segítségét. Tehát, mondjuk, a kémiai és a fizikai létesítményekét, melyek a régióban fennállnak, és szerepet játszanak. Az emberek hiúk, tehát a következőket ajánlanám. A jelentősebb pénzüsszegekkel segítők kapjanak egy polcot a kézikönyv-gyűjtemény-nél, ahol nevük, egyenként, kis fémlapocskával a polchoz erősítetik. Az ipar mágnásai meg fogják nyitni bukszáikat.

Toldalék

Mely talán fontosabb, mint a főszöveg

Az erdélyi helyzetben, de sokszor a magyar és nyugati helyzetben is egy új célirányos épület megépítésénél valószínűbb egy már meglévő épület átalakítása, részleges korszerűsítése.

Kétféle megközelítés lehetséges:

1. egy már meglévő régi könyvtár részleges korszerűsítése;
2. egy adott épület könyvtárrá való átalakítása.

Sőt van egy harmadik megközelítés is.

Most olyan példákkal hozakodom elő, melyek megvalósultak, s melyeknek a létrehozásában aktív részem volt.

A John Rylands Library korszerűsítése. John Rylands kufár-herceg volt, a 19. század végi Anglia egyik leggazdagabb embere. Minden pénzét harmadik nejére hagyta, aki 1900-ra egy új manchesteri könyvtárat alapított az elérhető legrágább könyvekkel, kéziratokkal, ősnymtatványokkal. Ezt a könyvtárat, mely hatszázezer könyvet és egyéb anyagot számlált, 1973-ban egyesítették a manchesteri Egyetemi Könyvtárral, ami tőle öt kilométerre volt. Gondoljuk el: az állományban két Gutenberg van. Szent János evangéliumának legkorábbi töredéke vagy például Marsigli gróf *Danubiusa*.

Mi a jó a könyvtári anyag jólétének?

a) Az olyan hőmérséklet, mint az emberé; b) megfelelő páratartalom; c) gombátlanítás, illetve férgek elleni védekezés; d) mérsékelt fények.

Mi a jó az olvasónak?

a) A hozzáférhetőség megkönnyítése; b) jó olvasóvilágítás; c) mérsékelt fűtés; d) információs kitekintés.

A Rylandsszal kapcsolatban hamar eldőlt, hogy az ott lévő anyagot nem szabad kölcsönadni. A meglévő anyag fele nyitott polcokon volt, tehát hozzáférhetően; a másik fele a több emeletnyi mélységű raktárban, ezt ki kellett kérni.

Viszont létrejött egy könyvfutár-szolgálat, ami huszonnégy órással akár az egyetemen, akár a városi Rylandsban kézhez juttatta a könyveket – kivéve a ritka példányokat.

A Rylands világítása Anglia legelső villanykörtéivel történt. Ezeket nem cserélték ki; örökégők lévén ma is világítanak. De az olvasók kényelmére az olvasóasztalokra kis állólámpákat helyeztünk. A kellő hőmérsékletet egy régi, kazános fűtőberendezés biztosította, ezt kicseréltük szabályozható villanyfűtésre, de a radiátorok a helyükön maradtak.

Egy másik hasonló munka, mely egyedül rám hárult, az írországi Maynooth egyetem Russell könyvtárának korszerűsítése. Képzelnünk el egy neogótikus stílusban épült könyvtárat 1860-ból. Ezt történetesen egy híres építész, Augustus Pugin tervezte és kivitelezte.

Az első munka itt a könyvállványok megkisebbitése volt. A hat méter magas állványokat kettévágtam, és lett belőlük három-három méteres állvány. Lévén ez a könyvtár kizárólagosan a régi és ritka könyvek tárháza, az elérhetőség nem az olvasóra, hanem a személyzetre lett bízva. A könyvtárterem közepén elhelyezett olvasóasztaloktól elérhető lett a kártyás katalógus is, melyen cím szerint is megtalálhatók a könyvek. A könyvállványokat és könyvszekrényeket bársony kordonkötéssel elkerítettük, és csengő védőberendezéssel védtük. A gyenge fűtőberendezés nem tudtuk alakítani, viszont a nagyobb hidegekben lábhoz tett villanykályhával tettük az olvasó életét kényelmesebbé. Amikor 1983-ban odakerültem, egy fertőtlenítő oldattal és szarvasbórszivaccsal megfiatalítottam az egész könyvállományt. Azóta ez a munka folyamatos, illetve megismétlődő: évente két-háromezer kötetet tisztítunk meg.

Az óhatatlan papírromlás meggátolására létrehoztunk egy könyvrestaurációs részleget – két képzett ember dolgozik ott. A könyvtár belsejében mérjük a hőmérsékletet (mellyel soha nincs baj) és a páratartalmat. Ehhez van egy kis szerkezet, mely ha kell, szárít, ha a levegő túl száraz, párát képez.

Tűz- és vízvédelem

A tűzvédelem fecskendővel, vészkijáráttal egyszerűbb, mint a vízvédelem. Csőrepedés esetén nincs más mit tenni, mint a könyveket elvinni és fokozatosan kiszárítani.

Viszont a legértékesebb anyagok számára tűzbiztos és vízbiztos vasszekrényeket vásároltunk. Itt helyeztük el például a régi levelezés nagy részét – pápák, királyok leveleit is –, az alapítóokmányt, az ősnymtatványokat, a hóraskönyveket.

Más célú épületek könyvtárrá alakítása

Sok évvel ezelőtt jelzálogkölcönös törlesztéssel vettem egy lakást hatezer kötetes magánkönyvtáram számára. A lakásban van egyszerű szellőzőberendezés és gázfűtés. A polcokat magam terveztem, s kezdetben magam építettem. A kétszázötven cm magas helyiségekből háromnak minden falát beépítettem, a másik kettőnek csak a felét. Terveztem egy számítógépsar-

kot is, kihúzható platformmal. A jegyzetek és kéziratok számára savmentes fóliánsdobozokat vásároltam. Az értéktelenebb anyagokat a fészerbe helyeztem, polcokra, pl. a folyóiratokat.

És ez vezet a harmadik változathoz.

A maynoothi új könyvtár kb. négyszázezer kötetet képes befogadni. Mikor elértük a háromszázezres könyvvállományt, megpályáztam egy fölvonulási épületet könyvtárnak. Ide ötvenezer könyvet helyeztünk el. A raktárba nem engedtünk be olvasókat. A katalógusban megjelölt és kért könyvet elhozzuk számukra. A raktár feltételei: minimális fűtés, világítás, normális szellőzés, vészkijárat.

Azzal fejezném be tehát, hogy *könyvtár* megvalósítható alapszinten, olcsón, eredetileg más célú épületek átalakításával, megvalósítható, optimálisan, új épület megtervezésével, kivitelezésével, és ehhez – ha megtelik – segédépületek, vagyis raktárak járulhatnak, ahol csak a könyveket kell őrizni, az olvasókat nem.

Jakó Zsigmond

Az erdélyi magyar tudományosság fordulóponton

Úgy gondolom, hogy mindnyájan, akik most itt egybegyűltünk,^{*} tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi magyar tudományosság napjainkban történelmi fordulóponthoz érkezett. A kérdés ugyanis az: lesz-e erő és akarat a teljes felélesztésére, vagy regenerációja megreked azon a szinten, amire mostanig eljutott? Minthogy a referensek közül elsőnek én kaptam szót, nekem kell röviden érzékeltetnem azokat az általános körülményeket, amelyek között a többi tudományszak művelői is kereshetik a jövő helyes útját.

Az erdélyi magyar népességnek a 20. század folyamán olyan változásokat kellett elszenvednie, amelyekhez hasonlókat legfeljebb a honfoglalást követő életformaváltás kapcsán élhetett át. 1918-at követően néhány évtized alatt államalkotó népből kisebbségi sorba szorította a történelem egy olyan társadalmi struktúrában, mely nem ismerte és nem is értette az olyan szervezési formát, mint amilyenben az erdélyi szászok, de a fogaraszöldi vagy kővárvidéki románok is századokon át zavartalanul élhették saját életüket. A Balkán gyakorlata csak az aszimiláció önkéntes vagy kierőszakolt változatát, az elűzést vagy a kiirtást ismerte a kisebbségi kérdés „megoldására”. A magyarság is rövid nyolc évtized alatt elveszített mindent, amit eddigi történelme során alkotott, differenciált társadalmát, anyagi pozícióit, intézményeit, kulturális öröksége nagy részét és hovatovább öntudatát is. Mindez természetesen nem maradhatott következmények nélkül a magyar tudományosságra nézve sem. Ez az a valóságos helyzet, amelyben a mai nemzedéknek minél rövidebb időn belül meg kell találnia a célravezető megoldásokat a határokon túli magyar tudományosság talpraállításához, mert különben számolnia kell azzal, hogy a nemzet művelődése is részekre bomlik a politikai határok mentén.

A magyar művelődést történelme során végig erős egység jellemezte, még az ország három részre szakadása idején is. (Csak emlékeztetőül: a bibliafordító és nyelvész Sylvester János Szinerváralján született, de munkásságának jó része Nyugat-Magyarországhoz kötődik. A felvidéki Szenci Molnár Albert a kolozsvári Házsongárdban alussza örök álmát. Első igazi költőnk, a felvidéki Balassa Bálint is egy ideig az erdélyi fejedelmi udvarban élt és írta verseit.) Ezt az egységet bontotta meg a történelem 1918-ban, és ide nyúlnak vissza az előbb vázolt mai helyzet gyökerei is. Az új államok ellenségesen kezelték a határaikon belüli magyar kisebbség tudományos és művelődési intézményeit. Sem az intézményeket, sem azok szakembereit nem fogadták be tudományos életükbe, de ugyanakkor felrőtíták, sőt akadályozták adminisztratív, hatalmi eszközökkel, hogy anyaországukkal tudományos kapcsolatokat tartsanak fenn. Végül az erdélyi tudományosságnak azt a kísérletet is el kellett viselnie, mely a magyar tudományosságtól való teljes elkülönítését kívánta kierőszakolni, anélkül hogy a romániai tudományosságba intézményesen befogadták volna.

Ezt a helyzetet a humán és társadalomtudományok etnikumhoz való kötődésük miatt más tudományoknál jóval erősebben megsínylették, különösképpen az ún. magyarságtudományok. Ezekben belül is a történeti diszciplínák és a társadalomkutatás torzultak legerősebben. A természettudással, az orvoslással, a technikával foglalkozó kisebbségi szakemberek, érthető okokból, személy szerint könnyebben átvészelték ezt a nehéz időszakot, de a nemzetiségi tudományosság ügye az ő esetükben is a humán tudományokéhoz hasonlóan alakult. 1950-ben a magyar tudományosság szervezetét, az Erdélyi Múzeum-Egyesületet be is tiltották. Szakembereinek kutatómunkája révén azonban az Egyesület virtuálisan tovább élt és hatott a magyar társadalomban.

^{*} Elhangzott 2002. november 23-án, a Magyar Tudomány Napja Erdélyben című tudományos konferencián.

Egyre apadó régi gárdája mellett azonban e tetszhalál négy évtizede alatt új nemzedék nőtt fel, és amikor 1990-ben alkalom kínálkozott az újrakezdésre, az Erdélyi Múzeum-Egyesület mellett Erdély-szerte más műhelyek is formálódtak, melyek új utakon-módokon kívánták szolgálni a magyar nyelvű tudományművelést.

Az újrakezdés tehát több ágon indult el, és ezzel a további lépések tervezésében számolni kell. A szűk esztendők után az erdélyi magyar tudományosság felélesztéséhez minden szellemi és anyagi erőre szükség van. Ezek az új műhelyek tudományosságunk életerejét bizonyítják, hasznosítani kell tehát őket, hogy a közös, koordinált munkában bizonyíthassák, mit várhat tőlük az erdélyi magyar kutatás. A műhelyek közötti kezdeti féltékenykedések, surlódások mára már elültek, mert mindenki meggyőződhetett arról, hogy neki is bőven jut feladat az erdélyi magyar tudományosság évtizedek óta minden tervszerűség nélkül művelgetett parlagain, és ki-ki a saját teljesítménye szerint minősül, értékelődik.

Az Erdélyi Magyar Tudományegyetem által ebben az esztendőben készített felmérés az újrakezdéstől eltelt 12 esztendő teljesítményeiről mentesít engem is attól, hogy az egyes diszciplínák eredményeit kezdjem sorolgatni. Aki ugyanis ilyen adatokra kíváncsi, azokat a felmérés kinyomtatott köteteiben megtalálhatja. Szűkre szabott időmet inkább a jövő teendőinek keresésére kívánom fordítani. Arra, hogy tisztábban láthassuk, mennyire is jutottunk előbbre a kisebbségi korszak végzetesnek indult rombolásai kijavításában, az alapvető kérdések megoldásában.

1990-ben a legsürgősebb teendő a magyar tudományosság egységének kinyilvánítása és helyreállítása, a határokon kívül rekedt magyar tudományosság hovatarozásának a műveltség egységére épülő, korszerű nemzetkonceptió alapján való rendezése volt. Ennek deklarálása és a formális reintegráció a Magyar Tudományos Akadémia döntései formájában megtörtént, 1996-tól fogva elnöki különbizottság intézi a külföldi magyar tudományosság ügyeit, ösztöndíjak, pályázatok segítik a szomszédos államokban élő magyar kutatók munkáját. Mindezek nyomán korábban elképzelhetetlen pezsgés, imponáló mennyiségű publikációs tevékenység bontakozott ki Erdélyben is. Komoly szakmai teljesítmények bukkantak elő, ígéretes fiatal kutatók jelentkeztek, mintha a szűk esztendők nyomorúságai után már a bő esztendők következtek volna el. Alaposabb elemzés nyomán azonban ez a kedvező külszín csalókévan bizonyul. A termés mennyiségétől jelentősen elmaradnak annak minőségi mutatói. A kutatók szakmai felkészültsége, a műhelyek felszereltsége gyakran kérdéses. Az utánpótlás rendszeressége és folyamatossága nem biztosított. A kutatások többnyire nem koordináltak. Hiányoznak a munka szilárdan megalapozott intézményes keretei. Vitathatatlan, hogy eljutottunk ugyan egy, a korábbinál sokszorosan magasabb szintre, mai lehetőségeink határáig, de további erőfeszítések elmaradása esetén itt akár meg is rekedhetünk. Én tehát úgy vélem, hogy a magyar tudományosság egykori egységének helyreállítása akkor lesz befejezettnek tekinthető, ha a határokon túli tudományos potenciál teljes értékű tényezőként vehet részt a kutatási feladatok tényleges megoldásában.

A tagadhatatlan részeredmények ellenére változatlanul aggasztónak látom az utánpótlás nevelésének ügyét. Nem hiszem, hogy helyes kiindulási pont lenne érzelmi alapon, a nemzeti szolidaritás bizonyításaként kezelni ezt a kérdést, amikor az kölcsönösen előnyös, az anyaország tudományosságának hosszú távon különös előnyöket hozó befektetés is lehetne. A kisebbségi magyar szakemberek sajátos hely-, anyag- és nyelvismerete ugyanis páratlan előnyöket biztosíthatna a magyar tudományosságnak közvetlen szomszédaival szemben, mindenekelőtt a humán tudományok területén. Nekik ugyanis a magyaron kívül a történelemtől kapott új ország tudományosságában is otthonosoknak kell lenniük. Az általuk képviselt kettős szakmai potenciál azonban csak akkor kamatoztatható megfelelően a magyar tudományosság javára, ha

fiataljaink az anyaországiakkal azonos minőségű szakmai képzést szerezhettek maguknak, azonos munkakörülmények és infrastruktúra mellett, egyenlő értékű munkatársakként vehetnek részt ténylegesen az egységesült magyar kutatásban.

Átgondolt és egyeztetett tervek hiányában a különböző, olykor egymást keresztező kezdeményezések eddig nem hoztak lényeges javulást az utánpótlás területén. Bár némely diszciplína esetében kibontakozóban van új kutatónemzedék jelentkezése, általában azonban az elmúlt 12 esztendő szabadabb légkörében sem változott meg a képzett magyar szakkutatók már-már végzetesnek tűnő hiánya. Az általános helyzet meglehetősen lehangoló, bár a személyi viszonyok szinte szakonként különbözőek. Leginkább kielégítő a fiatal kutatók létszáma a magyar nyelvtudomány területén, mert a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékén a legnehezebb időszakokban sem szakadt meg teljesen az utánpótlás nevelése. A másik végetlet a történelemtudomány képviseli, mert a Múzeum-Egyesület kutatóintézetében egyetlen hivatásos kutatót foglalkoztathatnak a magyar és erdélyi történet egészének és egy másik fiatalt a jelenkornak a tanulmányozására.

Mindenki tudja és fennen hangoztatja is az utánpótlás fontosságát, de ha a többé-kevésbé fantomintézményeinkben nincsen munkahely, akkor a legérdeklődőbb, legképzettebb fiataljaink is kénytelenek továbbállni szülőföldjükön. Egyelőre még vannak ígéretes fiataljaink, akik feladatra várnak és arra, hogy felkészítsék őket a munkára. Ők tudják, hogy rohamosan balkanizálódó szülőföldjükön a magyar tudománynak továbbra is vannak és lesznek érdekei és feladatai, melyeknek ellátása elsősorban tőlük várható. Nincs vesztegetni való idő, ha azt akarjuk, hogy a határokon túli magyar tudományosság hasznos munkatárs maradjon, és ne váljék a magyar művelődés egyik egzotikumává. A 21. században csak a főállásos, hivatásos, profi kutatás lehet igazán eredményes. Az erre való felkészítés azonban kutatóintézeti keretek, stabil állásviszonyok, szakmai irányítás nélkül hosszú távon nem lehet sikeres. Kutatóintézet és személyi státusok fokozatos kifejlesztése nélkül előbb-utóbb kifulladásra kerülnek azok az ígéretes kezdeményezések is, amelyeket pl. a Múzeum-Egyesület a forrásközlés vagy a Kriza János Társaság a néprajzi kutatások területén nagy erőfeszítéssel működtet.

Ami pedig egy korszerű erdélyi kutatóintézet kifejlesztését illeti, véleményem szerint abból a tényből kellene kiindulni, hogy a magyar művelődési örökség nagyobbik és régebbi része nem a mai Magyarországon, hanem a Felvidéken és Erdélyben található. Ennek kapcsán a magyar művelődésért felelős tényezőknek rövidesen, de legkésőbb a két szomszéd állam EU-tagságát követően szembe kell nézniük egy-egy széles spektrumú kutatóintézet felállításának szükségével a magyar tudományos érdekek bizonyítására. Ilyen intézet létesítésének leggazdaságosabb megoldásául az kínálkozna, hogy az erdélyi, illetve felvidéki tudományosság igényeit kielégítő kutatóintézet lássa el ezt a szolgálatot is az egész magyar tudományosság számára. Ez lehetne az erdélyi/felvidéki tudományosság sajátos fő feladata, funkciója az újra egyesült magyar tudományosságban. Tehát a helyi, erdélyi/felvidéki kutatáson és a magyarországi kutatási igényeken kívül a külföldi magyar intézetekéhez hasonló feladatokat is egyetlen intézet láthatná el. Ebben a formában egy ilyen intézet talán könnyebben elfogadható lenne a barátságatlan többségi társadalmak számára is.

Nagyapaink nemzedéke tudta, hogy a Vatikánban őrzött levéltári anyag nélkül nem létezhet korszerű magyar medievisztika, és 1892-ben Történeti Intézetet hoztak létre Rómában. Apáink nemzedéke is tudta, hogy a felbomlott Monarchia központi hatóságai iratainak akadálytalan tanulmányozása nélkül nem létezhet tudományos igényű újkori magyar történetírás. Ezért a teljes gazdasági összeomlás, az ország megcsonkítása ellenére volt akarat és lett pénz a Collegium Hungaricum és a Történetkutató Intézet megalapítására, már 1920 őszén, biztosítva ezzel a magyar tudományosság érdekeit Bécsben. Ma az egész magyar tudományosság jól fel-

fogott érdekei legalább egy erdélyi és egy felvidéki kutatóintézet létesítését sürgetik, hogy az Európai Unión belül kiiktathatók legyenek a magyar kutatást sújtó akadályok az évszázadokon át Magyarországhoz tartozott területeken őrzött művelődési javak tanulmányozásából. Az illető ország tudományosságába beépülő ilyen intézetek létesítése nélkül nehezen képzelhető el a jelenlegi gyanakvó szemlélet és gyakorlat bármilyen liberalizálása, illetve bármilyen megállapodása a magyar művelődési javak tanulmányozása tárgyában.

Mind az utánpótlás nevelésének, mind pedig a kutatásoknak a tervszerűségét jelentősen fokozni lehetne, ha a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezné, hogy a határokon túli tudományos műhelyek készítsék el 15–20 évre szóló kutatási tervüket, tájékoztassanak azok megvalósításának személyi és anyagi feltételeiről, illetve azokkal kapcsolatos elképzeléseikről. Ezekből kideríthető lenne, hogy az egységes magyar kutatás milyen közreműködésre számíthat valójában a határokon túliak részéről, rangsorolni lehetne a tervezett kutatásokat és utánpótlási javaslatokat, és ellenőrizni is lehetne e tervek teljesítését. Az így adódó Kárpát-medencei nemzeti kutatási témák lehetnének azok az első feladatok, amelyek megoldásába kisebbségi szakemberek is bekapcsolódhatnának.

Referátumom zárásakor újból hangsúlyozom, hogy az utóbbi évtizedben jelentős előrehaladás történt egyrészt a magyar tudományosság egységének helyreállításában és demonstrálásában, másrészt pedig az erdélyi magyar kutatások újraélesztésében. Az azonban még nem dőlt el véglegesen, hogy ami eddig megvalósult, mire elegendő. A gyakorlatban, a tudományok tényleges művelésében is működőképesnek bizonyul-e, vagy csak jelképes értékű marad-e továbbra is? Minden attól függ, hogy továbbléphetünk-e vagy sem korszerű kutatóintézet kiépítése, 21. századi színvonalú, hivatásos fiatal kutatók kiképzése irányában, hogy a kisebbségi magyar tudományosság megállhasson a saját lábán, nélkülözhetetlen szolgáltatásokat végezhesen a magyar tudományosság egészének és saját országa tudományosságának. Ez utóbbit nagyon lényegesnek látom ahhoz, hogy a többségi társadalmak befogadják a magyar tudományosság intézményes jelenlétét és pozitívan értékeljék annak munkáját, mert az számukra is hasznos. Az ide elvezető útnak azonban jó ha felét megtettük eddig. Most az erők és a feladatok józan rendezésének, önmagunk céltudatos szakmai művelésének időszakára van szükség. Ezekhez a feladatokhoz a Magyar Tudományos Akadémia mindenkinél több segítséget adhat a maga tekintélyével. Ezt kérjük és várjuk mindnyájan, akik a kisebbségi magyar tudományosság jövőjéért aggódunk.

Contents

Sándor József Sztáncsuj: Finds of the Prehistoric Settlement from Erősd (Ariuşd) in Hungarian National Museum	1
Zsolt Bogdándi: The Mansion of Mezőpanit (Pănet)	15
József Faragó: The 'Floral Songs' in the Folklore	29
Lajos Kántor: Reading Reményik, through the Mirror of „Helikon”	42
Katalin Agnes Bartha: Sándor Kövesdi Boér: The Roustabout of Profance Dramatics	48

Workshop

Klára Kovács: Bethlen Gábor's Memorial Plaque	63
János Fridvaldszky senior: The report of András Hadik Concerning Transylvania	67
Csilla T. Szabó: Derivational Affixes of the Verbs in Active Voice (16–18. Centuries)	75
Lajos Kocsis: Transylvanian Refugees in Debrecen in the Autumn 1916	88
Tamás Kabdebó: Library in the Aer	96
Zsigmond Jakó: Landmark in the Hungarian Wordl of Science	102

In memoriam

Farevell from Sándor Tonk (Ákos Egyed)	106
Farevell from János Zsemlyei (Ferenc Kósa)	107

Review

Elek Csetri: Monography about Transylvanian Bronzworking in the Middle Age	109
Zsolt Bogdándi: Financial Situation of Transylvania During the Reign of Ferdinand I. 1552–1556	112
Veronka Dáné: New Book Concerning the Transylvanian Phoenix	114
Ildikó Plájás: „Like Who Came from Fire”	117
Vilmos József Kolumbán: The Golden Age of Hungarian Reformed Church	119
<i>Our Authors</i>	121

Cuprins

Sztáncsuj Sándor József: Vestigii arheologice din Ariușd în Muzeul Național al Ungariei	1
Bogdándi Zsolt: Conacul din Pănet (jud. Mureș).....	15
Faragó József: Cântecel de flori în lirica populară maghiară	29
Kántor Lajos: Lectura lui Reményik în oglinda revistei Erdélyi Helikon.....	42
Bartha Katalin Ágnes: Kövesdi Boér Sándor, un făcător-de-toate în dramaturgia profană maghiară din Transilvania, sec. 19	48

Atelier

Kovács Klára: Placa memorială a lui Gabriel Bethlen la Oradea.....	63
Fridvaldszky János senior: Raportul generalului Hadik András cu privire la Transilvania epocii	67
T. Szabó Csilla: Prefixele derivaționale ale verbelor la diateza activă în secolele 16–18	75
Kocsis Lajos: Refugiați ardeleni la Debrețin în toamna anului 1916.....	88
Kabdebó Tamás: Bibliotecă în înălțimi.....	96
Jakó Zsigmond: Viața științifică maghiară din Transilvania în fața unor noi perspective.....	102

In memoriam

Cuvânt de adio la catafalcul lui Tonk Sándor (Egyed Ákos)	106
Cuvânt de adio la catafalcul lui Zsemlyei János (Kósa Ferenc).....	107

Recenzii

Csetri Elek: O monografie exhaustivă despre arta bronzului în Transilvania medievală.....	109
Bogdándi Zsolt: O lucrare de referință despre situația financiar-economică a Transilvaniei în timpul supremației habsburgice dintre anii 1552-1556.....	112
Dáné Veronka: O nouă carte despre „Fenixul Transilvaniei”	114
Plájás Ildikó: „Arzând ca para focului”.....	117
Kolumbán Vilmos József: Epoca de aur a bisericii maghiare reformate	119
<i>Colaboratorii numărului prezent</i>	121
<i>Contents</i>	122

LXV. KÖTET

2003. 3–4. FÜZET

Erősi leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban

*

A mezőpaniti udvarház

*

A virágének a népköltészetben

*

Reményik-olvasat helikoni tükörben

*

Kövesdi Boér Sándor: a világi színjátszás erdélyi mindenese

*

Műhely

*

In memoriam

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2003
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Szász Alpár Zoltán,
Tánczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176
Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 România

Megjelent

a Nemzeti Kulturális Alapprogram

a Communitas Alapítvány

és az Arany János Közalapítvány a Tudományért támogatásával

Felelős kiadó Sipos Gábor

ISSN 1453-0961

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

IN MEMORIAM

Búcsú Tonk Sándortól

Tisztelt gyászoló Család, gyászoló Gyülekezet!

Egy-egy idős kortárs elhunytakor rendszerint az történik, hogy az értesítést szomorúan tudomásul vesszük, aztán napirendre térünk felette. De ha fiatalabb társunktól kell végképp búcsút vennünk, mély megrendülés vesz erőt rajtunk, és sokáig töprengünk azon, hogy miért kellett oly hamar, túl korán itthagynia bennünket.

Ez történt az elmúlt napokban, amikor elterjedt az a magyar fővárosból érkező hír, hogy a kiváló és elismert közéleti férfiú, Tonk Sándor nincs többé közöttünk.

Az őszinte megrendülésünk kifejezi az elhunyt személye iránt érzett közmegebecsülést és azt az elismerést is, hogy a hirtelen jött halál olyan életpálya ívét szakította meg, amelynek egyes szakaszait maradandó értékű megvalósítások fémjelzik. De a döbbenetben valahogyan benne van az is, hogy mi mindent kellett volna még elvégeznie az elhunytak az életmű befejezéséhez a családjá és a közjó érdekében.

Tisztelt gyászoló Gyülekezet!

Tonk Sándorra emlékezve bizvást elmondhatjuk, hogy sikeres intézményszervező, tudós egyéniség volt, s mint ilyen nagy elődök nyomdokain járt, akiktől tudott tanulni, miközben képes volt eligazodni a mi korunk bonyolult, buktatókkal teli viszonyai közt is. Közismertek az ő érdemei a különböző intézményszervezések terén. S ki ne tudná, hogy ezek milyen embert próbáló feladatokat raktak rá.

Megemlékezésemben ezek közül csak egyről, az Erdélyi Múzeum-Egyesületben betöltött szerepéről szeretnék szólni.

Tonk Sándor az EME újjáalakulásától részt vett Egyesületünk vezető testületében, s 1994-től 2002-ig alelnöki tisztséget töltött be. Mint múltunk tudós kutatója tisztában volt az Erdélyi Múzeum-Egyesület történelmi szerepével, ezért tudós hozzáállással igyekezett elősegíteni azt, hogy az újjászülető Egyesület lehetőleg méltó folytatója legyen saját előzményének.

Egyik kezdeményezője volt az erdélyi történelmi források feltárását célzó kutatások újradefiniálásának, nevéhez fűződik az ún. királykönyvek levéltári feldolgozására szakosodott kutatócsoport megalakítása az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében. Mélyen sajnáljuk, hogy nem érhet meg a sorozat első kötetének közeli megjelenését, melynek előszavát alig néhány hete vetette papírra.

Tisztelt gyászoló Gyülekezet!

Az elmúlt években nem egy alkalommal voltam útitársa Tonk Sándornak, amikor az MTA Határon Túli Elnöki Bizottságának üléseire igyekeztünk Budapestre. Ezek az utak jó alkalmat kínáltak arra, hogy az idő szorítását kevésbé érezve, alaposabban végiggondoljuk az EME és a Sapientia feladatait, együttműködésének lehetőségeit. A tervezgetés egyike-másika megvalósult. Együttműködési megállapodást kötöttünk a két intézmény között, amelynek értelmében

ebben az évben közös természettudományi könyvtár működését indítottuk el az EME egyik épületében.

Tonk Sándor személyes ügyének is tekintette az együttműködés szálainak erősítését. Nemrég kedves levél érkezett Tőle, amelyben bejelentette részvételi szándékát az EME őszi ülészakára, s nemes gesztussal felajánlotta a Sapientia Bocskai-házbeli termeit a konferencia idejére. Másként szólva: Erdély legrégebbi s legfiatalabb magyar tudományos intézménye hozzálátott a magyar jövő építéséhez Erdélyben az életnek két oly fontos területén, mint a tudomány és az oktatás. Most mégis azt kell tudomásul vennünk, hogy az egyik tervező és építkező végképp elhagyta a földi életet. Tonk Sándor rektor úr, kedves barátom elhunytja fájdalmas veszteség Egyesületünk számára is. Vigaszunk csak az lehet, ha munkája gyümölcseit és terveit nem engedjük veszendőbe menni, s a reményt ébresztő szerény kezdetnek lesz folytatása.

Kedves Sándor, Isten Veled, nyugodj békében!

Egyed Ákos

Elhangzott 2003. augusztus 23-án, Tonk Sándor temetésén.

Búcsú Zsemlyei Jánostól

Drága Barátunk, János! Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* munkaközösségének nevében veszek örök búcsút Tőled. Annak a közösségnek a nevében, amelynek évtizedeken át egyik legodaadóbb és legfelkészültebb, hűséges tagja voltál. Az említett hatalmas mű szerkesztését munkád legfontosabb és legmaradandóbb részének tartottad. A múltba visszatekintve: a Te ez irányú munkád is úgy kezdődött, hogy Szabó T. Attila professzor megtisztelő kérésére – az ő szavaival élve – beléptél „a nyelvtörténet nagy iskolájába”. Ez Neked is a széles körű és mély tudás, a kitartás és „a minden körülmények között dolgozni kell” iskolája volt. Negyedszázadot kitevő szótári munkásságodat, valamint más tudományos tevékenységedet is az elérhető tökéletességre való törekvés meg a lelkiismeretesség vezérelte. Az alkotómunka életcélod volt. Ezért a nemlét közelgő árnyékában is folytattad munkádat.

Végigbőngészttem a Szótörténeti Tárból az általad szerkesztett részeket. 1978-tól, a II. kötetbeli első szócikked ’török pipa’ jelentésű *csibuk* címszavától állhatatos munkával értél el 2002-ig, a XI. kötetbeli utolsó szócikkednek *szabta* címszaváig, amely most, továbbgondolva, az elmúlás szabta élethatárt, véges életet juttathatja eszünkbe.

Mestere voltál a bonyolult elemzést követelő szavak (pl. *ifjú*, *lélek*, *szabadság*) megszerkesztésének, jelentéseik, finom jelentésárnyalataik fölfedezésének és szétválasztásának. Az említett szavakról tanulmányokat is közöltél. Vonzottak a munka- és időigényes, nehezen megoldható tudományos kérdések; ami nehéz volt, az számodra jobb és szebb feladatot jelentett. Tárbeli számos szócikked – mondhatni – tanulmány értékű alkotás. Sokrétűen gazdag más természetű munkád

átöleli a nyelvtudomány nem egy területét: a mai magyar nyelvet, a szövegtant, szókincstant, jelentéstant, a nyelvek közti kapcsolatok vizsgálatát. Tanulmányaidnak, egyetemi jegyzeteidnek hosszú sorát lehetne idézni, méltatni.

Gyakran mondtad, mesélted csöndes szenvedéllyel, hogy szótári munkád során az erdélyi nyelvnek, régiségnek mennyi gyönyöre és ismeretlen értéke tárult fel előtted.

Drága János, mindig csodáltuk tudásodat, bölcsességedet. Lényedből mindenki felé a szeretet, a jóság és a megértés áradt, amelyek kapcsolatainkban manapság ijesztően fogyó értékek. Ezért mindenki szeretettel, hálával és elismeréssel viszonyult Tehozzád is, és szívükbe zárva hasonló érzéssel fognak emlékezni Reád.

És most engeddd meg, hogy szóljak kettőnk kapcsolatáról is. 1953-ban a Bolyai Egyetem elsőéves diákjaiként találtunk egymásra. Azóta fél évszázados barátságunk felhőtlen volt, testvérek közötti viszonyhoz hasonló egyetértésben éltük meg. Sokszor mondják, hogy ritka az igazi, mély barátság. A miénk az volt. Elődünk, Vámszer Márta váratlan halála után a Szótörténeti Tár szerkesztésének átfogó munkáját ketten vettük át, s ez még közelebb hozott bennünket egymáshoz. Minden ügyes-bajos dolgunkat meghánytuk-vetettük. Bölcs tanácsaidra, készséges segíteni akarásodra mindenben és mindenkor bizton lehetett számítani.

Nemrég, az utolsó szakmabeli hosszú utunkon sokat beszélgettünk – nem vészesen, hanem kedélyesen – a mi korunkbelieket foglalkoztató véges élet lehetőségeiről, a matuzsálemi kort megért nyelvészekről és másokról. De akkor még... – Végül azt is el akarom mondani, hogy amíg soraimat fogalmaztam, folyton arra gondoltam: minden közlésre szánt írásomat neked adtam oda, hogy mondjál véleményt róluk.

Felejthetetlen, drága Jánosunk, munkásságodat, életművedet méltó hely illeti meg nyelvtudományunk birodalmában. Nyugodjál békében. Élő emléked legyen áldott, segítsen minket.

Kósa Ferenc

Elhangzott 2003. június 7-én a Házsongárdi temetőben.

SZEMLE

Monográfia Erdély középkori bronzművességéről

*Benkő Elek: Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi.
Bp.–Kvár 2002. 560 lap*

A középnevezékhez tartozó Benkő Elek régész-történész az eddigiek során is felhívta magára a tudományosság figyelmét. Több szakfolyóiratban és -kiadványban megjelent írás mellett munkatársaival együtt könyvet adott ki a székelyföldi mezőváros témaköréből (Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. sz.). Legjelentősebb tudományos teljesítménye azonban akadémiai doktori értekezése, az alábbiakban ismertetésre kerülő, nemrégiben nyomtatásban is megjelent munka, mely a Telesi László Alapítvány és a Polis Könyvkiadó közös kiadásában látott napvilágot.

Az egyetemi tanulmányait Budapesten végzett szerző az eddigiek során elsősorban régészeti ásatásaival és tanulmányaival tűnt ki. Alapos szakmai felkészültsége azonban lehetővé tette, hogy a régészetben túlmenően elmélyedjen a történettudomány és művészettörténet kevésbé művelt ágazataiban is. Megállapításunk legfőbb bizonyosága éppen az előttünk fekvő monográfia.

A szerző már mintegy két évtizede foglalkozik az erdélyi nagybronz emlékekkel. A magyar, német és olasz nyelven megjelent részpublikációk és összefoglalók a nagyváradi bronzöntő műhelyről, különböző harangokról, keresztelõmedencékről és zarándokjelvényekről már jelezték, hogy nagyobb monográfia írására készül.

Benkő Elek kezdetől fogva a kutatói pályát választotta. Először a székelykeresztúri múzeum öreként, aztán a budapesti Régészeti Intézet munkatársaként magyarországi és erdélyi ásatásokon vett részt, szenvedélyesen kutatta a régmúlt idők anyagi emlékeinek nyomait. Tanárai-mesterei sorában ott találjuk a szakma legjobbjait, akiktől a történettudomány iránti elkötelezettséget és nagy ismeretanyagot, kutatási módszert sajátított el, ugyanakkor a medievisztikához és régészethez, valamint a nemzetközi tájékozódáshoz szükséges nyelveket is megtanulta. Mindezekhez hozzájönnek a Romániában tanultak, a román nyelv ismerete, mely részére hozzáférhetővé tette a román történettudomány eredményeinek számbavételét és beépítését saját kutatásaiba.

Fontos ezt hangsúlyozni, mert – amint maga is mondja – éppen a munkája témájával szolgáló nagybronz öntvények (harangok és keresztelõmedencék) sorsa a szász népesség tömeges kitelepülésével és az evangélikus parókiák elnéptelenedésével és fokozatos megszűnésével teljesen bizonytalanná vált. A szász evangélikus egyházszervezet, püspökség még áll, de ki tudja, hogy a több száz kihalt német gyülekezet egyházi emlékeinek gondviselésére meddig áll rendelkezésre anyagi alap, és meddig hajlandó erre áldozni a kitelepült szász közösség és a német kormány. Benkő Elek valóban az utolsó pillanatban vette számba és mérte fel ezen egyházi kincsek két igen jelentős ágazatát. Munkájával a Kóváry László által „múzeum”-nak tekintett Erdély gyönyörű emlékei

válnak ismertté. A szerző az erdélyi magyar művészet-történet olyan vonulatához igyekszik felzárkózni, amelynek oszlopaiként Kelemen Lajost, Balogh Jolánt és Entz Gézát szoktuk emlegetni.

1. Tartalmát tekintve a monográfia a Bevezetésben felmutatott célkitűzés vonalán halad. Amint a szerző munkáját felvezeti: „Az értekezés a középkor erdélyi nagybronzait, elsősorban a harangokat, a keresztelõkutatokat, továbbá a csak írott forrásokból ismert ágyúkat vizsgálja.” Kitér saját, az 1980-as évektől kezdett kutatásainak állomásaira, a követett módszere, a tárgyak közelebbi megvizsgálására, a helyszíni gyűjtés nehézségeire, külön és név szerint azokra, akik az értekezés anyagának összegyűjtésében, az összeállítás során és a mellékletek megrajzolásában segítségére voltak, de nem utolsósorban azokra, akik szakmai irányítóként mindvégig mellette állottak.

Lényegében a Bevezető mondanivalóját egészíti ki az, amit a szerző a kutatás területi kiterjedéséről és időhatáiról elmond. Mégpedig azt, hogy a történeti Erdélyen kívül figyelme kiterjedt az attól nyugatra eső, szomszédos területekre, amelyek az erdélyi bronzöntés vonzáskörébe estek. Az időhatár záródátumának pedig az 1560-as éveket tekinti, ameddig technikában és művészi kivitelezésben az erdélyi bronzöntő műhelyek a középkori hagyományok közelebbi követőinek tekinthetők. Külön izgalmas alfejezetben szól a középkori keresztelõkút- és harangállomány utóéletéről, magáról a kérdésre vonatkozó kutatástörténetről.

Azután tér rá tulajdonképpeni tárgyára. A munkának két része van: az első rész (215 l.) tárgyának megfelelően a középkori harangok szerepét, majd a keresztelõmedencéket mutatja be. Azt követően az öntőműhelyeket, ahol azok készültek, mégpedig működésük helye és vonzásköre szerint (Nagyszeben, Segesvár, Beszterce, Brassó, Nagyvárad, ismeretlen vagy bizonytalan műhelyek, importharangok). Nagyszeben kapcsán egy alfejezet röviden az itteni réz- és ágyúöntőket érinti. Az első részben külön és részletesen ír a szerző a középkori műhelyek mintakincséről és kapcsolatairól, amelyek értékes művészettörténeti adalékokkal szolgálnak. Végül az irodalom és rövidítések következnek.

A munka második része az *Adattár* címet viseli, tartalmában pedig az itt is meglévő bevezetés után külön fejezetben egyenként sorolja fel a harangokat, a keresztelõkutatokat, hogy aztán a díszítőmotívumok részletezésével végződjék.

Mindkét résszel – azok jellegének megfelelően – külön foglalkozunk.

A szintézisnek tekinthető első rész bemutatásakor kiindulópontul annyit, hogy miként jutott el a szerző a harangok tanulmányozásához. Ifjú múzeumőr korában Székelyföld régészeti kutatását és Keresztúrszék régészeti topográfiájának elkészítését tűzte ki célul. Annak rend-

jén ragadta meg az ódon voltánál és művészi szépségénél fogva egyaránt figyelemre méltó székelykeresztúri római katolikus templom harangjának látványa. Orbán Balázs székelyföldi monográfiája és a szász irodalom tanulmányozása után különösen Patay Pál munkái hatottak serkentőleg a szerzőre és jegyezték el a témával, a nagy-bronz öntvények megismerésével.

Ennek megfelelően mutatja most be először a középkori harangok témakörét (a bronzöntés nyersanyaga és technikája, harangtörténet, egyházi és világi haranghasználat, korai harangok a középkori Magyarországon, harangfeliratok stb.). Utána a keresztelődencék kerülnek sorra, a technikai és formai kérdéseken túl azok használata, a velük kapcsolatos liturgia, feliratok következnek és a keresztelőkút helye a templomban.

A munka első részének talán legfontosabb fejezete mégis az *Öntőműhelyek Erdélyben és a Partiumban* című. A már előbb említett öntőműhelyek sorában legnagyobb teret a nagyszzebeni létesítmény kap. Nemcsak azért, mert a legkorábbi és számszerűleg is a legtöbb harangot és keresztelődencét állítottak itt elő, hanem azért is, mert hatóköre a legnagyobb kiterjedésű volt. Jelentőségét mutatja, hogy a szebeni műhely kiemelkedő vezetői közül Leonardus és Wolfgang mestert név szerint is ismerjük. Azonkívül Nagyszebent mint bronzöntő központot azért is számon tartjuk, mert ágyúkat is előállítottak benne, olyan hadiipari munka is folyt tehát itt, amelyről nagyon keveset tudunk. Jelentőségben a nagyszzebeni után a segesvári harangokat és keresztelődencéket készítő műhely következik, amelynek bizonyítható kezdetei a 15. század legelejére nyúlnak vissza, de tevékenysége a század végén meg is szakad. Vezetői közül jó nevet szerzett magának János mester, s díszítőművelei is nevezetesek. Időben későbbi eredetűek az ugyancsak erdélyi élvonalba tartozó 15–16. századi brassói öntőműhelyek, ahol harangöntésen kívül ágyúkat is előállítottak, sőt ágyúöntők (bombardarius) közül többet név szerint is ismerünk. Az ugyancsak bemutatásra kerülő beszercei és a partiumi Nagyvárad műhelyei már kisebb jelentőségűek, éppúgy, mint a helyhez nehezen köthető bronzöntők.

A bemutatást és értékelést szolgáló első rész a három nagy bronzöntő műhely (Nagyszzeben, Segesvár és Brassó) mintakincsével és kapcsolataival is foglalkozik, de természetesen benne foglaltatnak a többi műhely díszítőművelei.

Az monográfia második része az *Adattár*, melyben a szerző módszertanilag jól átgondolt rendben sorolja fel mind a meglévő, mind az eltűnt-lappangó nagybronz emlékeket és az azokkal kapcsolatos legfontosabb adatokat. Mégpedig először a lelőhelyük szerinti alfabetikus sorrendben az ismert 384 (ebből 208 megmaradt) harangot ismerjük meg a harangkatalógusból. Olyan emlékekről, melyeknek méretei, felirata, díszítése, készítési helye és ideje, valamint irodalma felől nyerünk információkat. Mindenik címszó feltünteteti, hogy a szerző megtekintette-e a harangot, és ha igen, mikor. Minden címszóhoz fotó, gyakran rajz vagy vázlat is tartozik. Szükség esetén más érdekes értesüléseket is szerzünk a bronztárgyak felől.

A következő fejezetben a keresztelőkutak felsorolása következik. Ezeknek száma igaz, csak kilenc, annál gazdagabbak viszont díszítőműveik tekintetében, s annál nagyobb értéket képviselnek művészettörténeti szempontból. Leginkább két koronájuknál összeillesztett haranghoz hasonlítanak vagy egy hatalmas serleghez. Közöttük van a segesvári Klosterkerchének a könyv címlapján is szereplő keresztelődencéje, mely formájában, motívumaiban és egész felépítésében nemzetközi összehasonlításban is nagy értékű műkincs. Ha lehet, még ennél is gyönyörűsegebb a nagyszzebeni evangélikus templom keresztelődencéje. Éppen művészi értékük és motívumgazdagságuk, feliratuk hosszabb szövege lehet az oka, hogy a szerző – minél hűségesebb és sokoldalúbb megközelítésre törekedve – részletes leírásukat adja. Emellett egyik-másik darabhoz több fotót és rajzot, szövegrészt vagy díszítőelemet mellékel, melyeknek száma átlagosan tíz körül jár, de egyes esetekben meghaladja a húszat is.

Külön fejezet foglalkozik a harangok és keresztelődencék motívumaival, s benne az elválasztójelek, frízek és reliefek kérdésével. Hogy milyen gazdag díszítőkéincs-anyagot állunk szemben, valamennyire érzékelteti, hogy a számszerűleg is felsorolt hasonló elemek száma 231-re rúg. Ez a szemet gyönyörködtető, több száz fotót és rajzot is magában foglaló fejezet kiemelkedően nagy művészettörténeti jelentőségű.

2. Úgy véljük, hogy a részletes bemutatásból az olvasó nagy vonalakban képet alkothatott a munka valódi értékéről és színvonaláról.

Értékelésünket kezdjük talán azzal, hogy Benkő Elek teljesen úttörő munkát végzett. A csaknem negyven száz felhasználott szakmunka, a körülbelül ugyanannyi számba vett harang és keresztelődencé, azok története, leírása, bemutatása, díszítőműveleik és feliratainak összegyűjtése, megfejtése és jellemzése intenzív kutatómunkát, jelentős előmunkálatot, nagy erőfeszítést és rengeteg időt igényelt. És ha ehhez hozzávesszük, hogy a létező harangokat és keresztelődencéket lehetőség szerint a szerző a helyszínen egyenként megkereste, megvizsgálta, felmérte, lefényképezte és lerajzolta, sejteni lehet a munka mennyiségét és sokoldalúságát. Hozzáteendő még, hogy a harangok elhelyezkedése a fényképezésben és mérésben fizikai erőfeszítést, sőt ügyességet is igényelt.

Természetesen a döntő az, hogy a mennyiségileg ilyen hatalmas munkának mi a hozadéka, mi az eredménye és jelentősége. Az olvasottak birtokában nyugton elmondhatjuk, hogy a monográfia minőségileg is nagy értékű, jelentős hozzájárulás ipar- és művészettörténetünk építményéhez. Az úttörő munka a szerzőnél nagy anyagismeretre támaszkodik, melynek hasznosítása csakis széles körű dokumentáció és egyéni kutatás eredménye lehetett. Felkutatott és áttanulmányozott minden számára hozzáférhető, témájával kapcsolatos hazai és külföldi szakkönyvet, melyek a magyar, szász és román szerzőkön kívül külföldi tudósoktól származnak, német, angol, francia, olasz, dán és svéd nyelven íródtak, és témájának a nemzetközi összefüggésekre való bekapcsolását teszik lehetővé.

Az sem közömbös számunkra, hogy a szerző eredeti, helyszínen végzett vizsgálódásokon kívül rejtett levéltári források felkutatását és értékesítését is sikerrel oldotta meg, amivel új, ismeretlen anyagot vont be tudományosságunk vérkeringésébe. A kutatónak – éppúgy, mint az ötvösnek – nem elég a nyersanyag megléte, hanem azzal értő kézzel tudnia kell bánni, azt művelni és kidolgozni szükségeltetik. A szerző ezt a feladatot sikeresen megoldja, és monográfiájával jól kiművelt, látványos és nagy értékű tudományos munkát mutat fel.

Itt nemcsak az anyag hozzáértő kezeléséről van szó, hanem eredeti módszer kidolgozásáról, ami különösen az *Adattár* áttanulmányozásakor észlelhető. A kialakított és alkalmazott módszer megítélésünk szerint modellértékű, és hasonló művészettörténeti munkákban nyugodtan követhető. Az, hogy a szöveghez olyan gazdag képanyag (fotó, rajz, vázlat stb.) járul, amivel az anyag bemutatása teljesen érthetővé és meggyőzővé válik. Egyébként az alkalmazott módszer eldönti azt is, hogy a történet-szűrés Benkő Elek itt vitathatatlannul művészettörténetként jelentkezik. Különben maga a munka nemcsak ennek a szakágzatnak, hanem a művelődés-, ipar- és technikatörténetnek is nagy hasznára válik, sőt a társadalomtörténetnek, de különösen az egyháztörténetnek is. A benne felhalmozott jelentős anyag pedig egész múltunk fontos adattára. Nyilvánvalóan a helytörténet-írás számára is fontos forrás. A parókiaiak ezután hitelesen mutathatják be az illetőségi körükbe eső bronzlemlékeket, közölhetik is az érdeklődőkkel a harangok-keresztelomedencék történetét, adatait és feliratát.

Az értekezésben foglaltakat világosan áttekinthető szerkezetben tárja elénk a szerző. Miközben az első rész az anyag bemutatását és értékelését végzi el, a gazdag *Adattár* minden egyes nagybronz darab részletezését adja, amivel a további kutatást és értékelést is serkenti. A szerkezet kapcsán ugyanakkor egy aggodalmunkat nem hallgathatjuk el: úgy érezzük, hogy a harangok és keresztelomedencék mintaszerű bemutatása mellett nem foglalkozik a szerző egyenértékű módon és külön fejezetben az ágyúk kérdésével, beleértve azok öntését, megjelenését, használatát és területi elterjedését. Az öntőműhelyek kapcsán Nagyszeben réz- és ágyúöntőiről külön is szó esik ugyan, de talán a brassói ágyúgyártás is érdemelt volna egy külön alfejezetet. Lehetséges azonban, hogy ez a téma tudományosságunk részéről további kutatásokat követel. Ha már a jövő kutatásairól szoltunk, fel szeretnénk hívni a szerző figyelmét arra, hogy a harangokról szóló részhez további adatokat szolgáltathat az Erdélyi Unitárius Püspökség Levéltárának vizitációs jegyzőkönyv-anyaga, nemkülönben a Gyulafehérvári Római Katolikus Püspökség, de több más egyházi levéltári gyűjtemény is.

Észrevételeink kapcsán hadd mondjuk el egy-két hiányérzetünket. Az az érzésünk, hogy a nagybronz gyárt-

mányokról szólva a szerző leértékeli az Erdélyi-Érchegység és Nagybánya vidékének színes-fém-bányászatát, hiszen ezeken a helyeken a nemesérc mellett igen gazdag réz-, ón- és ólomkészletek találhatóak. A munkában talán túl sommásan jelentkező ötvösség a tanú rá, hogy ércműveink kezéből nagyon sok olyan tárgy került ki, melyek nyersanyagául éppen Erdély és a szomszédságában (Nagybánya és vidéke) fekvő bányászati kincsek szolgáltak. Nem ártott volna többet foglalkozni a haranghasználattal kapcsolatos olyan dolgokkal, mint a harang bütűje, a harang felfüggesztése, szállítása és felvonása a torony építményébe. Legjobban azonban talán azt hiányolhatjuk, hogy noha Nagyszeben, Brassó, Segesvár öntőműhelyeinek felsorolásából ez kiderül, mégis a monográfia nem állapítja meg egyértelműen: ebben az ipari és művészeti ágazatban Erdélyben a városfejlődésben is elől járó száz etnikumnak volt meghatározó szerepe. Megjegyezzük: a szerző a helyneveket a mai közigazgatási beosztásnak megfelelően határozza meg, kérdés azonban, hogy nem lett volna helyesebb elfogadottabb módon az 1870. évi megyebeosztás szerinti eligazítást használni. Túlzottnak tartjuk Ștefan Pascu mesterségekről szóló könyvét „máig alapműnek számító monográfiaként” értékelni (32.). Itt említünk egy elírást, miszerint a besztercei evangélikus templom két harangjának „összegejtött töredékei 5127 fontot nyomtak” (237.), ami átszámítva csaknem 95 bécsi mázsát, azaz mintegy 50 métermázsát jelentene, egy harangra felét számítva, darabonként tehát kb. 25 métermázsát (2,5 tonnát).

Végül néhány terminológiai kérdésről szoltunk. Noha így ment át a szakirodalomba, megfontolandónak tartjuk a „keresztelőkút” kifejezés használatát keresztelomedence helyett. Magunk részéről kíváncsian vártuk a bronz szó használatának eredeztetését, amennyiben a Szabó T. Attila-féle *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* a bronz szónak csak 19. század eleji előfordulásáról tud. Megítélésünk szerint a munka szövegében használt „hitújítás” helyett jobb lett volna az elfogadottabb reformációt használni.

Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy egy kézirat nyomtatásban való megjelentetése után sem lezárt, mert mindig kiegészülhet, tökéletesíthető. Esetünkben azt írja a szerző, hogy: „A ma is meglévő középkori harangok száma bizonyosan növekszik még valamivel, ha sikerül majd elvégezni néhány – nemrég elénk került levéltári forrásból megismert – emlék helyszíni ellenőrzését” (33.). Noha a munkához a jövőbeli kutatások alapján lehet még hozzáadni, nem vitás, hogy Benkő Elek monográfiájával minden szempontból alapvetőnek tekinthető munkát alkotott.

Csetri Elek

Hiánypótló munka a Habsburg-fennhatóság alá került Erdély pénzügyi-gazdasági helyzetéről

Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556.*
Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány (Fons Könyvek I.), Bp. 2002. 359 lap

A szervezett és korszerű történetkutatásban élő kapcsolat alakul ki a történettudomány művelői és a levéltárak között. Habár az egységes magyar történetkutatást – a történelem viszontagságaitól megkímélt nyugat-európaihoz képest – egyelőre tévedés lenne teljes mértékben korszerűnek tekinteni, mégis a Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány által Fons Könyvek címmel beindított sorozat első kötete biztatóan jelzi, hogy ez a kapcsolat kialakulóban van. A sorozat kijelentett célja – minthogy „a történettudomány műveléséhez szükséges források igényes publikálása tudásunk gyarapításának nélkülözhetetlen eszköze és örök érték” – azon levéltári kutatáson alapuló tanulmányok és források közzététele, amelyek meghaladják a Fons történettudományi folyóiratban közölhető méreteket.

Oborni Teréz *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556* című munkája nem egyszerűen forrásközlés, hanem – tekintettel elsősorban bevezető tanulmányára – minden érv amellel szól, hogy a korszak kutatói számára mindennap használandó kézikönyvvé váljon. A szerző kötete bevezetőjében kijelentett célja a Habsburg-fennhatóság alatti Erdély pénzügyi-gazdasági helyzetének bemutatása. Előzményként áttekinti Fráter György korszakát, amikor megtörtént az alapvetés a kincstári igazgatás területén, és számba veszi azokat a forrásokat és szakirodalmat (11–21.), amelyeket a téma feldolgozása során használhatott. Tekintettel a mostoha forrásviszonyokra, az átfogó jellegű összeírások hiányára és ugyanakkor az erdélyi írásbeliség fejlettségi fokára, érthető, hogy Erdély 16. századi gazdaságtörténete miért maradt homályos folt. Az Erdély kormányzattörténetével foglalkozó átfogó munkák (Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig.* Bp. 1946; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp. 1980) inkább a hivatalsszervezetre fektettek hangsúlyt. Az erdélyi pénzgazdálkodás összességéről becslésére Bíró Vencel vállalkozott először *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)* című összefoglalásában. Az egyes jövedelmi ágakra (arany- és ezüstbányászat, sóbányászat stb.) vonatkozó monografikus feldolgozások hiányoznak, sőt általában rész tanulmányok sem születtek e tárgyban.

A téma eddigi könyvszeretetének áttekintése is jelzi, hogy mekkora mértékben hiánypótló Oborni Teréz értekezése, amelyben részben kiadatlan források alapján áttekintést nyújt Erdély 1552–1556 közötti pénzügyi-gazdasági helyzetéről.

A Habsburg-hatalomátvitel előzményeit, illetve a kormányzati átszervezési kísérleteket taglaló fejezetekben (23–59.) a szerző – főképp az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján – bemutatja azt az utat, amelyet az ország rész Mohács után tett az önállósodás irányában, a középkori Magyar Királyság örököséiként, annak hagyományos intézményi rendjét megtartva.

Ferdinánd király már Buda eleste után érdeklődött Fráter Györgynél Erdély jövedelmeiről, ugyanis annak megszerzése esetén minden pénzforrás szükségessé válhatott a tartomány megvédéséhez. A barát, amellel, hogy az ország részét a kezére játszotta, a várható jövedelmekről is becsléseket bocsátott a király rendelkezésére. Fráter György halála után ezek ellenőrzésére küldte ki Ferdinánd biztosait, Sáros várának prefektusát, Werner Györgyöt és Bornemissza Pál veszprémi püspököt, hogy Erdély jövedelmeit feltérképezzék. Feladatuk a fiskális jövedelmek helyzetének megvizsgálása volt, de ugyanakkor javaslatokat is kellett tenniük a pénzügyi igazgatás megreformálására. A küldöttség megvizsgálta az összes jövedelemforrást, jelentést tett a tapasztaltakról, és a pénzügyek élére egy főember kinevezését ajánlotta, akit szakértők segítenének, az ellenőrzés feladatát pedig a számvevőmester látná el. Ferdinánd hamarosan Haller Péter szebeni polgármestert nevezte ki a pénzügyek élére a királyi jövedelmek igazgatójaként és kincstartóként. Az új, lényegében királyi tisztviselő utasítása viszont csak a kinevezés után egy évvel kelt, ami arra vall, hogy az „Udvari Kamarában nem érezték az idő sürgetését”. Ennek a tétovázásnak is következménye, hogy a Habsburg-törekvések – a távoli tartományt összekötésbe hozni a birodalom gazdasági és katonai hálózatával – lényegében kudarcot vallottak. Haller, miközben folyamatosan tartotta a kapcsolatot Ferdinánddal, megkísérelte rendezni a zilált viszonyokat, ennek ellenére legtöbb kísérlete hiábavaló volt. Végül egy évnyi szélmalomharc után lemondott hivataláról, de előbb kimutatást készített kincstartói tevékenységéről.

Werner és Bornemissza királyi biztosok jelentésére és Haller Péter említett elszámolására épül a tanulmány IV. fejezete (61–118.), amely pillanatfelvételt ad Erdély korabeli gazdasági helyzetéről. A jelentés legteljesebb, eredeti kézírata Bécsben, az Udvari Kamara levéltárában található, mikrofilmje pedig a Magyar Országos Levéltárban. Szövege több 18. századi másolatban is fennmaradt (az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Ráday-gyűjtemény kéziratárában), és részlegesen kiadta Johann Christian Engel *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* című munkájában. A szerző többnyire az Engel-féle kiadást használta, csak bizonyos részek esetében egészítette ki az eredetiből vett adatokkal.

A jelentésből kiderül, hogy az erdélyi jövedelemforrások mennyire lepusztult állapotban voltak. A biztosok sorra bejárták az arany- és ezüstbányákat, megvizsgálták az aranybeváltás és pénzverés helyzetét Szebenben, illetve a nagybányai kamaránál. Megjegyezném, hogy a nagybányai érckitermeléssel kapcsolatban a szerző által használtakon kívül még értékes adatokkal szolgál Balogh

Béla és Oszóczki Kálmán *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt* című könyve (Miskolc–Rudabánya 2001), illetve Szentgyörgyi Péter deák kamaraispáni tevékenységéhez David Prodan és Samuil Goldenberg forrásközlése (D. Prodan– S. Goldenberg: *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetăriei din Baia Mare*. Anuarul Institutului de Istorie Cluj. 1964/VII. 117–145.). A biztosok a kamarák működésének javítása érdekében szigorú rendszabályokat és befektetéseket javasoltak. Tarthatatlannak találták azt a helyzetet, hogy a kitermelt ércet nem a kamarákban váltották be, aranyfinomítást pedig igen ritkán végeztek. Ugyanakkor a szakemberek és a munkaező hiányára is felhívták a figyelmet. Az erdélyi sókamarák, sóbányák bemutatásánál is nyilvánvaló a leromlott állapot, habár ezek a középkorban évente mintegy 100 000 Ft jövedelmet hoztak a kincstárnak. A különféle adónemek (contributio, huszadvámok, juhötvened, Szt. Márton-napi census, ökörsütés) behajtásánál is a legfőbb gondot a szervezetlenség okozta. Léteztek ugyan az adóztható jobbágyportákról korábbi jegyzékek (a biztosok említik a Fráter György idején vezetett regestrumokat), de újabb összeírások szükségessége, és a mentességek is tisztázandók. A székelyek például csak ökörsütéssel kötelesek adózni, de ennek ellenére már Fráter György kényszerítette őket pénzbeli adó fizetésére. Végül a biztosok a királyi és egyházi birtokokat is számba vették. Ez utóbbiak között feltehetően a téves megfogalmazásnak vagy fordításnak tulajdoníthatjuk a „küüllői székesegyház” jelenlétét. A fejezetet Oborni a közölt források, főképp Haller Péter említett jegyzéke alapján, Erdély 1552–1554 közötti bevételeiről és kiadásairól összeállított táblázatokkal zárja. Haller regestruma egyedülálló részletességgel mutatja be az Erdély fenntartására, de elsősorban az itteni katonaság eltartására fordított összegeket. Ugyanakkor a követségek, postaszolgálat, levelezés költségeiről is adatokkal szolgál. Az 1553–1554 közötti időszakból csak egy töredékes kimutatás maradt fent, feltehetően Vas László negyedévnvi kiadásairól. A szerző által ismertetett adatok a későbbiekben lehetőséget teremtenek egy részletes gazdaságtörténeti áttekintés számára.

A könyv zárófejezetei (119–140.) már a Habsburg konszolidációs kísérlet teljes csődjét ábrázolják. Hallert 1553 őszén bekövetkezett lemondása után Werner György és Francisci Tamás királyi biztosok tételesen elszámoltatják. Ebből is kiderül, hogy a Magyar Kamaránál egyrészt bizalmatlanul, másrészt egyszerű kamarai hivatalnokként – és nem középkori nagy hatalmú kincstartóként – kezelték a szebeni polgármestert. A pénzügyek új irányítója gyalui Vas László, volt dési sókamarás, akit már főigazgatóként („supremus administrator”) közvetlenül és egyértelműen a pozsonyi Magyar Kamara fennhatósága alá rendelnek. Neki is a Hallernek adott utasítás értelmében kellett volna eljárnia, amint erre fény derül az erdélyi vajdák és Bornemissza Pál püspök 1553. december 23-i utasításából. Levelei viszont arról tanúskodnak, hogy Erdélyben az ő idejében sem sikerült a kamarai igazgatás megszervezése, sőt a rendtelenség

csak fokozódott. A jövedelmek nem voltak elégségesek az országrészen állomásozó katonaság fenntartásához, a birodalom központi költségvetéséből pedig igen kevés érkezett. Vas Lászlónak nem volt elég hatalma az instrukciójába foglaltak végrehajtásához, intézkedéseit a vajdák semmibe vették, visszaéléseikkel szemben tehetetlen volt. Sikertelensége az újkori intézmények meghonosításának kudarcát jelentette, Erdély még nem érkezett el arra a fejlettségi fokra, hogy ezeket el tudja fogadni. A csődhöz hozzájárult a királyi hatalom bizonytalansága, az egységes közigazgatás és jogrendszer hiánya, a központi pénzügyi kormányzat határozatlansága, a vajdák túlzott hatalma és ezzel szemben a tisztségviselők csekély megbecsültsége. Az erdélyi Habsburg-hatalom összeomlása, majd Izabella és János Zsigmond visszahívása az egész államszervezet, így a pénzügyigazgatás terén is a középkori hagyományokhoz való visszatérést jelentette.

A részben már kiadott forrásokat (összesen 25 levél, feljegyzés, jegyzék, fogalmazvány, másolat) a szerző a humanista helyesírás szabályai szerint közli. Betűhíven került átírásra valamennyi nem latin nyelvű kifejezés, szó, valamint minden személy- és helynév. A szerző a szövegeket időrend szerint rendezte és magyar nyelvű részletes tartalmi kivonattal látta el (kivéve a 18. sz. és a 25. sz. forrást), utalva a pontos levéltári jelzetekre és az esetleges kiadásokra. Abban az esetben, ha a kiadott szöveg eredetije vagy másolata több levéltárban is fellelhető, csak feltehetően a közlésre felhasznált jelzetére történik utalás. Így az 1. sz. forrás után egy levéltári jelzetet találunk (151.), habár Oborni az 52. oldalon utal egy másik őrzési helyre (MOL A 57. III. köt. 107–110. p.), és a nevezett szöveg a MOL E 227. Libri donationum. II. p. 76. alatt is fellelhető.

A forrásokat a rövidítések és könyvészet jegyzéke (313–327.), majd az idegen kutatók számára igen hasznos német nyelvű összefoglalás (329–338.) követi. A kötet megérdemelt volna egy részletesebb név- és tárgymutatót, amely ezen forráskiadás értékét még inkább növelte volna. Bizonyára félreértés következménye az, hogy Egeres a mutatóban pusztaként szerepel (347.), pedig a kiadott szövegben pagusként jelenik meg (206.), és a tárgyalt korszakban nem volt elnéptelenedett település. A János deák, íródeák és kapitány (350.) egy címszó alatti szerepeltetése feltehetően helytelen, hiszen nem valószínű, hogy a 280. oldalon szereplő János deák dévai gyalogkapitányt azonosíthatjuk a 289. oldalon előforduló János deákkal, a kolozsmonostori konvent írókével. A közölt szövegekben tehát legalább két, de inkább több János deákról van szó.

Oborni Teréz könyvében a rendelkezésre álló források alapján részletekbe menően ábrázolta Erdély gazdaságtörténetének egy rövid, de igen érdekes időszakát. Példaértékű tanulmánya bizonyíték arra, hogy a mostoha forrásviszonyok ellenére nem hálátlan feladat a levéltári kutatás, sőt az igényességre törekvő történetkutatók számára az egyedül követendő út.

Bogdándi Zsolt

Új könyv az erdélyi féniksről

Molnár József: *Misztótfalusi Kis Miklós. Bp. 2000. 470 lap*

Háromszáz esztendeje Misztótfalusi Kis Miklós halálának s három évtizede immár, hogy Haiman Györgynek a betűművészeiről szóló monográfiája napvilágot látott, majd két esztendővel később Misztótfalusi *Mentsége* és más írásai *Erdélyi féniks* címmel, Jakó Zsigmond bevezető tanulmányával jelentek meg. A két egymást nagyon jól kiegészítő munka nyomán pontosan körvonalazódtak a jövőbeni kutatás feladatai: egyrészt Misztótfalusi külföldi megrendelőinek, a megrendelések körülményeinek és betűi használatának alaposabb felderítése, másrészt betűhagyatéka itthoni utóéletének részletesebb feltárása s ezek alapján a szakirodalomban gyökeret vert tévedések kigyomlálása. Mindkét kérdéshez érdemben hozzászólni csak alapos kül-, illetve belföldi levéltári kutatások alapján lehetett, s ha áttekintjük az elmúlt harminc esztendő termését, a szép számmal megjelenő tanulmányok közül néhány hoz újabb adatokat. Közéjük tartoznak a most bemutatásra kerülő könyv szerzőjének közleményei. Molnár József neve a Misztótfalusi foglalkozó szakemberek körén kívül talán ismeretlenül cseng. 1948 óta külföldön él, végül Németországban telepedett le, 1960-ban nyomdát alapított, majd létrehozta az Auróra kiadót, s megindította az Új Látóhatár című folyóiratot. Misztótfalusi foglalkozó írásai az 1970-es évek elejétől jelentek meg, s örömdetes, hogy a különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait, az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit vasok életrajzi kötetbe gyűjtötte a Balassi Kiadó és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában.

A könyv három fejezetben követi nyomon Misztótfalusi pályáját. Az első itthoni szárnybontását, származását, tanulmányait, Hollandiába érkezését és amszterdami életét öleli fel. A fejezet elején kapott helyet a Misztótfalusi-kutatás történetének és irodalmának áttekintése Bod Pétertől a 20. század utolsó harmadáig; s ennek köszönhetően egyes kevésbé ismert mozzanatai is, mint például Kner Imre és Kodály Zoltán szerepe a *Mentség* 1940-es újrakiadásában, az őket megillető helyre kerültek. Hasonlóképpen a névhasználat – Misztótfalusi vagy Tótfalusi – körül kialakult vita is bemutatásra kerül, s a szerző az előbbi mellett teszi le voksát. Misztótfalusi Blaeu nyomdabeli látogatásáról szólva Molnár József kitér a Blaeu nyomda történetére, s a Johann Blaeu-vel való találkozás körülményeinek feltárása közelebb visz Misztótfalusi döntésének, az ebben közrejátszó okoknak pontosabb megismeréséhez s egyúttal a mester személye körül kialakult tévedések kiigazításához. Mivel Misztótfalusi *Mentségében* nem nevezi meg mesterét, viszont beszámol a Blaeu-vel való találkozásáról, a szakirodalomban tényként fogadták el, és kritika nélkül átvették Dézsi Lajos véleményét, miszerint a mester nem más, mint Blaeu. Molnár József igen jó szolgálatot tesz azzal, hogy újra rávilágít Dézsi nézetének eredetére, és áttekintést ad ennek szakirodalombeli diadalútjáról az 1970-es évek elejéig. A szerző elégtételt nyújt a mindaddig igen kevésbé ismert, általában csak

megemléített valódi mesternek, Dirk Voskensnek azzal, hogy külön fejezetet szentel a Voskens család betűmetsző és -öntő munkásságának, s az angol meg a német szakirodalom eredményeit felhasználva részletesen bemutatja, hogyan bukkantak rá a téma kutatói Voskensre mint Misztótfalusi feltételezhető mesterére. A holland betűmetszés és -öntés, valamint a nyomdászat fejlődésének, 17. századi virágkorának bemutatásával Molnár József lehetővé teszi, hogy Misztótfalusi amszterdami munkásságát összefüggéseiben, az általános fejlődés részeként láthassuk.

Az amszterdami évek és Misztótfalusi egész életművének legjelentősebb megvalósítása a biblia saját költségén való kinyomtatása. A „bujdosó szegény legény” emberfeletti, a kortársak szerint istenkísértő vállalkozása, az „aranyas biblia” nyomtatása az Erdélyi Fejedelemségbeli eseményekkel és az osztrák–török harcokkal párhuzamosan, részletekbe menően kerül bemutatásra. Alaposan tárgyalja a nyomtatást megzavaró Kolozsvári István-epizód történéseit a *Mentség* és a fennmaradt levelezésanyag alapján, a Kolozsvári által kezdeményezett amszterdami concilium kérdésének tisztázásához pedig amszterdami levéltári forrásokat vett igénybe. A fejezetet Misztótfalusi és segítőitársai, Apáti Miklós és Bánki János s az „aranyas biblia” meglehetősen kalandos hazautjának tárgyalása zárja.

A második fejezetet a biblia kinyomtatása és a hazatérés közti csaknem öt esztendő eseményeinek, Misztótfalusi betűmetszői művészete kiteljesedésének szenteli Molnár József, s ez egyben a könyv legtöbb új eredményt hozó része is. A nyugat-európai, már közölt források – okiratok, mintalapok – számbavétele után a Misztótfalusi első megrendeléseiről tanúskodó különböző szerződések tartalmát ismerteti, majd a kül- és belföldi szakirodalom eredményeit felhasználva és a szakemberek véleményét idézve rátér a fennmaradt elemzésére. Mivel Misztótfalusi betűinek, stílusának értékelését Haiman György már elvégezte, itt Molnár József csak a leglényegesebb megállapításait közli. Figyelmeztet azonban arra, hogy a héber betűk alaposabb értékelése még várat magára, s ez a héber írás szakértőinek jövőbeni feladata. Hasonlóképpen a sztereotípa történetének pontosabb feltárása is a jövő feladata, ám érdekes adalék ennek megismeréséhez Misztótfalusi egyik levele, melyben egy, az Athias nyomdában már használatban lévő készületet említ, ami jelentősen megkönnyíti és olcsóbbá teszi a nyomtatást. Erre az adatra először Jakó Zsigmond figyelt fel, az *Erdélyi féniks*ben azonban csupán az első részeredményeket közölte. Ennek nyomán aztán Harry Carter és Buday György megpróbált fényt deríteni Athias szerepére a sztereotípa történetében. Igen hasznos, hogy több évi alapos kutatómunkájuk eredményeit a könyv lapjain Molnár József újra közreadja.

Misztótfalusi idegen országoknak tett szolgálatait közül elsőként az örmény betűk metszésének történetét tárgyalja, s a matricák sorsát, felhasználását a megrende-

léstől utolsó említésükig követi nyomon, egyben igen alapos áttekintést nyújt a kérdéssel foglalkozó szakirodalomról.

Nyomdászattörténeti irodalmunkban az örménynél nagyobb figyelmet élveztek a „rejtélyes” georgiai betűk, Misztótfalusi is büszkén említette *Mentségében*, hiszen úgy hitte – s hosszú ideig a hazai szakirodalom is úgy tartotta –, ő teremtette meg a grúz nyomtatott betűt. Több évtizedre volt szüksége a szakembereknek ahhoz, hogy az erdélyi mester szerepét, illetve betűinek sorsát az adott források alapján tisztázzák, s Molnár Józsefnek köszönhetően ennek az igen tanulságos kutatásnak minden szakaszát figyelemmel kísérhetjük: az 1950-es évek végéig a magyar nyomdászattörténet a *Mentség* alapján tényként fogadta el, hogy a georgiai nyomtatott betű megteremtése Misztótfalusi érdeme. A stockholmi, Misztótfalusinak tulajdonított próbanyomatok felfedezése után (az elsőt ugyan már 1935-ben közölte felfedezője, a svéd Björkborn, erről azonban a hazai kutatás nem szerzett tudomást, illetve Fitz tévesen értelmezte) arra a következtetésre jutottak, hogy Misztótfalusi betűi nem jutottak el a megrendelő Artsil királyhoz, hanem valami oknál fogva Svédországban rekedtek. Ez szerepel mind az *Erdélyi féniksben*, mind Haiman monográfiájában, s az érdeklődők szélesebb körében így vált ismertté a történet. 1980-ban azonban Dán Róbert az amszterdami egyetemi könyvtárban rábukkant a valódi mintalapra, s nyilvánvalóvá vált, hogy a stockholmi próbanyomatok nem Misztótfalusi betűivel készültek. A grúz betűk rejtélye tehát nem oldódott meg, sorsuk, felhasználásuk továbbra is nyitott kérdés. A fejezetet a megrendelésben szerepet játszó személyek – Artsil grúz király, Johann Gabriel Sparwenfeld svéd lovag, Nicolas Witsen amszterdami polgármester – életútjának ismertetése, a georgiai nyomdászattörténetének rövid áttekintése, Misztótfalusi Sparwenfeldhez írott leveleinek és grúz mintalapjának közlése teszi teljessé.

Misztótfalusi angliai kapcsolatai és „szolgálati” a kutatási másik fehér foltjának számítottak, illetve bizonyos vonatkozásai ma is annak számíthatnak. E tekintetben Molnár József sem tud újabb adattal szolgálni, viszont aprólékosan bemutatja az eddig elért eredményeket, Misztótfalusi latin és héber betűinek angliai használatát.

Ha az angliai kapcsolatokat nem, a firenzei megrendelő személyét és a megrendelés pontos körülményeit először sikerült tisztázni a szerzőnek, akinek 1989-ben az Új Látóhatárban megjelent tanulmányáig a *Mentség* alapján a hazai Misztótfalusi-irodalom úgy tartotta, hogy a patricákat és matricákat III. Cosimo nagyherceg rendelte Misztótfalusitól. Az olasz szakirodalom és firenzei levéltári források felhasználásával Molnár József említett írásában bizonyította, hogy a betűket és a betűöntéshez szükséges felszerelést két firenzei üzletember, Camillo Finetti és Francesco Tempì vásárolta a csendestárs, Giovanni Filippo Cecchi könyvkereskedő vezetésével létrehozandó nyomdájuk számára. Magyar nyelven itt kerül közlésre először az 1699-es, 1965-ben Berta Maracchi Biagiarelli által közzétett alapító okirat, amely név szerint említi Misztótfalusit, és részletesen felsorolja a tőle vásárolt latin, görög, héber matricákat és patricá-

kat. Az 1989-es tanulmány óta előkerült Cecchi és társai folyamodványa, amely lehetővé tette a megrendelés idejének pontosabb, 1688 eleji behatárolását. A firenzei betűk fejezetében kísérli meg Molnár József a vatikáni megrendelés tisztázását. XI. Ince pápa állítólagos megbízása, amely Pápai Páriz búcsúztató verse óta tényként fel-felbukkan a Misztótfalusi-irodalomban, a szerző szerint legendának minősíthető, érvelése azonban nem meggyőző. Molnár szerint is Pápai Páriz magától Misztótfalusitól szerezhetett erről tudomást, aki viszont, furcsamód, *Mentségében* nem említi. Molnár József feltételezése, miszerint Misztótfalusit a firenzeiek vezették félre, az egyik lehetséges megoldás, a grúz betűk esete azonban óvatosságra int, s úgy véljük, alapos levéltári kutatások híján a kérdést továbbra is nyitottnak kell tekintenünk. A fejezetet az erdélyi betűművész firenzei betűinek és egyben a nagyhercegi nyomda 18–19. századi történetének bemutatása zárja.

A svédországi betűkről igen kevés szó esett a szakirodalomban. Alapos kutatások nélkül természetesen Molnár József sem deríthetett fényt Misztótfalusi svédországi kapcsolataira, ám a svéd kutatók közleményeire támaszkodva és a svéd nyomdászattörténetébe ágyazva összefoglalja az eddig elért eredményeket, s ugyanakkor a kutatásnak erre a mellőzött területére irányítja a figyelmet.

Az első nagy fejezet utolsó két alfejezete Misztótfalusi betűinek külföldi értékelését, illetve azonosítását mutatja be, igen részletesen, kitérve Anton Janson betűöntő munkásságára is, akiről az erdélyi mester betűit elnevezték.

A könyv második része Misztótfalusi erdélyi tevékenységét, életét tárja az olvasó elé. Az itthon töltött alig 12 esztendő eseményei, küzdelmei a korábbi irodalomból ismertek, a fejezet azonban korántsem érdektelen, hiszen összefoglalását adja mindannak, amit Misztótfalusi hazai kiadói, tipográfusi működéséről, a magyar helyesírás korszerűsítése érdekében tett erőfeszítéseiről napjainkig elmondtak. A korábbiaknál viszont jóval részletesebben tárgyalja sorsának alakulását, a nyomda felépítését, házasságkötését, külön fejezetet szentelve az eklézsiakövetéshez vezető út minden állomásának: a kolozsvári lelkészekkel való ellentétének nyílt ellenségeskedéssé való elmérgesedése, s ennek következtében a kolozsvári eklézsia betűinek visszavétele, a gubernátorral a bálványosváraljai malom miatti ellentéte, az *Apologia*, majd a *Mentség* közrebocsátásának körülményei (ez utóbbinak újabb/más szemszögből való megközelítését is ismertette). Hasonlóképpen külön fejezetet kaptak a támogatók és barátok – Apafi Mihály, Teleki Mihály, Bethlen Miklós, Tofeus Mihály és Horthi István püspökök –, valamint Misztótfalusi nagyenyedi professzorai és kolozsvári ellenfelei: Csepregi Turkovics Mihály, Szathmári Pap János és Szatmárnémeti Sámuel lelkészek. A Misztótfalusi összeroppanását s közvetve halálát okozó eklézsiakövetés, majd a zsinaton elszenvetett sérelmeket orvosló, Bethlen Miklós nevéhez fűződő jóvátétel, a gyászszertartáson elhangzott beszédek, a halotti kárta ismertetése, hagyatékának és szülőfalujának bemutatása zárja a kötetet.

Kötelességünk azonban, hogy a kötet néhány hiányosságáról, hibájáról is szót ejtsünk. Bár a lábjegyzetek elhagyását a szerző már az első sorokban megindokolja, ennek ellenére a könyv olvasása során sokszor éreztük ezek hiányát, tekintve, hogy az igen gazdag szakirodalomban egy-egy adat gyakorlatilag visszakereshetlenné vált. Már említettük, hogy a kötet anyaga különböző tanulmányokból állt össze, s ezeket, sajnos, szerkezetileg nem sikerült harmonikus egésszé olvasztani: gyakran ismétlődnek bizonyos kérdéskörök, így például a Misztótfalusi mesterének személyét *A mester és tanítvány* című és az azt követő, a 17. századi holland betűmetszésről és betűöntésről szóló fejezetben is tisztázza, vagy a temetésekor elhangzott halotti beszédek megcsonkítását a könyv első és a kettős búcsúztatóról írott fejezetében egyaránt részletesen tárgyalja, a házasságkötését és feleségét bemutató fejezet pedig, az időrendet teljesen felborítva, a Misztótfalusi halálát és temetését tárgyaló fejezetek beiktatására teszi (25.), később a tanulmányok „egybefüzetlensége” okozza, hogy a szerző állításai néha ellentétbe kerülnek egymással, így a Bethlen Miklóssal való kapcsolat kezdetét először 1680-ra, Pápai Páriz professzori beiktatására teszi (25.), később a diákévekből eredezteti (331.; ez utóbbi valószínűbb, hiszen az 1670-es évek elejétől Bethlen tagja a nagyenyedi kollégium ügyeit intéző curatoratusnak), de Horthi István Nagybányáról való eltávozásának is más-más okát adja (14., ill. 334.). Olyan tévedések fordulnak elő a kötetben, mint az a kijelentés, miszerint Váradi Miklós, Bethlen Miklós nagyapja a nagyenyedi kollégium számára vásárolt földgömböt (48.), pedig Bethlen önéletírásában világosan elmondja, hogy nagyapja a kolozsvári kollégiumbeli, Apáczai keze alatti tanulása idején vette, s ezenkívül a Bethlen Kollégium Váradi életében még Gyulafehérvárott működött. A szerző úgy véli, hogy „a tiszteletes cím a Hollandiában tanult teológusokkal egyenrangú egyházi rangjára utal” (337–338.), holott a tiszteletes (reverendus) cím az itthon tanult egyháziakat is megillette, a külföldön tanultakat a „reverendus ac clarissimus” (tehát a tiszteletes és tudós együtt) különböztette meg. Hasonlóképpen téves az a kijelentése, amely az Erdélyben használt névformája, Istvanovics alapján a valószínűleg erdélyi román származású Štefanovici-ot (aki Grúziában a helyi szokásoknak megfelelően a Stefansvili és Stefanidze névformát használta nyomtatványain) magyarnak tekinthetőnek minősíti (193.). Félrevezetőnek érezzük Misztótfalusi itthoni társadalmi rangjának értékelését. Úgy véljük, túlzás már ekkor mint az erdélyi társadalom megbecsült tagját említeni (25.). Minden bizonnyal számon tartották mint sokat ígérő fiatalembert, támogatták, s ezért is kaphatta meg a jól jövedelmező fogarasi iskolamesterséget, amely lehetővé tette számára a külföldi tanulmányutat, mint előtte több ifjúnak (a nagyenyedi kollégium névsora 1662–1668 között 3 fogarasi rektort említ). Misztótfalusi a peregrinációjáig terjedő időszakban a korabeli szokásoknak megfelelő, sőt mondhatni a tehetséges diákoktól elvárt utat járta be, ezért semmiképpen sem tekinthető majdnem befejezett életpályának, amint azt Molnár József állítja. Sajnálatos módon olyan, a korábbi szakiroda-

lomban már tisztázott kérdés maradt némiképp zavaros a könyv lapjain, mint Kolosvári István nagyenyedi professzor követsége. Jakó Zsigmond az *Erdélyi féniksben*, de R. Várkonyi Agnes is az *Erdélyi változásokban* rámutat, hogy Kolosvárinak diplomáciai megbízatása volt, s ennek leplezésére szolgált a biblia hollandiai kinyomtatása. Ehhez kapcsolódóan Teleki Mihály többször emlegetett kifakadása sem abból eredt, hogy Misztótfalusi munkáját az ország ügyeibe való beavatkozásnak tekintette volna, vagy hogy a kancellár hitelt adott volna a Misztótfalusi elleni vádaknak, hanem valószínűleg a kiváló ürgy szertefoszlása és az eredeti cél esetleges napvilágra kerülése miatti dűhe és aggodalma váltotta ki. Hiányoljuk, hogy a biblia kiadásának előkészítésében részt vevő Kaposi Juhász Sámuel és Csécsi János közül csak ez utóbbi pályája került bemutatásra, annak ellenére, hogy a Gyulafehérváron tanító Kaposival Misztótfalusi kapcsolata eleven maradt, s emellett igen jelentős személyisége a 18. század eleji református egyháztörténetnek. Ami pedig az ellenfelei megítélését illeti, úgy gondoljuk, talán inkább Jakó Zsigmond elfogulatlan, több szempontú vizsgálódási módja lett volna a követendő példa. Súlyosabbak a halmozottan jelennek meg az eklézsiakövetésről elhíresült 1698-as nagyenyedi zsinattal kapcsolatos tévedések: Misztótfalusi ellenfelei nem „megdöbbenő gyorsasággal” reagáltak a *Mentségre*, hiszen a zsinatra a kánon által meghatározott időpontban, Szentháromság utáni második vasárnapon került sor, ami 1698-ban június 8-ra esett. (10-én, azaz kedden, hétköznap a zsinat nem kezdődhetett, s június 9-én már határozatot hozott.) Jegyzőkönyv minden kétséget kizáróan készült (az említett június 9-i határozatot is ebből másolták), mint minden generális zsinatról, s mint jó néhány más, ez sem maradt fenn. Nem tartjuk valószínűnek, hogy eltűntették volna, hiszen így más, igen fontos, általános vagy egyes egyházmegyékre, egyházközségekre vonatkozó határozatokat is megsemmisítettek volna, ami nyilvánvalóan nem állhatott az egyházvezetés érdekében. Teljesen hamis, bár kétségtelenül igen hatásos a zsinati ülést mint a gubernátor, a püspök, a református főurak (376.) jelenlétében zajló bírósági tárgyalást ábrázolni, több okból is. A zsinatokon, amennyiben nem az országos jelentőségű bíró ügyet tárgyaltak (mint pl. a radnóti zsinaton), a református főurak, ahogy később sem, minden bizonnyal ekkor sem vettek részt, esetleg néhány küldöttel képviseltették magukat. A gubernátor (akinek a részvételét maga a szerző kérdőjelezi meg a következő lapon) Bethlen Miklóssal együtt május végére érkezett haza bécsi követségéből, s valószínűleg a júniusi országgyűlésig az országos ügyekkel voltak elfoglalva. Csécsi János nem csak, pontosabban nem azért volt távol, mert a sárospataki kollégium gondjai foglalták le, hanem sárospataki professzorként nem volt joga az erdélyi országos zsinaton való részvételre. Így tehát nem Csécsi személye a fontos, hanem az ezelőtt s most is elhanyagolt Kaposi Juhász Sámuel, aki minden bizonnyal jelen volt a zsinaton, s ekkor már a gutaütött Veszprémi püspök „keze, lába, sőt éppen esze” volt, ahogy Hermányi Dienes írja. A kolozsvári eklézsia és Misztótfalusi ellentétét nem kellett s nem

is nagyították országos ügyé, a határozat szövegéből is teljesen világos, hogy valószínűleg a kolozs-kalotai egyházmegyéből a zsinat elé felterjesztettek sorában, mai szóhasználattal élve fegyelmi ügyként került tárgyalásra. Érthetetlen, miért beszél Molnár József a negyenyedik zsinattal kapcsolatban részleges zsinatról (377.), hiszen ez az egyházmegyei zsinatot jelöli, ugyanakkor az általa adott meghatározás az ún. semigeneralis zsinatra illik. Sajnálatos, hogy mindezekre utólag kell rámutatnunk, hiszen könyve összeállításakor a szerző kapcsolatban állt olyan szakemberekkel, akik segítségével ezeket a hibákat elkerülhette volna.

Mindezek mellett Molnár József könyve kiváló összefoglalása az eddigi Misztótfalusi-kutatásnak – egy szerzemind mindazon országok nyomdászattörténetének is, melyekkel az erdélyi mester kapcsolatba került –, ugyanakkor eddig ismeretlen vagy nem értékesített külföldi levéltári források alapján jelentős új eredményekkel gazdagítja, pontosítja ismereteinket az erdélyi féniksőről. Reméljük, s kívánjuk is a szerzőnek, legyen ereje a kutatómunka folytatásához, s érdeklődéssel várjuk eredményeit.

Dáné Veronka

„Mint aki langrul jött...”

Grynaeus Tamás: Szent Antal tüze. Bp. 2002. 189 lap + 38 lap színes melléklet

Grynaeus Tamás a „magyarországi etnomedicina és etnopszichiátria legkiválóbb művelője” – szólhat a rövid és összegző jellemzés a *Szent Antal tüze* című könyv szerzőjéről, ám a szerző munkássága ennél sokkal szélesebb körű. A tavaly 70. születésnapját ünneplő tudós kutató így vall néprajzi pályafutásának kezdetéről: „Matematikus édesapám könyvei között találtam rá a magyarországi boszorkányperek oklevéltárára, édesanyám főiskolás korában Győrffy Istvánt hallgatta, népi textil-művészettel foglalkozott, szép gyűjteménye marad ránk” (Grynaeus Tamás: *Oly korban éltem én e földön...* = Barna Gábor, Kótyuk Erzsébet szerk.: *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Bp.–Szeged 2002. 9.*).

Grynaeus Tamás Szegeden tanult, 1951-től itt végzi az Orvostudományi Egyetemet. Saját bevallása szerint ezekben az években „kapott rá” a néprajzi gyűjtésekre. Az 1956-os eseményekben való részvétele miatt csak hét év múlva folytathatta és fejezhette be a tanulmányait, ám ezek az évek néprajzi pályafutásának jelentős állomását jelentették. Első publikációi már 1951-ben megjelentek, első jelentős néprajzi tárgyú írása pedig 1954-ben készült el (*Adatok Vésztő néprajzához. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnolóiai Adattára P 96/1954*). Ekkortól kezdve folyamatosan születnek a néprajzi tárgyú írásai. Megszámlálva az összes orvostudományi, valamint néprajzi jellegű publikációját, nem kevesebb mint 119-et sorol föl a Grynaeus Tamás munkásságát összegző publikációs jegyzék az előbb említett születésnapjára kötetben.

Voigt Vilmos az említett ünnepi kötetben ekképpen köszönti és méltatja munkásságát: „Hírekből azt is jól tudom, milyen kiváló gyakorló orvos. Azt pedig tapasztalatból tudom, milyen kiváló néprajzi gyűjtő, egyetemi oktató, tanulmányíró tudós. Hatalmas adatismerete, nemzetközi tájékozottsága, precíz, egyszerre lényeglátó tárgykezelése egyedülálló a szakmánkban.” Valóban ritka az olyan tudós, aki három ilyen nagy tudományos területen, mint az etnográfia, medicina és religió, egyaránt jó előképzettséggel rendelkezik. Így a manapság minden tudományos munkát végző szakemberrel szembeni interdiszciplinaritás kívánalmának Grynaeus Tamás nemcsak hogy megfelel, de munkássága példaértékű.

Néhány évszázaddal ezelőtt e tudományköziség az orvosok munkáját igencsak jellemezte. A 18. században kibontakozó magyar orvostudomány, valamint az első orvosi topográfiák (helyiratok) néprajztudományi szempontból is fontos forrásértékkel rendelkeznek. Az első hazai részletes orvosi topográfiát Benkő Sámuel készítette 1782-ben. Sajnos Benkő művét kortársai kevésbé ismerték, így nincsen folytonosság munkássága és a 19. századi hazai orvosi topográfiák között. Benkő Sámuel mellett még a Haidenreicher János Lajos és a brassói Johann Georg Hoffinger nevét említhetjük, akik úgyszintén érdekes adatokat hoznak a néprajz vagy népi orvoslás területéről. Az első magyar orvosi szakfolyóirat első számában (Orvosi Tár, 1831) megfogalmazott és nyolc pontban felsorolt céljai között a második helyen már a népi orvoslásra vonatkozó adatok gyűjtése szerepelt. Az Orvosi Tár hét évvel később meginduló új folyamában Bugát Pál az orvosi topográfiák készítéséhez útmutatóul szánt tanulmányaiban külön figyelmet szentel a demográfiai és antropológiai felmérések mellett a vallási, nyelvi adatokra, foglalkozási, megélhetési viszonyokra, valamint a népszokásokra. Ez a kezdeményezés a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek (1841–1933) kutató és publikációs tevékenységében folytatódott és teljesedett ki, amelyek ösztönözték a hely- és népismereti gyűjtéseket és leírásokat. Példának okáért a pécsi nagygyűlés (1845) alkalmára adták ki a Hölbling Miksa által elkészített önálló kötetet, amely a Baranya megyei szerb, német és magyar népesség hagyományos gazdálkodásáról, életmódjáról és műveltségéről is adott átfogó művelődéstörténeti és néprajzi képet. Ezzel indult el egy olyan folyamat, amely sokrétűen termékeny kapcsolatot teremt orvostudomány és néprajz, ezen belül is a népi gyógyászat között, s amelynek Grynaeus Tamás egy személyben kimagasló képviselője és életművével betetőzője a 20. és 21. századi orvos- és néprajztudományban. A *Szent Antal tüze* című könyv ebben a kontextusban egyedülálló példaértékkel rendelkezik.

Amint a könyv végén kiderül, a Szent Antal tüze betegség név még a mai gyakorló szakorvosok köreiben is csak szórványosan ismert, a néprajz és főleg a népi gyógyászat területén ezzel szemben meglehetősen sokat hallott kifejezés. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a

Grynaeus Tamás könyve végén található több mint húsz oldalas irodalomjegyzék, melyből a Szent Antal tüze betegségről való tudás, valamint – tágabb értelemben – az ehhez a témához kapcsolódó feljegyzések, adatok, hivatkozások, értelmezési szempontok tág repertoárja is kiderül. A magyar néprajzi szakirodalom mellett megtaláljuk a legkülönfélébb külföldi néprajz-, valamint orvostudományi szakmunkákat.

Barna Gábor előszava után *Szent Antal tüze Európában* címmel egy rövid összefoglaló jellegű bevezető részt olvashatunk a betegség nevééről, elterjedési területéről, jellegéről, valamint arról a tudásról, amivel erről a betegségről Európa-szerte rendelkeztek az első írásos feljegyzésektől a kora újkor hajnaláig.

Amint a betegség neve is sejteni engedi, a megnevezés elterjedése nem független az Antal nevű szentek középkorban felvirágzó kultuszától. A betegségnev eredetének kapcsán Remete Szent Antalról, Páduai Szent Antalról, valamint Szent Orbánról tudhatunk meg kultúrtörténeti szempontból is fontos adatokat. Grynaeus Tamás felvázolja, hogyan kontaminálódott e két Szent Antal élettörténete, illetve kultusza egyrészt a névazonosság, másrészt pedig munkásságuk vagy a nekik tulajdonított csodák analógiás volta miatt. A hivatalos egyházi és világi okiratok, feljegyzések teljességre törekvő számbavétele után a Magyarországon és Európa-szerte előforduló képzőművészeti és legendairodalombeli alkotásokat lajstromozza, melyekben előfordul az előbb említett szentekre való utalás. A szerző külön fejezetet szentel a Remete Szent Antal ikonográfiájának. A rendszerességre és áttekinthetőségre való törekvését dicséri az a táblázat, amely a két Szent Antal kultuszának kontaminációját eredményező azonosságokat és különbségeket tartalmazza. A Szent Antal tüze szinonimájaként használt orbánc szó kapcsán arra is fény derül, milyen összefüggés lehetett Szent Orbán kultusza, valamint az orbánc betegségmegnevezés között. Viszont a szerző nem törekszik mindenáron végkövetkeztetések levonására; a bizonyítékok szűkössége miatt és az összefüggések homályossága esetében a nagy kutatók alázatával tartja távol magát a spekulatív végkövetkeztetések kimondásától. A fejezet végén kilenc táblázatban összefoglalva találjuk meg mindazokat az adatokat, melyek a Szent Antal és Szent Orbán magyarországi kultuszának elterjedésére vonatkoznak. Így külön táblázatban láthatjuk a középkori helyneveket, patrocíniumokat, ábrázolásokat és kuriózumként, különleges ízt adva a tudományos jellegű monográfiának, az Antal és Orbán személynevek előfordulását, valamint e nevek viselőinek társadalmi helyzetét a 13. század végéig.

Mindezek számbavétele után tér át Grynaeus Tamás a Szent Antal tüze betegség, valamint a középkori Magyarországon való elterjedésének vizsgálatára. A Szent Antal tüze vagy orvostudományi terminológiával ergotizmus a rozson élősködő anyarozs által okozott mérgezés, melynek tünetei között szerepel a jellegzetes lokalizáció nélküli, a bőr felületi vagy mély rétegében lejátszódó erős gyulladás. E betegség Grynaeus Tamás bizonyított adatai szerint elterjedt az egész Kárpát-medencében, mint ahogyan a rozstermesztés és az ele-

gyes kenyérgabona használata is általános volt. Adatokkal bizonyítható, hogy erre a betegsére a középkori Magyarországon Remete Szent Antalnál, az antonitáknál van segedelem.

A hagyományos betegségnevek vizsgálatakor Grynaeus Tamás kitér a *Szent Antal tüze, orbánc, folyosó, hupulyka*, valamint a *fene* megnevezésekre, a nevek 16–18. századi írott forrásokban való előfordulására, a magyar nyelvterületen való eloszlásra, a betegségnevek egyes változataira, valamint a szomszédos népeknél való analógiákra is. A *Szent Antal tüze, orbánc, folyosó* betegséfgfogalmak azonossága, illetve különbözősége kapcsán elmondható, hogy a vizsgált időszakban (16–18. század) nem voltak élesen szétválasztható kórformák, a tünetek, gyógy módok részben közösek, fedik egymást, s csak részben specifikusak. Az óriási adathalmazt megmozgató felsorolások a táblázatoknak köszönhetően nem válnak unalmassá.

A következő fejezetben a Szent Antal tüze népi orvoslását, népi gyógy módjait veszi számba a szerző. A betegség okairól a recens népi kóroktan azt tartja, hogy ez vagy a szent tiszteletének elmulasztása, vagy bizonyos tilalmak áthágása, vagy egy betegségokozó hiedelemény ténykedésének következménye, ezek mellett pedig egyes kifejezések a tüze, a lisztre és a kettő kapcsolatára is utalnak (*lisztláng, rozsláng*). Érdekes a levegő és szél kóroki szerepe is, ugyanis számos helyen a beteg nem engedik friss levegőre, úgy tartva, hogy ettől a beteg testrészt felfúvódik, feldagad. A Szent Antal tüze megelőzése, illetve gyógyítása így természetes módon a tabuk betartása, Remete Szent Antal tisztelete, tűzgyújtás, rácsiholás, füstölés, ráolvasás, ráimádkozás, növényi és egyéb orvosságok vagy a tűz, láng, piros szín, liszt analógiás használata révén lehetséges. Az egyes népi gyógy módok részletes leírása mellett – recens és történeti adatok figyelembevételével – Grynaeus Tamás a szomszédos, illetve rokon népek körében élő gyógy módokra, mítoszokban fellelhető utalásokra, adatokra is reflektál. A Nyugat-Európától Közép-Ázsiáig terjedő összehasonlító adatokat a szerző pontokba szedve összegzi.

A nagyobb felsorolásoknál alkalmazott pontokba szedés vagy vázlatos gondolatjelezés egyrészt áttekinthetővé és könnyen olvashatóvá teszi a monográfiát, másrészt pedig megkönnyíti a tájékozódást azok számára, akik forrásként szeretnék felhasználni az adatokat. Grynaeus szövegekölésében a teljes magyar nyelvterületről bőven hoz példát, gazdag erdélyi és moldvai anyagot közöl, valamint – külön címszó alatt – számba veszi a délszláv, szlovák, erdélyi román és német gyógyító eljárásokat is. Az adatok sokszínűségére a 16. századi boszorkánypercek, recens néprajzi adatok, régészeti leletek, középkori írásos feljegyzések, 19–20. századi orvosi feljegyzések csak jelzésértékű példák. A rendszerezés jegyében történő pontokba szedett végkövetkeztetései viszont sohasem rugaszkodnak el az adatokkal bizonyítható valóságtól; ha az adatok kapcsán bármilyen kevés kétély is felmerül, a szerző lábjegyzetben azonnal közli a bizonytalanság okát és az értelmezési alternatívákat.

A monográfia utolsó fejezetében a gyógyítói szerepkörrel olvashatunk. Grynaeus egyrészt számba veszi a hagyományos közösségekben élő előírásokat és elvárásokat azokkal az egyénnel szemben, akik valamilyen módon a Szent Antal tüze betegség specialistái lesznek, másrészt nyomon követi, hogyan hagyományozódik ez a tiszttség a népi közösségekben. A könyv kuriozitásaként a szerző afelől is tájékozódik, hogy a mai gyakorló szakorvosok körében mennyire ismert a Szent Antal tüze betegség név, végezetül pedig az ergotizmus mai, medicinális intoxikációk formájában való „visszatéréséről” tudhatunk meg jobbra orvostudományi adatokat.

Ha az olvasó rátekint a kötetben felsorakoztatott táblázatokra, azonnal feltűnik előtte a tárgyra vonatkozó adatok sokszínűsége, a felhasznált források bősége: az

adatok a szerző szorosabb értelemben vett néprajzi és orvostudományi tájékozottsága mellett a történettudomány, a művészettörténet, az ikonográfia, a gazdaság- és növényföldrajz területén való otthonosságáról is tanúsodnak. Viszont a terminus technicusok mellett zárójelben következetesen feltüntetett köznyelvi megfelelők vagy magyarázatok bárki számára élvezhető olvasmányá teszik a *Szent Antal tüze* című monográfiát, melynek élményszerűségét a mellékletben közölt csaknem negyvenoldalas színes illusztrációk tovább növelik. Grynaeus Tamás könyve mérföldköve tehát a magyar orvostörténet és népi orvoslás mellett a néprajzi és művelődéstörténeti könyvkiadásnak, de a nem szakember olvasók is érdeklődéssel forgathatják.

Plájás Ildikó

A magyar református egyház aranykora

Graeme Murdock: Calvinism on the frontier, 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Clarendon Press, Oxford 2000. 376 lap

Hiánypótló művet adott az olvasók kezébe Graeme Murdock, a birminghemi egyetem tanára, aki arra vállalkozott, hogy a magyar református egyház aranykorát mutassa be a nem magyarul olvasók számára. Az író nem titkolt szándéka az, hogy az eddig valamilyen ok folytán az európai kálvinizmus vizsgálatából kimaradt magyar református egyház történetét, annak fénykorát ismertesse. Ez a cél a mű jellegét is meghatározza: a magyar református egyház megerősödésének és megszilárdulásának hatvan évét (1600–1660) úgy foglalta össze, hogy minden jelentős esemény fontosságához mérten bemutatásra kerül. Bár az ismertett korszak (1600–1660) azon periódusok egyike, amelynek bőséges magyar szakirodalma van, a szerzőnek mégis sikerült újat mondani, ugyanis a magyar kálvinizmus külföldi kapcsolatait illetően újabb adalékokkal szolgál.

Az előszóban rövid ismertetés található az európai reformáció második hullámáról Genf jelentőségének a kiemelásával, és a szerző rávilágít a genfi reformátor munkásságára támaszkodó két hitvallási iratnak, a Heidelbergi Káténak és a II. Helvét Hitvallásnak a kálvinista meggyőződésük egyházzá szerveződésében betöltött szerepére. A kálvini sajátosságokat tükröző két hitvallási irat nemcsak a hitélet megújítására vonatkozott, hanem azon túl a társadalmi és gazdasági életre is kihatott.

Az első fejezet (*A magyar reformáció*) a reformáció tanainak magyarországi és erdélyi terjedését, a református egyház megalakulását mutatja be a 17. század közepéig úgy, hogy közben rávilágít a kor politikai, társadalmi sajátosságaira és összetevőire: az ellenséges Habsburg és török nagyhatalom szorításában élő egyház csak a fejedelmek és a nemesség hathatós támogatásának köszönhetően élte túl az első megpróbáltatásokat. Ugyancsak ebben a fejezetben mutatja be a szerző a református egyház korabeli szervezetét és kormányzatát, egyházi és világi intézmények együttélését, a hitvitákat és a más felekezetekkel való együttélést is.

A második fejezetben (*A magyar papság és a nemzetközi kálvinizmus*) a magyar református papság és a külföldi hittestvérek közti kapcsolattartás kerül nagyító alá. A három alfejezetben a kor három leglátogatottabb országának (Németország, Hollandia, Anglia) protestáns egyetemein tanuló magyar diákokat veszi számba, rámutatva arra, hogy az egyetemeken elsajátított teológiai sokszínűségnek milyen visszhangjai voltak a magyar református egyházban. Idetartozik a protestáns ortodoxia, a puritanizmus, Amesius, Coccejus, Voetius tanainak a megismerése és a hazatérés után azok alkalmazása. A külföldi egyetemeken látottak, hallottak számottevő hatást gyakoroltak a magyar református egyház kormányzatára, az istentiszteleti rendtartásra, az erkölcsi életre, az iskolák tananyagára.

A harmadik fejezetben (*A megreformált magyar oktatás*) az erdélyi oktatás fejlődése kerül bemutatásra. A szerző röviden felvázolja a reformáció századában tartott magyar zsinatoknak a nevelés fontosságára vonatkozó végzéseit, majd az egyházi vezetésnek és a nemességnek a magyarországi és erdélyi iskolahálózat kiépítésében betöltött szerepét vizsgálja. *A három külföldi* című alfejezetben a Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári collegium academicum második tanári karának (Alstedius, Bisterfeld, Piscator) az oktatásban és az erdélyi bel- és külpolitikában vállalt aktív jelenlétét vizsgálja a szerző. A három külföldi tanár idekerülésével kapcsolatosan Murdock a 17. századi Erdély iskolatörténetéhez fűz újabb adalékokat, amikor rámutat Samuel Hartlib, John Dury és Comenius hatására. A három külföldi tanár erdélyi működése nem volt öncélú, hiszen az erdélyi oktatás megreformálásán túl a reformátusság belső vizsgálóinak (puritán–ortodox vita) a megoldására tett kísérleteik folytán haláluk után még sokáig éreztetik hatásukat. Ebbe a szerepkörbe illeszkedik be Comenius és Isaac Basire magyarországi és erdélyi működése is (*A magyar oktatás reformálása* című alfejezet).

A negyedik fejezet (*Alkotmányos tolerancia és felekezeti viszályok*) a református egyháznak a más felekezetekkel való együttélését és hitvitáit mutatja be. A katolikus–református polémián túl sokkal érdekesebb a református–unitárius viszony felvázolása. Az unitáriusok ugyan élvezték a törvény védelmét, de ez sokszor a megtűrtséget jelentette csupán. Az unitáriusokkal ellentétben a református egyház a lutheránusokkal sokkal higgadtabb viszonyt ápolt. A „belső szövetségessel” néhány nézeteltéréstől eltekintve a kapcsolat meglehetősen jó volt, sőt Samarjai János erőltet próbálkozást is tett a protestánsok egységesítésre. Az elismert felekezetek mellett a korabeli Erdélyben fejedelmi támogatással a románok reformációjára is történtek kísérletek, és bár jelentős eredmények nem születtek ezen a téren, a nyomda- és az iskolaalapítás a román művelődéstörténet egyik fontos fejezeteként tartható számon. A hódítóként érkező törökök reformációját is tervbe vették Geleji püspöksége idején, de tényleges eredmény nem született.

A református vallás: gyülekezeti hit és személyes kegyesség című fejezetben a református egyház belső megerősödésének a folyamatát követi figyelemmel úgy, hogy a hangsúly a gyülekezet hitére és a személyes kegyességére tevődik. Ennek kialakításában rendkívüli szerepe volt a nyomtatott betűnek (bibliafordítások, káték, tankönyvek), valamint a hirdetett és a beszélt Igének. A korabeli könyvnyomtatás ismertetése mellett a templomok, az istentiszteleti élet (sákramentumok kiszolgáltatása, igehirdetés, imádság, gyülekezeti éneklet) magyar sajátosságaira hívja fel a figyelmet.

A Magyar puritánok és presbiteriánusok című fejezetben a 17. századi magyar református egyház legnagyobb belső teológiai küzdelmének történetét mutatja be. A kezdeti, kibékíthetetlennek tűnő ellentét a 17. század második felében új színezetet kapott, és a puritán elvek egy részét különösebb erőfeszítés nélkül sikerült gyakorlatba ültetni. *A magyar élet megreformálása* című fejezetben az egyházfegyelmézést ismerteti a szerző, majd a fejezet végén rávilágít arra, hogy a magyar református-

ság egyházfegyelmézése megegyezik a többi kálvinista egyház gyakorlatával. Igen érdekes fejezet viszont a következő: *A református egyház és a társadalom építése: klérus, fejedelmek és nemesség*. A papság és a nemesség és a fejedelmek bemutatása után rávilágít arra, hogy a korabeli protestáns teológia előszeretettel azonosította az erdélyi fejedelmeket a bibliai királyokkal. Az erdélyi nemesség helyi szinten vállalt kezességet a református intézményekért. A református egyház pedig a nemesség vallásosságának szabott új irányt, s ezzel az egyház létének a folytonosságát biztosította.

A kilencedik és egyben utolsó fejezet (*Harcos és vátrakozó hit*) az erdélyi diplomácia és a protestáns államok közti szövetséget és nemzetközi kapcsolattartást fejtegeti. A nemzetközi protestantizmusnak azon célja, hogy erős európai szövetséget építsenek ki, amelybe természetesen az Erdélyi Fejedelemséget is bevonták, csupán részben valósult meg, ugyanis az erdélyi fejedelmek (Bethlen és Rákóczi) a harmincéves háborúban csak addig vállaltak tevőlegesen szerepet, amíg Erdély érdekei megkívánták – állapítja meg a szerző. Az utószóban Erdély további sorsának rövid felvázolása, a fejedelemség és ezzel együtt a református egyház aranykorának a mérlege található. Az az eltérés, ami az európai reformátussággal összehasonlítva megállapítható (sajátos egyházszervezet, kormányzat, tanítás), az erdélyi református egyház viszonylagos függetlenségét és biztonságát jelentette. A fejedelemség bukása után az addig élő és virágzó hittestvérekkel való kapcsolattartás megszakad, és a magyar reformátusság elszigetelődik az európai kálvinistáktól.

Úgy gondoljuk, hogy a szerző kitűzött feladatának tökéletesen eleget tett. Igen gazdag bibliográfiája pedig a magyar református egyház történetének alapos ismeretéről tesz bizonyosságot. Reméljük, hogy műve nem marad lefordíthatatlanul, hiszen a magyar olvasó is haszonnal forgathatná.

Kolumbán Vilmos József

Számunk szerzői

Bartha Katalin Ágnes (1978) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Bogdándi Zsolt (1977) – doktorandus, Debrecen, kéziratár, Kolozsvár
Csetri Elek (1924) – történész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Dáné Veronka – tud. kutató, Kolozsvár
Egyed Ákos (1929) – történész, tud. kutató, az EME elnöke, Kolozsvár
Fragó József (1922) – néprajzkutató, Kolozsvár
Id. Fridvaldszky János – történész, Magyarország
Jakó Zsigmond (1916) – történész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Kabdebó Tamás (1934) – író, műfordító, ny. könyvtáros, Írország
Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, kritikus, a Korunk főszerkesztője, Kolozsvár
Kocsis Lajos – történész, Debrecen
Kolumbán Vilmos József (1974) – teológiai tanár, Protestáns Teológia, Kolozsvár
Kósa Ferenc (1934) – nyelvész, docens, BBTE, Kolozsvár
Kovács Klára (1980) – művészettörténész, mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
Plájás Ildikó (1983) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Sztáncsuj Sándor József – régész, Sepsiszentgyörgy
T. Szabó Csilla (1968) – nyelvtörténész, tud. kutató, Kolozsvár

Tartalom

Sztáncsuj Sándor József: Erődsdi leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban.....	1
Bogdándi Zsolt: A mezőpaniti udvarház.....	15
Faragó József: A virágének a népköltészetben.....	29
Kántor Lajos: Reményik-olvasat helikoni tükörben.....	42
Bartha Katalin Ágnes: Kövesdi Boér Sándor: a világi színjátás erdélyi mindenese	48

Műhely

Kovács Klára: Bethlen Gábor váradi emléktáblája	63
Id. Fridvaldszky János: Hadik András erdélyi jelentése	67
T. Szabó Csilla: A gyakorítás és a mozzanatosság kifejezése (A cselekvő igék képzői a 16–18. században)	75
Kocsis Lajos: Erdélyi menekültek Debrecenben 1916 őszén.....	88
Kabdebó Tamás: Könyvtár a magasban.....	96
Jakó Zsigmond: Az erdélyi magyar tudományosság fordulóponton	102

In memoriam

Búcsú Tonk Sándortól (Egyed Ákos).....	106
Búcsú Zsemlyei Jánostól (Kósa Ferenc)	107

Szemle

Csetri Elek: Monográfia Erdély középkori bronzművességéről.....	109
Bogdándi Zsolt: Hiánypótló munka a Habsburg-fennhatóság alá került Erdély pénzügyi helyzetéről	112
Dáné Veronka: Új könyv az erdélyi féniksről.....	114
Plájás Ildikó: „Mint aki langrul jött...”	117
Kolumbán Vilmos József: A magyar református egyház aranykora	119
<i>Számunk szerzői</i>	121
<i>Contents</i>	122
<i>Cuprins</i>	123